శ్రీహర్షనైషధము

(ప్రథమ భాగము-టీకాతాత్పర్య సహితము)

వ్యాఖ్యాత

శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి, ఎం. ఏ.

ప్రిన్సిపాలు, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవనము, సైఫాబాదు, హైదరాబాదు-4

ప్రథమ ముద్రణము. 1,000 ప్రతులు
జూలై, 1971

వెల రూ. 8-00

ముద్రణ:
దక్షిణ భారత్ ప్రెస్,
ఖైరతాబాదు, హైదరాబాద్—4

తొలి పలుకు......

ఆంధ్రప్రదేశ సాహిత్య అకాడమి చేపట్టిన గ్రంథప్రచురణ కార్యక్రమములో సంస్కృత గ్రంథాలుకూడ ఒక భాగము. ఆంధ్ర విద్వాంసులు, కవులు సంస్కృతీకరించిన తెలుగు గ్రంథాలు కొన్ని యిప్పటివరకు అకాడమి పక్షాన ప్రకటితమైనవి. ఇందులో శ్రీ యస్. టి. జి. వరదాచార్యులవారు సంస్కృతీకరించిన ఏడు శతకాల సంపుటము, శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు పరివర్తించిన "కళాపూర్ణోదయము", శ్రీ కుంటిమద్ది శేషశర్మగారు అనువదించిన "మనుచరిత్ర" చేరియున్నవి.

అకాడమి పక్షాన సంస్కృతములో కొన్ని స్వతంత్ర రచనలు **కూడ** ప్రకటించనైనవి. వీనిలో డా. బి. రామరాజుగారి సంపాదకత్వమున శ్రీ కృష్ణరాయలు వ్రాసిన జాంబవతీ పరిణయము, అభినవ కాళిదాసు, వెల్లాల ఉమామహేశ్వరుడు రచించిన శృంగారశేఖర భాణము, సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి ఆంధ్రదేశ హాస్యకథలు యిప్పటివరకు అచ్చయిన పుస్తకాలు. త్వరలోనే యీ వరుసలో మధురవాణి విరచిత రామాయణసార తిలకము డా. బి. రామరాజుగారి సంపాదకత్వమున వెలువడనున్నది. కాకతి రుద్రదేవుడు వ్రాసిన ఉషారాగోదయ నాటిక భవిష్యత్తులో అకాడమి పక్షాన ప్రకటితము కానున్నది.

అకాడమి పక్షాన తెలుగు - సంస్కృత నిఘంటువు డా. రామచంద్రుడు శ్రీ కప్పగంతుల లక్ష్మణశాస్త్రిగార్ల సంపాదకత్వమున ప్రకటితమైనది. ఈ వరుసలోనే శ్రీహర్షుని నైషధమును టీకాతాత్పర్య సహితముగా ప్రకటించవలెనని అకాడమి సంస్కృత సలహాసంఘము నిశ్చయించి యీ కార్యము శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారికి అప్ప

గించినది. ఈ సంపుటమున నైషధములోని మొదటి మూడు సర్గలు మాత్రమే చేరియున్నవి. త్వరలోనే రెండవ భాగముకూడ ప్రకటితము కాగలదు.

ఈ పనిని చక్కగా నిర్వహించిన శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి గారికి అకాడమి పక్షాన కృతజ్ఞతా వందనములు.

ఈ గ్రంథ ముద్రణమును పర్యవేక్షించిన ఉస్మానియా విశ్వ విద్యాలయ సంస్కృత శాఖాధ్యక్షులు డా. బి. ఆర్. శాస్త్రిగారికి అనేక ధన్యవాదాలు.

ఆంధ్ర పాఠకలోకానికి యీ గ్రంథము ఆదరపాత్రము కాగల దని విశ్వసించుచున్నాను.

హైదరాబాదు
1-7-71

దేవులపల్లి రామానుజరావు,
కార్యదర్శి

శ్రీహర్ష నైషధము

(ప్రథమ సర్గ)

శ్లో॥ నిపీయ యస్య క్షితిరక్షిణః కథా
స్తథాద్రియన్తే న బుధాస్సుధామపి।
నలస్సితచ్ఛత్రితకీర్తిమణ్డల
స్స రాశిరాసీన్మహసాం మహోజ్జ్వలః॥ ౧

ప॥ వి॥ నిపీయ । యస్య । క్షితిరక్షిణః । కథాః ।
తథా । ఆద్రియన్తే । న । బుధాః । సుధామ్ । అపి।
నలః । సితచ్ఛత్రితకీర్తిమణ్డలః,
సః । రాశిః । ఆసీత్ । మహసామ్ । మహోజ్జ్వలః।

టీక॥ యస్య = ఏ. క్షితిరక్షిణః = భూపాలకుడగు నలుని యొక్క. కథామ్ = కథను నిపీయ = చక్కగా ఆస్వాదించి. బుధాః = పండితులు, దేవతలు. సుధామపి = అమృతమును సైతము. తథా = ఆ నలకథను ఆస్వాదించునట్లు, నాద్రియన్తే = ఆదరించుటలేదు. సితచ్ఛత్రిత = శ్వేతచ్ఛత్రము గ చేయఁబడిన. కీర్తి మండలః = యశోమండలముగల. మహసామ్ = తేజస్సులకు. రాశిః = రాశియైన సూర్యునివలె నొప్పుచు. మహోజ్జ్వలః = మహ = ఉత్సవములచే. ఉజ్జ్వలః = ప్రకాశించువాడగు. సః = ఆ. నలః = నలుఁడు. ఆసీత్ = ఉండెను.

ఇచ్చట నలునియందు తేజోరాశిత్వమును కీర్తిమండలమునందు శ్వేతచ్ఛత్రత్వమును ఆరోపించుటవలన రూపకాలంకారమును, నలకథకు అమృతము కంటెను ఆధిక్యము చెప్పుటవలన వ్యతిరేకాలంకారము నేర్పడు చున్నవి. ఈ రెంటికిని సంసృష్టి. ఈసర్గయందు వంశస్థ వృత్తము. జగణ తగణములు, జగణ రగణములు ప్రతిపాదమున క్రమముగనున్నచో వంశస్థ వృత్తమగును.

భావము :

నలమహారాజుయొక్క కథను చక్కగా నాస్వాదించిన బుధులు అమృత మునుగూడ నాదరించరు ఆ నలుడు శ్వేతచ్ఛత్రముగఁ జేయఁబడిన కీర్తిపుంజము గలవాడై తేజోరాశియగు సూర్యునివలె ప్రతాపముతో ప్రకాశించుచు ఉత్సవములచే నుజ్జ్వలుడై వెలుగుచుండెను.

సమాసములు :

క్షితిరక్షిణః :_ రక్షతీతి = రక్షీ. క్షితేః రక్షీ = క్షితిరక్షీ తస్య క్షితిరక్షిణః

సితచ్ఛత్రిత కీర్తిమణ్డలః:_ సితం చ తత్ ఛత్రం చ = సితచ్ఛత్రమ్. సితం ఛత్రం కృతం = సితచ్ఛత్రితమ్. కీర్తేఃమణ్డలమ్ = కీర్తిమండలమ్. సితచ్ఛత్రితం కీర్తిమణ్డలం యస్య సః = సితచ్ఛత్రిత కీర్తిమణ్డలః

మహోజ్జ్వలః ; మహైః ఉజ్జ్వలః = మహోజ్జ్వలః

శ్లో॥ రసైః కథా యస్య సుధావధీరిణీ
నలస్స భూజానిరభూద్గుణాద్భుతః।
సువర్ణదండైక సితాతపత్రిత
జ్వలత్ప్రతాపావళి కీర్తిమణ్డలః॥ ౨

ప॥ వి॥ రసైః । కథా।యస్య । సుధావధీరిణీ । నలః।సః । భూజానిః । అభూత్। గుణాద్భుతః। సువర్ణదండైక సితాతపత్రితజ్వలత్ప్రతాపావళికీర్తిమణ్డలః।

టీక॥ యస్య = ఏ నలునియొక్క. కథా = కథ. రసైః = రుచులచే. సుధావధీరిణీ = అమృతమునుసైతము ధిక్కరించుచున్నదో . భూజానిః = భూమిని జాయగగల్గిన అనగా భూపతియగు సః = ఆ నలుడు. గుణైః = శౌర్యాదిగుణములచే. అద్భుతః = లోకోత్తరుడై. సువర్ణదండైక సితాతపత్రితజ్వలత్ప్రతాపావళి కీర్తిమణ్డలః:_ సువర్ణదండ = క్రమముగా బంగారుదండముగను. ఏకసితాతిపత్రిత = అద్వితీయమగు తెల్లని గొడుగుగనుఁజేయబడిన జ్వలత్ ప్రతాపావళి = ప్రకాశించెడిప్రతాపరాశియు కీర్తిమండలః = యశస్సమూహముగల్గినవాడై. అభూత్ = ఉండెను.

ఇచ్చట ప్రతాపావళియందు సువర్ణదండత్వమును కీర్తిమణ్డలమందు ఏకసితాతపత్రత్వము ఆరోపింపబడుటవలన రూపకమును, నలకధ యమృతమును సైతము ధిక్కరించుచున్నదనుటచే వ్యతిరేకమును ఏర్పడి రెండలంకారములకును సంసృష్టి. ఇచ్చట కీర్తియందు శ్వేతచ్ఛత్రమును ఆరోపించుట పూర్వ శ్లోకమందు చెప్పబడినదే మఱల నిట చెప్పుట పునరుక్తికాజాలదు. ఏలయనగా ఆ ఛత్రమునకు సువర్ణదండత్వ వైశిష్ట్యమట చెప్పింపబడుటవలనను, నలునకు లోకోత్తరగుణత్వము చెప్పఁబడుటవలనను, పునరుక్తిదోషము పరిహరింపబడినది.

భావము :

ఆ నలభూపాలుని కధ రుచులచే అమృతమును ధిక్కరించుచున్నది. అట్టి నలభూపాలుడు తన ప్రతాపమును సువర్ణదండముగను, తన కీర్తి మండలమును శ్వేతచ్ఛత్రముగను చేసికొనినవాడై, శౌర్య ధైర్యాదిగుణములచే లోకోత్తరుడై వెలసియున్నాడు.

శ్లో॥ పవిత్రమత్రాతనుతే జగద్యుగే
స్మృతా రసక్షాలనయేవ యత్కథా।
కథం న సా మద్గిరమావిలామపి
స్వసేవినీమేవ పవిత్రయిష్యతి॥ ౩

ప॥ వి॥ పవిత్రమ్, అత్ర । ఆతనుతే । జగత్ । యుగే,
స్మృతా । రసక్షాలయా । ఇవ । యత్కథా।
కథమ్ । న । సా । మద్గిరమ్ । ఆవిలామ్ । అపి ।
స్వసేవినీమ్ । ఏవ । పవిత్రయిష్యతి ।

టీక॥ అత్ర యుగే = ఈ కలియుగమందు. యస్య = ఏ నలునియొక్క. స్మృతా = స్మరింపబడినదై. జగత్ = లోకమును. రసక్షాలనయాఇవ = నీటిలో కడుగుటచేతనోయన్నట్లు. పవిత్రమ్ = శుద్ధముగ. ఆతనుతే = చేయుచున్నది. సా = అట్టి నలకధ. ఆవిలామపి = మలినయైనను. స్వసేవినీమేవ = తననే సేవించుచున్నదానిని, కధమ్ = ఎట్లు. న పవిత్రయిష్యతి = పవిత్రము చేయదు. తప్పక పవిత్రము చేయునని యర్థము.

స్మరించినంతమాత్రమున పవిత్రముచేయు నలకధ తన్నే సేవించు నప్పుడు ఎట్లు పవిత్రముచేయదని చెప్పుటచే నిచ్చట అర్థాపత్త్యలంకారము—

సమాసములు :

రసశాలనయా:—రసేన శాళనా = రసశాలనా = తయా = రసశాళనయా.

స్వసేవినీమ్:— స్వస్య సేవినీ = స్వసేవినీ = తామ్, స్వసేవినీమ్

భావము :

ఈ కలియుగమునందు నలకధ స్మరించినంతమాత్రముననే నీటితోకడిగిన విధముగ ప్రవిత్రముచేయుచున్నది. "కర్కోటకస్య నాగస్య దమయన్త్యా నలస్య చ। ఋతుపర్ణస్య రాజర్షేః కీర్తనం కలినాశనమ్॥" అని నలకథాస్మరణము పాపహరమని చెప్పఁబడినది. ఇట్టి నలకధ నలునిగూర్చి వర్ణించుచున్నది. ఈ కావ్యమందు నలునికే యన్వయించుచున్నదిగాన తప్పక కవియగు నన్ను ఎట్లు పవిత్రపరచదు. తప్పక పవిత్రపరచునని భావము.

శ్లో॥ అధీతిబోధాచరణప్రచారణైః
దశాశ్చతస్రః ప్రణయన్నుపాధిభిః।
చతుర్దశత్వం కృతవాన్ కుతః స్వయం
న వేద్మి విద్యాసు చతుర్దశస్వయం॥ ౪

ప॥ వి॥ అధీతి బోధాచరణ ప్రచారణైః-దశాః। చతస్రః-ప్రణయన్। ఉపాధిభిః। చతుర్దశత్వమ్। కృతవాన్-కుతః। స్వయమ్-న। వేద్మి-విద్యాసు। చతుర్ధశసు। అయమ్.

టీక॥ అయమ్ = ఈ. నలః = నలుడు. చతుర్దశసు = పదునాలుగైన. విద్యాసు = విద్యలయందు. అధీతి = గురుముఖ శ్రవణరూపమయిన. అధ్యయనమును, బోధ = అర్థజ్ఞానము. ఆచరణ = తెలియఁబడిన అర్థమును అనుష్ఠించుట. ప్రచారణ = శిష్యులకు బోధించుట అను. ఉపాధిభిః = ధర్మములచే. చతస్రః = నాలుగైన. దశాః = దశలను. ప్రణయన్ = పొందించుచు. స్వయం = తాను. చతుర్ధశత్వమ్ = నాలుగు దశలను కలిగి యుండుటను. పదునాల్గు సంఖ్యను గల్గి. కుతః = ఏల. కృతవాన్ = చేసెను. న వేద్మి = తెలియక యున్నాను.

చతుర్దశ విద్యలలో అనగా పదునాలుగు విద్యలలో చతుర్దశత్వమును, నాలుగుచే గుణితమగు పదునాలుగు సంఖ్యను అనగా నేబది యాఱుగ నుండుట, చేయుట విరుద్ధము. పదునాలుగును ఏబది యాఱుగచేయ సాధ్యముకాదు. కన నిట విరోధము భాసించుచున్నది. అందువలన విరోధాభాసాలంకారము. చతుర్ద శత్వ శబ్దమునకు నాలుగు అవస్థలను కల్గియుండునట్లు చేయుట యను నర్థము చెప్పుటచే విరోధ పరిహారము.

సమాసము:

అధీతిబోధాచరణప్రచారణైః అధీతిశ్చ-బోధశ్చ—ఆచరణంచ-ప్రచార ణంచ-అధీతిబోధాచరణాని. తైః అధీతి...ప్రచారణైః

చతుర్దశత్వం ;—చతస్రః దశాః యాసాం తాః = చతుర్దశాః చతుర్దశానాం. భావః = చతుర్దశత్వం.

చతుర్దశ :—చతుర్భి : సంకలితాః చతుర్దశ తాసు = చతుర్దశసు.

భావము :

ఆ నలమహారాజు విద్యను అభ్యసించుట, గ్రహించుట—నేర్చిన విషయ ముల ననుష్ఠించుట శిష్యులకు బోధించుట యను నాల్గు దశలతో చతుర్దశ విద్యల యందును చతుర్దశత్వమును అనగా నాల్గు దశలను కలిగి యుండుటను కల్పిం చెను. చతుర్దశ విద్యల యందు అనగా పదునాలుగు విద్యలయందు చతుర్దశత్వ మనగా నాలుగుచే పెంచబడుటవలన సిద్ధమగు షట్పంచాశత్త్వమును, అనగా ఏబది యాఱుగ నుండుటను కల్పించెనని విరోధాభాసము—నాలుగు అవస్థలను కల్పించెనని చెప్పుట వలన విరోధ పరిహారము. పదునాలుగు విద్యలలో నొక్కొక్క విద్యకు అధీతి బోధాచరణ ప్రచారములను కల్పించెననుట భా మార్థము.

షడంగములు-చతుర్వేదములు. మీమాంస, న్యాయశాస్త్రము, ధర్మశాస్త్రము, పురాణములు-చతుర్దశ విద్యాస్థానములు.

శ్లో॥ అముష్య విద్యా రసనాగ్రనర్తకీ
త్రయీవ నీతాంగగుణేన విస్తరమ్।
అగాహతాష్టాదశతాం జిగీషయా
నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్॥ ౫

ప॥ వి॥ అముష్య। విద్యా। రసనాగ్రనర్తకీ। త్రయీ। ఇవ-నీతా। అఙ్గగుణేన। విస్తరమ్। అగాహత। అష్టాదశతామ్। జిగీషయా। నవద్వయద్వీప పృథగ్జయ శ్రియామ్.

టీక॥ అముష్య = ఈ నలునియొక్క. రసనాగ్రనర్తకీ = నాలుక కొనయందు నృత్యమాడు. విద్యా = పూర్వోక్తమయిన విద్యయు పాకవిద్యయు. త్రయీవ = ఋగ్యజుస్సామములను మూడువేదముల వలె. అంగగుణేన = పూర్వోక్తములగు శిక్షాది షడంగముల యొక్కయు. మధురామ్ల లవణకటు కషాయ తిక్త భేదములతో నొప్పెడి షడ్రసముల యొక్కయు గుణేన = ఆవృత్తిచే. అఙ్గగుణేన = శరీర సామర్థ్యము చేతను. వ్యుత్పత్తి విశేషము చేతను. విస్తరమ్ = వృద్ధిని. నీతా = పొందింపబడినదై. నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్ = నవద్వయ = పదునెనిమిది సంఖ్యగల. ద్వీప = దీవులయందు.. పృథగ్ జయ శ్రియామ్ = ప్రత్యేకముగానున్న జయశ్రీల యొక్క జిగీషయా = జయించు కోరికచే. అష్టాదశతామ్ = పదునెనిమిది సంఖ్యను కల్గియుండుటను. అగాహత = పొందినది.

విద్యను త్రయితో పోల్చుటవలన ఉపమాలంకారము. అష్టాదశ ద్వీపము లలోని జయలక్ష్మిని గెలువఁగోరిక అష్టాదశత్వమునకు హేతువుకాదు. కావున దానిని హేతువుగా చెప్పుట వలన హేతూత్ప్రేక్షల సంసృష్టి.

సమాసములు :

రసనాగ్ర నర్తకీ = రసనాయాః అగ్రమ్ రసనాగ్రమ్-రసనాగ్రే నర్తకీ = రసనాగ్ర నర్తకీ.

నవద్వయ ద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్ :— నవానాం ద్వయం నవద్వయం నవద్వయందీ్వపాః, నవద్వయద్వీపాః జయస్యశ్రియః జయశ్రియః పృథగ్ జయశ్రియః = పృధగ్జయశ్రియః. నవద్వయద్వీపేషు పృథగ్ జయ శ్రియః, తాసామ్ = నవద్వయ...శ్రియాం.

భావము :

ఈ నలుని జిహ్వాగ్రమునందు నృత్యమాడు విద్య ఋగ్యజుస్సామ భావ ములుగ భిన్నమయిన త్రయివలె, మధురామ్ల లవణ కటుకషాయ తిక్త భేదములచే నాఱయిన యంగములతో-శిక్షాది షడంగములతోను విస్తరించినదై పదునెనిమిది ద్వీపములలోని జయశ్రీలను జయింపగోరికతోడనో యన్నట్లు పదునెనిమిది విధములైనది. ఇచ్చట రసనాగ్ర సంబంధముచే పాకవిద్య సూచితము. అంగగుణముచే విస్తరించుటను చెప్పుట వలన శిరస్సు మున్నగు అంగ గుణములతో గూడిన నర్తకీ లక్షణము గూడ నిట సూచితము. పూర్వశ్లోకము నందు చతుర్దశ విద్యలను పేర్కొనెను. ఇచ్చట పూర్వోక్తములగు షడంగ ములు, చతుర్వేదములు, మీమాంస, న్యాయశాస్త్రము పురాణము, ధర్మశాస్త్రము, అను పదునాలుగింటికిని- ఆయుర్వేద, ధనుర్వేద, గాంధర్వ, అర్థశాస్త్రములను చేర్చుట వలన అష్టాదశవిద్యాస్థానముల యందు పండితుడని సూచితము.

శ్లో॥ దిగీశబృందాంశవిభూతి రీశితా
దిశాం స కామప్రసభావరోధినీమ్।
భభార శాస్త్రాణి దృశం ద్వయాధికాం
నిజత్రినేత్రావతరత్వబోధికామ్॥

ప॥ వి॥ దిగీశబృందాంశవిభూతిః । ఈశితా ।
దిశామ్ । సః । కామప్రసభావరోధినీమ్ ।
భభార । శాస్త్రాణి । దృశమ్ । ద్వయాధి కామ్ ।
నిజత్రినేత్రావతరత్వబోధికామ్ ।

టీక॥ దిగీశబృందాంశవిభూతిః = దిగీశ = దిక్పాలకులైన ఇంద్రాదుల యొక్క. బృంద = సమూహము యొక్క. అంశ = అంశములచేత. విభూతిః =

వ్యుత్పత్తి కలిగిన. దిశామ్ = దిక్కులకు. ఈశితా = ప్రభువైన సః = ఆ నలుడు. శాస్త్రాణి = శాస్త్రములను.కామ ప్రసభావరోధినీమ్.కామ = ఇచ్ఛను, మన్మధుని, ప్రసభ = బలము వలన. అవరోధినీమ్ = అడ్డగించెడి. నిజ...భోధికామ్. నిజ = తనదైన. త్రినేత్రా వతరత్వ = ఈశ్వరాంశ సంభవమును. భోధికామ్ = సూచించెడి. ద్వయాధికామ్ = మూడవదైన. దృశమ్ = నేత్రముగ భభార = భరించెను.

దిశామ్ అని బహువచనము చెప్పుటచేత- సమస్త దిక్కులకు ఆధిపత్యమును సూచించుచు, ఇంద్రాదులకంటె ఆధిక్యము గమ్యమగుచున్నది. కావున వ్యతిరేకాలంకారము ఇచ్చట సూచితము. దృశం శాస్త్రాణి అని శాస్త్రములను నేత్రములతో రూపణము చేయుటవలన వ్యస్తరూపకము.

సమాసములు :

దిగీశబృందాంశవిభూతి :—దిశామ్. ఈశాః దిగీశాః దిగీశానాం, బృన్దమ్, దిగీశబృందమ్ వృందానాం అంశాః బృందాశాః, అంశేభ్యః, విభూతిః, యస్య సః దిగీశ బృందాంశవిభూతిః.

కామప్రసభాసరోవధినీమ్:—ప్రశభేన అవరోధినీ, ప్రసభావరోధినీ కామస్య ప్రసభారోధినీ, కామప్రసభావరోధినీ, తాంకామ ప్రసభావరోధినీమ్,

ద్వయాధికాం:— ద్వయాత్ అధికా ద్వయాధికా, తాం, ద్వయాధికామ్.

నిజత్రినేత్రా వతరత్వబోధికామ్:— నిజంచ, తత్, త్రినేత్రావతరత్వంచ నిజత్రి నేత్రావతరత్వమ్, నిజత్రినేత్రావతరత్వస్య భోధికా నిజత్రినేత్రా వతరత్వభోధికా, తామ్, నిజత్రినేత్రా వతరత్వ భోధికామ్.

భావము:

ఆ నలమహారాజు ఇంద్రాది దిక్పాలకులయొక్క అంశములనుండి సంభవించినవాడై, సమస్త దిక్కులకు పాలకుడై వారిని మించియుండెను. అతడు స్వేచ్ఛగా మన్మధుని నిరోధించునదియు, తనకు ముక్కంటి అంశమునుండి

జన్మమును సూచించునదియునగు శాస్త్రములనెడి మూడవదృష్టి కలిగియుండెను. అతడు మూడవదృష్టిని కలిగియుండుటవలననే శివుని మూడవదృష్టితో నిగ్రహింపబడిన మన్మధుని నిగ్రహింపకలిగియుండెను. మరియు అ మూడవదృష్టిలో, దృష్టి శాస్త్రములే యగుటవలన ఇతడు స్వేచ్ఛకు తావుఇవ్వకశాస్త్రోక్తవిధానముతో పరిపాలనచేయుచుండెను. అష్టదిక్పాలకులయొక్క అంశలతో రాజు అవతరించునని శాస్త్రములు వక్కాణించుచున్నవి ఎట్లన:— "అష్టాభిర్ లోకపాలానాం మాత్రాభిర్ నిర్మితో నృపః"॥.

శ్లో॥ పదైశ్చతుర్భిస్సుకృతే స్థిరీకృతే
కృతేఽమునా కే న తపః ప్రపేదిరే।
భువం యదేకాంఘ్రికనిష్ఠయా స్పృశ-
న్దధావధర్మోఽపి కృశ స్తపస్వితామ్॥ ౭

ప॥ వి॥ పదైః। చతుర్భిః। సుకృతే। స్థిరీకృతే।
కృతే। అమునా। కే। న। తపః। ప్రపేదిరే।
భువమ్। యత్। ఏకాంఘ్రికనిష్ఠయా। స్పృశన్।
దధౌ। అధర్మః। అపి। కృశః। తపస్వితామ్।

టీక॥ అమునా = ఆ నలునిచే. కృతే = కృతయుగమునందు. సుకృతే = ధర్మము. చతుర్భిః = నాలుగైన. పదైః = పాదములచే. స్థిరీకృతే సతి = స్థిరముచేయబడగా. కే = ఏజనులు. తపః = చాంద్రాయణాది తపమును. న ప్రపేదిరే = అనుష్ఠించలేదు. యత్ = ఏలయనగా. అధర్మోపి = అధర్మముకూడ. కృశః = దుర్బలమైనదై. ఏకాంఘ్రికనిష్ఠయా = ఏక = ఒకటైన. అంఘ్రికనిష్ఠయా = పాదముయొక్క చిటికినవ్రేలితో. భువమ్ = భూమిని. స్పృశన్ = తాకుచు. తపస్వితామ్ = తపస్విగానుండుటను. దధౌ = ధరించెను.

ఈ నలుని పరిపాలనవలన అధర్మముకూడ ధర్మమునందు ఆసక్తికలదై తపము చేసినపుడు ఇంక ఇతరులనుగురించి ధర్మవిషయమున చెప్పనవసరము లేదని సిద్ధించుటవలన ఇచ్చట అర్థాపత్త్యలంకారము. అధర్మముకూడ ధార్మికమైనదని విరోధాలంకారము. ఈ రెంటికిని సంసృష్టి.

సమాసములు:

స్థిరీకృతే :— అస్థిరః, స్థిరః సంపద్యమానః కృతః స్థిరీకృతః తస్మిన్ స్థిరీకృతే.

ఏకాంఘ్రికనిష్ఠయా:— అంఘ్రేః కనిష్ఠా అంఘ్రికనిష్ఠా, ఏకా చ సా అంఘ్రికనిష్ఠా చ, ఏకాంఘ్రి కనిష్ఠా తయా ఏకాంఘ్రి కనిష్ఠయా.

భావము :

ధర్మము వృషభరూపమై నాలుగు యుగములలోను నాలుగు పాదములలో యిమిడియుండునని స్మృతులు చెప్పుచున్నవి. కృతయుగమునందు, ఈ నలుడు నాలుగు పాదములలోను ధర్మమును స్థిరముగా నిలిపెను. అందువలన ఆ ధర్మమునకు తావు నలుని పరిపాలనయందు లేదు. కావున జనులందరును చాంద్రాయణాది వ్రతములను ఆచరించుచు తపస్సంపన్నులుగ నుండిరి. ఇంతఏల! అధర్మమునకు తావులేనందువలన పాదముయొక్క చిటికినవ్రేలిని ఆశ్రయించి కృశించుచు అదికూడ తపస్సుచేసినదని భావము. అధర్మమే తపస్సు చేయునపుడు ఇతరులు తప్పక తపస్సు చేయగలరని చెప్పకయే సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లు నాలుగు పాదములలోను ధర్మముతో కూడియున్నందువలన నలుని పరిపాలన ధర్మభూయిష్ఠముగ నున్నదని సిద్ధించుచున్నది.

శ్లో॥ యదస్య యాత్రాసు బలోద్ధతం రజ
స్స్ఫురత్ప్రతాపానలధూమమంజిమ।
తదేవ గత్వా పతితం సుధాంబుధౌ
దధాతి పంకీభవదఙ్కతాం విధౌ॥ ౮

ప॥ వి॥ యత్ । అస్య । యాత్రాసు । బలోద్ధతం । రజః । స్ఫురత్ ప్రతాపానల ధూమమంజిమ । తత్ । ఏవ । గత్వా । పతితం । సుధాంబుధౌ । దధాతి । పంకీభవత్ । అఙ్కతామ్ । విధౌ॥

టీక॥ అస్య = ఈ నలునియొక్క. యాత్రాసు = యాత్రలయందు. బలోద్ధతమ్ = బల = సైన్యముచే. ఉద్ధతం = పైకి లేవబడిన. స్ఫురత్ . . .

మంజిమ, స్ఫురత్ = ప్రకాశించు. ప్రతాపానల = ప్రతాపమనెడి అగ్ని యొక్క. ధూమ = పొగయొక్క. మంజిమ = మంజిమఅనెడి సౌందర్యము కలిగిన. యత్ = ఏ, రజః = ధూళికలదో. తదేవ = అదియే. గత్వా = పోయి. సుధాంబుధౌ = పాలసముద్రమునందు. పతితం సత్ = పడినది అగుచు. పంకీభవత్ = బురదగా నయినదై. విధౌ = చంద్రుని యందు. అంకతామ్ = కళంకము అగుటను. దధాతి = ధరించుచున్నది.

ఇచ్చట ప్రతాపాగ్ని యొక్క ధూమ సౌందర్యము సముద్రమును పొంది చంద్రునియందు కళంకమైనదని వర్ణించుట వలన రూపకముతో సంసృష్టమైన గమ్యోత్ప్రేక్ష, ఇచ్చట ప్రతాపమును అగ్నిగను, దాని ధూమ మంజిమ మంజుత్వముగను రూపించుట వలన రూపకము. పంకముగాని ఆ మంజిమను, పంకమయినట్లు చెప్పి కళంకముగ ఉత్ప్రేక్షించుట వలన ఉత్ప్రేక్ష యగుచున్నది. ఈ రెంటికిని ఇచ్చట సంసృష్టి ఏర్పడినది.

సమాసములు :

బలోద్ధతమ్ :— బలేన ఉద్ధతం, బలోద్ధతమ్

స్ఫురత్ ప్రతాపాపల ధూమమంజిమ :— ప్రతాపఏవవ అనలః ప్రతాపానలః, స్ఫురంశ్చాసౌ ప్రతాపానలశ్చ స్ఫురత్ ప్రతాపానలః, అనలస్య ధూమః అనలధూమః, ధూమస్య మంజిమా, ధూమమంజిమా.

సుధాంబుధౌ :— సుధాయాః అంబుధిః సుధాంబుధిః తస్మిన్ సుధాంబుధౌ

పంకీభవత్ :— అపంకః పంకః భవన్ పంకీభవత్.

భావము :

ఈ నలుని దండయాత్రల యందు దండుచే చెలరేగ గొట్టబడినదియు, ఆ నలుని ప్రతాపాగ్ని ధూమము యొక్క సౌందర్యమును ధరించినదియు నగు ధూళి క్షీరసాగరమునందు పడినదై బురదై చంద్రునియందు కళంకముగనైనది.

శ్లో॥ స్ఫురద్ధను ర్నిస్స్వనతద్ఘనాశుగ
ప్రగల్భవృష్టి వ్యయితస్య సంగరే।
నిజస్య తేజశ్శిఖినః పరశ్శతా
వితేను రింగాలమివాయశః పరే॥

ప॥ వి॥ స్ఫురద్ధనుర్నిస్వనతద్ఘనాశుగప్రగల్భవృష్టివ్యయితస్య । సంగరే నిజస్య । తేజశ్శిఖినః । పరశ్శతాః । వితేనుః । ఇంగాలమ్ । ఇవ । అయశః । పరే ।

టీక॥ సంగరే = యుద్ధమునందు. పరశ్శతాః = అసంఖ్యాకులైన. పరే = శత్రువులు. స్ఫురత్...వ్యయితస్య. స్ఫురత్ = ప్రకాశించు. ధనుః = తన ధనస్సును. నిస్వన = శబ్దమున్ను. అనఁనవియే ఇంద్రధనుస్సుగను, మేఘగర్జనములును కల్గిన. తత్ = ఆ నలుడనెడి. ఘన = మేఘముల యొక్క. ఆశుగ = బాణములయొక్క. ప్రగల్భవృష్టి = గొప్పవృష్టి యనెడి. ఆశుగ = గాలిచే ప్రగల్భవృష్టి = గొప్ప వృష్టిచే. వ్యయితస్య = చల్లార్పబడిన. నిజస్య = తనదగు. తేజశ్శిఖినః = ప్రతాపాగ్నికి. ఇంగాలమివ = బొగ్గు అనునట్లు. అయశః = అపకీర్తిని. వితేనుః = చేసిరి.

ఇచ్చట ఇంగాలమివ అని అపయశస్సు బొగ్గుగా ఉత్ప్రేక్షింపబడినది. కావున ఉత్ప్రేక్ష. నలుని ధనుస్సును ఇంద్ర ధనుస్సుగను, దాని ధ్వనిని మేఘ ధ్వనిగను, నలుని మేఘముగను, అతని బాణ వృష్టిని వాయువృష్టిగను ప్రతాపమును అగ్నిగను రూపించుట వలన రూపకము. ఈ రూపకోత్ప్రేక్షలకు ఇచ్చట సంకరము.

సమాసములు :

స్ఫురత్, . .,వ్యయితస్య.

ధనుశ్చ నిస్వనశ్చ ధనుర్నిస్వనౌ, స్ఫురన్తౌ ధనుర్ నిశ్వనౌ యస్య సః స్ఫురద్ధనుర్ నిస్వనః, సఏవ ఘనః తద్ఘనః నిస్వనశ్చాసౌ తద్ఘనశ్చ స్ఫురద్ధనుర్ నిస్వనతద్ఘనః, ఘనస్య ఆశుగాః, ఘనాశుగాః తేషాంప్రగల్భ వృష్టిః, ఆశుగప్రగల్భవృష్టిః వృష్ట్యా వ్యయితః, స్ఫురత్.. వ్యయితః తస్య...స్ఫురత్...వ్యయితస్య..

తేజశ్శిఖిన :— తేజ ఏవ శిఖీ, తేజశ్శిఖీ, తస్య తేజశ్శిఖినః.

భావము:

తన ధనస్సును దాని ధ్వనిని, ఇంద్ర ధనస్సుగను, గర్జితముగను కల్గిన ఆ నలుడనెడి మేఘము నుండి విడువబడిన బాణ వర్షము అనెడి వాయు వృష్టిచే యుద్ధమునందు చల్లార్చబడిన ప్రతాపాగ్ని కలిగిన అసంఖ్యాకులగు శత్రువులు తమ ప్రతాపాగ్నికి తమ అపకీర్తిని బొగ్గుగ చేసిరి. అపయశస్సు నల్లగా నుండుట వలన దానిని కవి ఇచ్చట బొగ్గుగ ఉత్ప్రేక్షించినాడు. అనగా ఇతడు శత్రువులు లేక పరిపాలించెనని భావము.

శ్లో॥ అనల్పదగ్ధారిపురానలోజ్జ్వలై
ర్నిజ ప్రతాపైర్వలయం జ్వలద్భువః।
ప్రదక్షిణీకృత్య జయాయ సృష్టయా
రరాజ నీరాజనయా స రాజఘః॥ ౧౦

వ॥ వి॥ అనల్పదగ్ధారిపురానలోజ్జ్వలైః । నిజప్రతాపైః। వలయమ్ । జ్వలత్ । భువః । ప్రదక్షిణీకృత్య । జయాయ । సృష్టయా । రరాజ । నీరాజనయా । సః । రాజఘః.

టీక॥ రాజఘః = రాజులను సంహరించెడి: సః = ఆ నలుడు అనల్ప... ఉజ్జ్వలైః అనల్ప = అధికముగ. దగ్ధ = తగులబెట్టబడిన. అరిపుర = శత్రు పట్టణములయొక్క. అనల = అగ్నులవలె. ఉజ్జ్వలైః = ప్రకాశించెడి. నిజప్రతాపైః = తన ప్రతాపములనెడి. జయాయ = జయముకై. సృష్టయా = కల్పితమైన. నీరాజనయా = ఆరతిచే. జ్వలత్ = ప్రకాశించెడి. భువః = భూమియొక్క. వలయం = చక్రమును. ప్రదక్షిణీకృత్య = ప్రదక్షిణముచేసి, రరాజ = ప్రకాశించెను.

ఇచ్చట జ్వలత్ ప్రతాపాగ్ని కలిగిన నలుడు, దిగ్విజయ యాత్రయందు తూర్పు మున్నగు దిక్కుల నుండి ప్రదక్షిణముగ భూమండలమును చుట్టుచు తన ప్రతాపమనెడి నీరాజనముచే, భూదేవతకు ఆరతి ఇచ్చుచున్నాడో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్నాడు. కాన ఇచ్చట గమ్యోత్ప్రేక్ష. ప్రతాపమును అగ్నిగ రూపించుట చేతను, ఇచ్చట ఏకదేశ వృత్తి రూపకము. ఈ రూపకోత్ప్రేక్షకులకు ఇచ్చట సంకరము.

సమాసములు :

అనల్ప...ఉజ్జ్వలై = అనల్పం. దగ్ధాని అనల్ప దగ్ధాని. అరీణాం పురాణి అరిపురాణి. అనల్పదగ్ధాని అరిపురాణి యైస్తే అనల్పదగ్ధారిపురాః, అనలవదుజ్జ్వలాః ఆనలోజ్జ్వలాః, అనల్పదగ్ధాశ్చ అరిపురానలోజ్జ్వలాశ్చ, తైః, అనల్ప.. ఉజ్జ్వలైః.

నిజప్రతాపైః :—నిజాశ్చ తే ప్రతాపాశ్చ నిజప్రతాపాః తైః, నిజప్రతాపైః;

రాజఘుః :—రాజ్ఞః హన్తీతి రాజఘుః.

భావము :

శత్రుసంహారియగు ఆ నలుడు అధికముగ శత్రుపట్టణములను దహించి నదియు, అగ్నివలె ప్రకాశమానములునగు తన ప్రతాపములనెడి జయనీరాజన చే వెలుగుచున్న భూమండలాన్ని, తూర్పు మున్నగు దిక్కులవరుసతో ప్రదక్షిణము గావించి, దిగ్విజయయాత్రయందు భూమండలమును పరిభ్రమించుచు, శత్రుపట్టణములను తన ప్రతాపాగ్నిచే దహించు విధానము భూదేవతకు హారతి ఒసంగినట్లుగ ప్రకాశించెను.

శ్లో॥ నివారితా స్తేన మహీతలేఽ ఖిలే
నిరీతిభావం గమితేఽతివృష్టయః।
న తత్యజుర్నూన మనన్యసంశ్రయాః
ప్రతీప భూపాలమృగీదృశాం దృశః॥ ౧౧

ప॥ వి॥ నివారితాః। తేన। మహీతలే। అఖిలే। నిరీతిభావమ్। గమితే। అతివృష్టయః। న। తత్యజుః। నూనమ్। అనన్యసంశ్రయాః। ప్రతీపభూపాలమృగీదృశామ్। దృశః।

టీక॥ తేన = ఆ నలునిచే. నిరీతిభావమ్ = ఈతిబాధ లేకుండుటను. గమితే = పొందింపబడిన. అఖిలే = సమస్తమైన. మహీతలే = భూమియందు. నివారితాః = తొలగింపబడినప్పటికిన్ని. అతివృష్టయః = అతివృష్టులు.

అనన్యసంశ్రయాః = మరియొక ఆశ్రయములులేనివై. ప్రతీపభూపాల మృగీదృశాం = ప్రతీపభూపాల = శత్రురాజులయొక్క. మృగీదృశామ్ = స్త్రీలయొక్క. దృశః నేత్రములను. న తత్యజుః = విడువలేదు. నూనమ్ = నిశ్చయము.

శత్రుస్త్రీలనేత్రములు అతివృష్టులకు ఆశ్రయములుకావు = ఆశ్రయములు కాని శత్రుస్త్రీ నేత్రములను ఆశ్రయముగ చేసి ఉత్ప్రేక్షించుటచేతను. నూనశబ్ద ప్రయోగముచేతను ఇచ్చట వాచ్యోత్ప్రేక్ష.

సమాసములు ;

నిర్గతాః ఈతయః యస్మాత్ తత్ నిరీతి: నిరీతేః భావః,నిరీతిభావ। తం నిరీతిభావమ్.

అనన్యసంశ్రయాః :—అన్యః సంశ్రయః యేషాం తే, అన్యసంశ్రయా: అన్యసంశ్రయాః నభవన్తీతి, అనన్యసంశ్రయా:

ప్రతీప...దృశాం :— ప్రతీపాశ్చతే భూపాలాశ్చ, ప్రతీపభూపాలాః, ప్రతీపభూపాలానాం మృగీదృశః ప్రతీపభూపాలమృగీదృశః తాసాం ప్రతీప...దృశామ్.

భావము :

ఆ నలుడు సమస్త భూమండలమునందును అనావృష్టి మున్నగు ఈతి భాధలను లేకుండ చేసినప్పటికిన్ని అతివృష్టి అనబడు ఈతిబాధ వేరొక ఆశ్రయములేనిదై నలునే శరణుపొంది అతని శత్రుస్త్రీలయొక్క నేత్రమును విడువకనే యుండెను. అనగా శత్రువులను సంహరించుటవలన అతని స్త్రీలు ఎల్లప్పుడు ఏడ్చుచున్నారు. "శ్లో॥ అతివృష్టి రనావృష్టి ర్మూషకాశ్శలభాశ్శుకాః అత్యాసన్నాశ్చ రాజాన షడేతా ఈతయ: స్మృతాః" అని ఆరువిధములుగా ఈతిభాధలు చెప్పబడియున్నవి.

శ్లో॥ సితాంశువర్ణై ర్వయతిస్మ తద్గుణై
ర్మహాసివేమ్నస్సహ కృత్వరీ బహుమ్।
దిగఙ్గనాఙ్గావరణం రణాఙ్గణే
యశఃపటం తద్భటచాతురీ తురీ॥ ౧౨

ప॥ వి॥ సితాంశువర్ణైః। వయతి। స్మ। తద్గుణైః। మహాసివేమ్నః। స్సహకృత్వరీ। బహుమ్। దిగఙ్గనాఙ్గావరణమ్। రణాఙ్గణే। యశఃపటమ్। తద్భటచాతురీ। తురీ।

ఒక॥ మహాసివేమ్నః, మహాసిః = గొప్పఖడ్గమనెడి. వేమ్నః = నేతకొయ్యకు సహకృత్వరీ = సహాయముచేయు. తద్భటచాతురీ = తద్భట = తన భటులయొక్క. చాతురీ = నేర్పులనెడి. తురీ = నేత సాధనము. సితాంశువర్ణైః. సితాంశు = చంద్రునియొక్క. వర్ణైః = కాంతివంటి కాంతి కలిగిన. సిత = తెల్లనైన. అంశు = అవయవములయొక్క. వర్ణైః = కారణభూతములైన వర్ణములుకలిగిన. తద్గుణైః = ఆ నలునియొక్క. శౌర్యధైర్యాదిగుణములనెడి దారములచే. దిగఙ్గనాఙ్గావరణమ్ = దిగఙ్గనా = దిక్కులనెడి స్త్రీలయొక్క. అఙ్గావరణమ్ = శరీరమునకు అచ్ఛాదమైన. బహుమ్ = పెద్దదైన. పటమ్ = వస్త్రమును. వయతి స్మ = అల్లుచుండెను.

తద్గుణైః అనునెడ అతని గుణములనెడి దారములచేతనను అర్థమునుబట్టి శ్లిష్టరూపకము, మహాసివేమ్నః, అనునెడ మహాఖడ్గమనెడి అల్లికకొయ్యను అనునర్థమునుబట్టియు యశః పటమనెడి కీర్తియనెడి వస్త్రము అను అర్థమును బట్టియు రూపకాలంకారము. అట్లే తద్భటచాతురుని తురిగ చెప్పుటవలన రూపకము.

సమాసము :

(1) సితాః, అంశవః యస్య సః సితాంశుః, సితాంశోః వర్ణ ఇవ వర్ణః యేషాం తే సితాంశువర్ణాః.

(2) తస్య గుణాః తద్గుణాః, తైః, తద్గుణైః.

(3) మహాసిరేవ వేమా మహాసివేమా తస్య మహాసివేమ్నః.

(4) దిగఙ్గనాఙ్గావరణం : దిశఏవ అంగనాః, తాసామావరణం దిగఙ్గనాఙ్గావరణమ్.

(5) యశః పటం : యశ ఏవ పటః తం యశః పటం.

(6) తద్భటచాతురీతురీ : తస్య భటాః తద్భటాః, తద్భటానాం చాతురీ, తద్భటచాతురీ, చాతురీ ఏవ తురీ చాతురీతురీ.

భావము :

అతని ఖడ్గము అనెడి నేత కొయ్యకు అతని భటులయొక్క నేర్పు అనెడి నేత సాధనము సహకరించు చున్నదై, చంద్రుని వంటి వర్ణములు కలదియు తెల్లని దారముల యందలి వర్ణములను కారణములుగా కలిగినవియు నగు ఆ నలుని యొక్క శౌర్యధైర్యాది గుణములనెడి దారములచే దిక్కాంతల యొక్క శరీరచ్ఛాదనమైన విశాలమగు యశోవస్త్రమును అల్లుచున్నది.

శ్లో॥ ప్రతీపభూపైరివ కిం తతో భియా
విరుద్ధధర్మైరపి భేత్తృతోజ్ఝితా ।
అమిత్రజిన్మిత్రజిదోజసా స య
ద్విచారదృక్ చారదృగప్యవర్తత॥ ౧౩

ప॥ వి॥ ప్రతీపభూపైః। ఇవ। కిమ్। తతః। భియా। విరుద్ధధర్మైః। అపి। భేత్తృతా। ఉజ్ఝితా। అమిత్రజిత్। మిత్రజిత్। ఓజసా। సః। యత్। విచారదృక్। చారదృక్। అపి। అవర్తత।

టీ॥ ప్రతీప భూపైరివ = శత్రురాజులచేత వలె. విరుద్ధధర్మైరపి = ఒకచో చోట నుండ నటువంటి ధర్మములచేత. తతః = ఆ నలుని నుండి. భియా = భయముచే. భేత్తృతా = తమ తమ అధికరణములకు భేదకములుగ నుండుట అను స్వభావమును. ఉజ్ఝితా కిం = విడువబడినదా ఏమి. యత్ = ఏల యనగా. సః = ఆ నలుడు. ఓజసా = తేజస్సుచే. మిత్రజిదపి = సూర్యుని జయించిన వాడైనప్పటికిన్ని. అమిత్రజిత్ =

మిత్రులను జయించిన వాడు కాదు. శత్రువులను జయించిన వాడుగ నున్నాడు. చారదృక్ = గూఢచారులను నేత్రము కలిగిన వాడు అయి నప్పటికిన్ని. విచారదృక్ = చారదృక్ కాని వాడుగను. విచారమును ఆలోచనతో చూచువాడును. అవర్తత = ఉండెను.

ఇచ్చట అమిత్రజిత్తును మిత్రజిత్తుగను, చారదృక్కును విచార దృక్కుగను చెప్పుటచే విరోధాభాసాలంకారము. దాని ననుసరించి, విరుద్ధ ధర్మములకు భేదకత్వము లేదనుట ఉత్ప్రేక్షింపబడినది. ఆ ఉత్ప్రేక్ష శత్రురాజులచేత వలెననెడి ఉపమచే అనుప్రాణితము- కావున ఇచ్చట విరోధాభాస,ఉత్ప్రేక్ష, ఉపమాలంకారముల సంకరము.

సమాసములు :

ప్రతీపభూపైః : ప్రతిపాశ్చ తే. భూపాశ్చ, ప్రతీప భూపాః, తైః ప్రతీప భూపైః.

విరుద్ధధర్మైః : విరుద్ధాశ్చ తే, ధర్మాశ్చ, విరుద్ధధర్మాః తైః విరుద్ధ ధర్మైః.

అమిత్రాణి జయతీతి : అమిత్రజిత్, మిత్రం జయతీతి, మిత్రజిత్.

విచారయుక్తా దృక్ : యస్యసః విచారదృక్.

చారదృక్ : చారాః దృశః యస్య సః చారదృక్.

లేదా :

విచారేణ పశ్యతీతి విచారదృక్ చారేణ పశ్యతీతి చారదృక్.

భావము :

నలుని భయము వలన శత్రురాజులు భేదకత్వము అనెడి స్వభావము వదలినట్లు విరుద్ధ ధర్మములు కూడ తమ భేదకత్వమనెడి ధర్మములను వదలి నవా అనునట్లున్నది. ఏల యనగా ఆ నలుడు తేజస్సుచే మిత్రుని (సూర్యుని) జయించియు అమిత్రులను (శత్రువులను) జయించినవాడు అగుచున్నాడు. అందు వలన అతని యందు మిత్రజిత్త్వము, అమిత్ర జిత్త్వము, అనెడి విరుద్ధ ధర్మములు అతని యందున్న వాయెను. మిత్రజిత్త్వమనగా సూర్యుని జయించుటయు అమిత్రజిత్త్వమనగా శత్రువులను జయించుటయు అను అర్థము చెప్పుటచే

ఆ విరోధము పరిహరింపబడినది. అదే విధముగ చార నేత్రుడు అయిన (గూఢ చారులతో చూచువాడయినను) విచారదృక్, చారులతో చూడని వాడుగను(ఆలో చనతో చూచువాడుగను) నుండెను. ఇచ్చట ఆ నలుని యందు చారదృక్త్వము విచారదృక్త్వము అనెడి ధర్మములుండవలసినవి ఆయెను. అయినను చారదృక్ త్వమన, చారులతో చూచుటయు, విచారదృక్త్వము అన, విచారణతో చూచు టయు నను అర్థము చెప్పుట వలన విరోధ పరిహారము.

శ్లో॥ తదోజస స్తద్యశసస్స్థితావిమౌ
వృథేతి చిత్తే కురుతే యదా యదా।
తనోతి భానోః పరివేషకైతవా
త్తదా విధిః కుండలనాం విధోరపి॥ ౧౪

ప॥ వి॥ తదోజసః। తద్యశసః। స్థితౌ। ఇమౌ। వృథా। ఇతి। చిత్తే। కురుతే। యదా। యదా। తనోతి। భానోః। పరివేష కైతవాత్। తదా। విధిః। కుండలనాం। విధోః। అపి।

టీక॥ తదోజసః = అతని ప్రతాపమునకు, తద్యశసః = అతని కీర్తికిని. స్థితౌ = స్థితి. సత్యాం = ఉండగ. ఇమౌ = ఈ సూర్య చంద్రులు. వృథా = వ్యర్థులు. ఇతి = అని. యదా యదా = ఎప్పుడు, ఎప్పుడు. చిత్తే = మనస్సునందు. కురుతే = తలంచుచున్నాడో. తదా తదా = అప్పు డప్పుడు. పరివేషకైతవాత్ = వలయముయొక్క నెపము వలన. విధిః = బ్రహ్మ. భానోః = సూర్యునకు. విధోరపి = చంద్రునకును. కుండ లనాం = కుండల రేఖను. తనోతి = చేయుచున్నాడు.

పరివేష నెపముచే సూర్య చంద్రులకు కుండలీకరణము ఉత్ప్రే క్షింపబడినది. కాన ఇచ్చట సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష గమ్యము.

భావము :

ఆ నలుని యొక్క ప్రతాపము యశస్సు ఉన్నప్పుడు సూర్య చంద్రులు వ్యర్థమని బ్రహ్మ ఎప్పుడు ఎప్పుడు, భావించునో అప్పుడప్పుడు సూర్యునకును చంద్రునకును ఆ పరివేషమనెడి నెపముతో అనావశ్యకతను సూచించు

కుండల రేఖను గీయుచున్నాడు. వ్రాయసకాడు వ్రాతలో అనవసరమైన వానికి కుండలీకరణ మిచ్చుచున్నాడు. ఆ విధముగనే నలుని ప్రతాపముచే సూర్యుడును నలుని కీర్తిచే చంద్రుడును గతార్థులని విధి భావించినప్పుడు వారిద్దరికిని పరివేషమనెడి నెపముతో కుండలీకరణము ఇచ్చుచున్నాడు.

శ్లో॥ అయం దరిద్రో భవితేతి వైధసీం
లిపిం లలాటేఽర్థిజనస్య జాగ్రతీం ।
మృషా న చక్రేఽల్పితకల్పపాదపః
ప్రణీయ దారిద్ర్యదరిద్రతాం నలః॥ ౧౫

ప॥ వి॥ అయం । దరిద్రః । భవితా । ఇతి । వైధసీం । లిపిం । లలాటే । అర్థిజనస్య । జాగ్రతీం । మృషా । న । చక్రే । అల్పితకల్పపాదపః । ప్రణీయ । దారిద్ర్యదరిద్రతామ్ । నలః.

టీక॥ అల్పితకల్పపాదపః = తన త్యాగముచే స్వల్పముగ చేయబడిన కల్పవృక్షముగల. నలః = నలుడు. అర్థిజనస్య = యాచక జనముయొక్క. లలాటే = నొసట. జాగ్రతీం = ప్రకాశించెడి. అయం = ఈ మనుష్యుడు. దరిద్రః = దరిద్రుడుగ. భవితా = కాగలడు. ఇతి = అనెడి. వైధసీం = బ్రహ్మ సంబంధమైన. లిపిం = వ్రాతను. దారిద్ర్యదరిద్రతాం = దారిద్ర్యమునకు. దారిద్ర్యమును అనగా దారిద్ర్యము లేకుండుటను. ప్రణీయ = కల్పించి. మృషా = అసత్యముగ. న చక్రే = చేయలేదు.

బ్రహ్మ లిపిని వేరుగా చేయుటకు, ఇందు సంబంధము లేకపోయినప్పటికిన్ని, సంబంధము చెప్పబడుట వలన అతిశయోక్తి.

సమాసములు :

(1) అల్పితకల్పపాదపః:- కల్ప ఇతి పాదపః కల్పపాదపః అల్పితః కల్పపాదపః యేన సః అల్పితకల్పపాదపః.

(2) దారిద్ర్య దరిద్రతాం:- దారిద్ర్యస్య దరిద్రతా దారిద్ర్యదరిద్రతా, తాం, దారిద్ర్యదరిద్రతామ్.

భావము :

ఈ కల్ప వృక్షమును స్వల్పముగా చేసిన నలమహారాజు వీడు దరిద్రుడు కాగలడని యాచకుల నొసట వ్రాసిన బ్రహ్మలిపిని దారిద్ర్యమునకు నొసంగుటచే అనగా దారిద్ర్యమును తొలగించుటచే ఆ బ్రహ్మలిపిని సత్యముగ చేసెను. దారిద్ర్యము ఏర్పడుటయే బ్రహ్మ యొక్క ఉద్దేశ్యము. ఆ దారిద్ర్యమును దారిద్ర్యమునకు నొసంగుటచే బ్రహ్మలిపిని సత్యముగా చేసిన వాడాయెను. ఇట్లు ఇతని రాజ్యమునందు ప్రజలు దారిద్ర్య బాధ లేకుండ సుఖించుచుండిరి.

శ్లో॥ విభజ్య మేరుర్న యదర్థిసాత్కృతో
న సింధురుత్సర్గజలవ్యయైర్మరుః ।
అమాని తత్తేన నిజాయశోయుగం
ద్విఫాలబద్ధాశ్చికురాశ్శిరస్స్థితమ్ ॥ ౧౬

ప॥వి॥ విభజ్య । మేరుః । న । యత్ । అర్థిసాత్కృతః న । సింధుః । ఉత్సర్గ జలవ్యయైః । మరుః । అమాని । తత్ । తేన । నిజాయశోయుగమ్ । ద్విఫాల బద్ధాః । చికురాః । శిరస్స్థితమ్ ।

టీక॥ మేరుః = బంగారుకొండ. విభజ్య = విభజింపబడి. అర్థిసాత్ = యాచకులకు అధీనముగను. సింధుః = సముద్రము ఉత్సర్గజలవ్యయైః = దానజల వినియోగములచే. మరుః = నీరులేని ప్రదేశముగను. న కృత ఇతి చ యత్ = చేయఁబడలేదనునదియు నేదికలదో. తేన = ఆనలునిచే. తత్ = ఆ, నిజం = తనదగు. అయశోయుగం = అప కీర్తుల జంట. ద్విఫాలబద్ధాః = ద్విఫాల = శిరస్సునకు రెండు వైపుల. బద్ధాః = కట్టబఁడిన. చికురాః = వెంట్రుకలుగ. సత్ = ఉన్నదై. శిరఃస్థితం = తల యందున్నదిగ. అమాని = తలంపఁబడినది.

నల్లఁదనమును పురస్కరించుకొని వెంట్రుకలను అపకీర్తులుగా రూపించుటవలన నిట రూపకాలంకారము.

సమాసములు:

అర్థిసాత్:—అర్థినామధీనః = అర్థిసాత్

ఉత్సర్గ జలవ్యయైః— ఉత్సర్గస్య జలం = ఉత్సర్గజలం, జలస్య వ్యయః ఉత్సర్గజలవ్యయః, తైః, ఉత్సర్గ జలవ్యయైః.

నిజాయశోయుగం:— న యశసీ = అయశసీ, అయశసోఃయుగం = అయశోయుగం, నిజం చ తత్ అయశోయుగం చ = నిజాయశోయుగమ్ ॥

ద్విఫాలబద్ధాః :— ద్వౌ చ తౌ ఫాలౌ చ = ద్విఫాలౌ = ద్విఫాలయోః బద్ధాః = ద్విఫాల బద్ధాః

భావము ;—

ఆ నలుడు మేరుపర్వతమును భాగములు చేసి, యాచకులకు స్వాధీనము గావింపకుండుటవలనను దానమునకై సముద్ర జలమును వినియోగించి దానిని నీరు లేని మరు ప్రదేశముగ చేయక పోవుటవలనను, ఏర్పడిన అపకీర్తులు రెండును తలకు ఇరువైపుల వెంట్రుకలుగ నేర్పడినవై తన తల యందున్నట్లు ఆ నలునిచే భావింపబడినది.

శ్లో॥ అజస్రమభ్యాసముపేయుషా సమం
ముదైవ దేవః కవినా బుధేన చ ।
దధౌ పటీయాన్సమయన్నయన్నయం
దినేశ్వర శ్రీరుదయం దినే దినే ॥ ౧౭

ప॥వి॥ అజస్రమ్ । అభ్యాసమ్ । ఉపేయుషా । సమమ్ । ముదా । ఏవ । దేవః । కవినా । బుధేన । చ । దధౌ । పటీయాన్ । సమయమ్ । నయన్ । అయమ్ । దినేశ్వరశ్రీః । ఉదయమ్ । దినే దినే ।

టీక॥ దినేశ్వరశ్రీః = దినేశ్వర = సూర్యుని యొక్క శ్రీః = కాంతి వంటి కాంతి కల్గిన పటీయాన్ = సమర్థుడైన అయమ్ = ఈ. దేవః = నలమహారాజు. (సూర్య పక్షమున) దేవుడు. అజస్రమ్ = ఎల్లప్పుడు. ముదా = సన్మానమువలన నేర్పడు సంతోషముతో. అభ్యాసమ్ = సమీపమును. ఉపేయుషా = పొందుచున్న. కవినా = కవులచేతను (శుక్రుని చేతను) బుధేన చ = పండితులచేతను. (బుధుని చేతను) సమయమ్ = కాలమును.

నయన్ = గడపుచు. దినేదినే = ప్రతి దినమునందును ఉదయమ్ = అభివృద్ధిని (ఉదయించుటను) దధౌ = ధరించెను.

"దినేశ్వర శ్రీః" :- అనునెడ రాజునందు సూర్యుని లక్ష్మిని ఆరోపించుటవలన నిదర్శనాలంకారము. దేవ-కవి-బుధ-ఉదయ శబ్దములు రెండు అర్థములు కలిగినవై సూర్యపరమగు నర్థము నొసంగుటవలన శ్లేషాలంకారమును, ఈ రెంటికిని సంకరము నిటకలదు,

సమాసములు :

దినేశ్వరశ్రీః :- దినస్య ఈశ్వరః దినేశ్వరః దినేశ్వరస్య శ్రీరివ శ్రీః యస్య సః దినేశ్వరశ్రీః ॥

భావము :-

సూర్యుని శోభవంటి శోభగల యీ నలుఁడు, ఎల్లప్పుడును తన యొద్దకు సన్మానాదులచే సంతోషించి విచ్చేయు కవులతోడను, పండితులతోడను కూడినవాడై కాలమును గడుపుచు నభివృద్ధి నొందుచుండెను.

సూర్య భగవానుడు, తన సమీపమున సంచరించు బుధ శుక్రులతో కూడినవాడై ప్రతి దినము నుదయించుచుండెను. జ్యోతిశ్శాస్త్రము ననుసరించి సూర్యునకు బుధ శుక్రు లెల్లప్పుడును సన్నిహితులై యుందురు.

శ్లో॥ అధోవిధానా త్కమల ప్రవాళయో
శ్శిరస్సు ధానాదఖిలక్షమాభుజామ్ ।
పురేదమూర్ధ్వం భవితేతి వేధసా
పదం కిమస్యాంకితమూర్ధ్వరేఖయా ॥ ౧౮

ప॥వి॥ అధః । విధానాత్ । కమలప్రవాళయోః । శిరస్సు । ధానాత్ । అఖిలక్షమాభుజామ్ । పురా । ఇదమ్ । ఊర్ధ్వమ్ । భవితా । ఇతి । వేధసా । పదమ్ । కిమ్ । అస్య । అంకితమ్ । ఊర్ధ్వరేఖయా ।

టీక॥ కమల ప్రవాళయోః కమల = పద్మమును. ప్రవాళ = చిగురుటాకును. అధోవిధానాత్ = తిరస్కరించుటవలనను. అఖిలక్షమాభుజామ్ = సమస్త భూపాలుర యొక్క. శిరస్సు = తలలయందు. ధానాత్ =

ఉంచుటవలనను. ఇదమ్ = ఈ. అస్య = ఈ నలునియొక్క. పదమ్ = పాదము. ఊర్ధ్వమ్ = ఉత్కృష్టముగను, పై నున్న దిగను. పురా భవతీతి = కాగలదని యెంచి. వేధసా = బ్రహ్మచే. ఊర్ధ్వరేఖయా = ఊర్ధ్వ రేఖచే అంకితం కిమ్ = గుర్తింపబడినదా ఏమి?

ఇచ్చట కమల ప్రవాళమును తిరస్కరించుటవలన సౌందర్యాతిశయోక్తియు, సమస్త రాజుల తలపై నుంచుటవలన శౌర్యాతిశయోక్తియు "ఊర్ధ్వ రేఖచే గుర్తింపబడినదా ఏమి?" యని చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్షయు నలంకారములు.

ఊర్ధ్వరేఖ అనునది సాముద్రిక శాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడిన ఒక రేఖ. ఈ రేఖగల పాదము సర్వోత్తమమని సాముద్రికులు చెప్పుచున్నారు.

సమాసములు :-

కమల ప్రవాళయోః :- కమలంచ-ప్రవాళంచ - కమలప్రవాళే - తయోః కమల ప్రవాళయోః

అఖిలక్షమాభుజామ్ :- అఖిలాశ్చతే క్షమాభుజశ్చ - అఖిలక్షమాభుజః తేషాం = అఖిలక్షమాభుజామ్.

భావము :-

ఈ నలుని పాదము కమలమును, చిగురుటాకును తిరస్కరించుటవలనను సమస్త భూపాలుర శిరస్సుల యందుండుటవలనను, రానున్న కాలమున ఈ పాదము ఉన్నత స్థలముల యందుండ గలదని బ్రహ్మ భావించి యీ పాదమును ఊర్ధ్వ రేఖతో గుర్తించెనా యేమి యనితోచుచున్నది. సౌందర్య శౌర్యములతో నీ పాదము సర్వశ్రేష్ఠముగ నుండగలందులకు బ్రహ్మ ఊర్ధ్వ రేఖ నిందుంచెను.

శ్లో॥ జగజ్జయం తేన చ కోశమక్షయం
ప్రణీతవాశైశవ శేషవానయమ్ ।
సఖా రతీశస్య ఋతుర్యథా వనం
వపుస్తథాలింగ దథాస్య యౌవనమ్ ॥ ౧౯

ప॥వి॥ జగజ్జయమ్ । తేన । చ । కోశమ్ । అక్షయమ్ । ప్రణీతవాన్ । శైశవ
శేషవాన్ । అయమ్ । సఖా । రతీశస్య । ఋతుః । యథా । వనమ్ ।
వపుః । తథా । ఆలింగత్ । అథ । అస్య । యౌవనమ్ ।

టీక॥ అయమ్ = ఈ నలుడు. శైశవశేషవాన్ = కొంచెగ మిగిలిన బాల్యా
వస్థ గలవాడుగనే. జగజ్జయమ్ = ప్రపంచ విజయమును. తేన =
ప్రపంచ విజయముచే. అక్షయమ్ = తఱుగని. కోశమ్ = ద్రవ్యరాశిని.
ప్రణీతవాన్ = సమకూర్చెను. అథ = పిదప. రతీశస్య = మన్మథునకు
సఖా = చెలికాఁడగు. ఋతుః = ఋతువైన. వసంతః = వసంతుఁడు,
వనం యథా = అరణ్యమునెట్లో. తథా = అట్లు. యౌవనం = జవ్వనము.
అస్య = ఇతని యొక్క. వపుః = శరీరమును. ఆలింగత్ = కౌగి
లించెను.

ఇచ్చట వసంతుఁడు వనమును కౌగిలించినట్లు యౌవన మీతని కౌగి
లించె నదని యథా తథా శబ్దములతో వర్ణించుటవలన ఉపమాలంకారము.

సమాసము :-

జగజ్జయమ్ :- జగతాం జయః - జగజ్జయః, తం జగజ్జయమ్.
శైశవశేషవాన్ :- శిశోర్భావః - శైశవం, శైశవస్య శేషః - శైశవ
శేషః, శైశవశేషః అస్య అస్తీతి = శైశవ శేషవాన్.

భావము :-

కొంత బాల్యదశ మిగిలి యుండగనే, ప్రపంచ విజయమును, సంపాదిం
చినవాడై, తఱుగని ధనరాశిని చేకూర్చుకొనెను. తర్వాత మన్మథుని చెలి
కాఁడగు వసంతుడు వనములను కౌగిలించునట్లు యౌవన మితనిని కౌగిలించి
నది. అనగా బాల్యము తొలగి యౌవనము వచ్చినదని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ అధారి పద్మేషు తదంఘ్రిణా ఘృణా
క్వ తచ్ఛయచ్ఛాయలవోఽపి పల్లవే।
తదాస్యదాస్యేఽపి గతోఽధికారితాం
న శారదః పార్వికశర్వరీశ్వరః ॥ ౨౦

ప॥వి॥ అధారి। పద్మేషు । తదంఘ్రిణా । ఘృణా । క్వ । తచ్ఛయచ్ఛాయాలవః । అపి । పల్లవే । తదాస్యదాస్యే । అపి । గతః । అధికారితామ్ । న । శారదః । పార్వికశర్వరీశ్వరః ।

టీక॥ తదంఘ్రిణా = ఆనలుని పాదముచే. పద్మేషు = కమలముల విషయమున. ఘృణా = ఏవగింపు. అధారి = ధరింపబడినది. పల్లవే = చిగురుటాకునందు. తచ్ఛయచ్ఛాయలవః అపి = తత్ = ఆ నలుని యొక్క. శయ = అఱచేతియొక్క. ఛాయ = కాంతి యొక్క. లవః అపి = లేశమైనను. క్వ = ఎక్కడ. శారదః = శరదృతువునందలి. పార్విక శర్వరీశ్వరః = పున్నమనాటి చంద్రుఁడు, తదాస్య దాస్యేఽపి, తత్ = ఆ నలుని యొక్క. ఆస్య = ముఖము యొక్క. దాస్యేఽపి = సేవయందును. అధికారితాం = అధికారము కల్గియుండుటను. న గతః = పొందలేదు.

ఇట్లు పద్మములయందు నలుని పాదమునకు, జుగుప్స సంబంధము లేకపోయినట్లు, జుగుప్స యొక్క సంబంధము చెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్తి. అట్లే పల్లవమునందు అతని అఱచేతి కాంతిలేశ సంబంధమున్నను సంబంధము లేదని చెప్పుటవలను, అట్లే చంద్రునకు అతని ఆస్య దాస్య సంబంధమున్నను లేదని చెప్పుటవలనను సంబంధాశయోక్తి.

సమాసములు :-

తదంఘ్రిణా:- తస్య-అంఘ్రిః తదంఘ్రిః. తేన తదంఘ్రిణా-

తచ్ఛయచ్ఛాయలవః :- తస్య-శయః తచ్ఛయః. తచ్ఛయస్య ఛాయా తచ్ఛయచ్ఛాయా. తచ్ఛయచ్ఛాయస్య లవః తచ్ఛయచ్ఛాయలవః ।

తదాస్యదాస్యే :- తస్య ఆస్యం తదాస్యం. తదాస్యస్య దాస్యం తదాస్యదాస్యం, తస్మిన్, తదాస్యదాస్యే.

పార్వికశర్వరీశ్వరః :- పర్వణి భవః = పార్వికః, శర్వర్యాః ఈశ్వరః = శర్వరీశ్వరః। పార్వికశ్చాసౌ శర్వరీశ్వరశ్చ = పార్వికశర్వరీశ్వరః.

భావము :-

ఆ నలుని పాదము పద్మముల యందు ఏవగింపును కల్గియుండినది. అతని అఱచేతి కాంతి లేశము గూడ చిగుఱుటాకుల యందు లేకపోయినది.

శరత్కాలపు పున్నమ చంద్రుడు అతని మోమునకు దాస్యము చేయునధికార మును గూడ గోల్పోయెను. అనగా అతని పాదములును హస్తములును ముఖ మును సాటిలేనివని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ కిమస్య రోమ్ణాం కపటేన కోటిభిః
విధిర్న లేఖాభిరజీగణద్ గుణాన్ ।
న రోమకూపౌఘమిషాజ్జగత్కృతా
కృతాశ్చ కిం దూషణశూన్యబిందవః ॥ ౨౧

ప॥వి॥ కిమ్ । అస్య । రోమ్ణామ్ । కపటేన। కోటిభిః । విధిః । న । రేఖాభిః । అజీగణత్ । గుణాన్ । న । రోమకూపౌఘమిషాత్ । జగత్కృతా । కృతాః । చ । కిం । దూషణ శూన్య బిందవః ।

టీక॥ విధిః = బ్రహ్మ. అస్య = ఈ నలుని యొక్క. గుణాన్ = గుణము లను. రోమ్ణామ్ = రోమముల యొక్క. మిషేణ = నెపముచే. కోటిభిః = కోటి సంఖ్యగల. రేఖాభిః = గీతలచే. నాజీగణత్ కిమ్ = లెక్కించ లేదా ఏమి? జగత్కృతా = బ్రహ్మచే. రోమకూపౌఘ మిషాత్ = రోమ కూపములనెడి నెపముచే. దూషణ శూన్య బిందవః = దూషణ = దోష ముల యొక్క. శూన్య = లేమికి. బిందవః = జ్ఞాపకపు గుండ్రని గీత లుగ. న కృతాః కిమ్ = చేయఁబడలేదా ఏమి?

ఇచ్చట రోమ్ణాం కపటేన అని రోమముల నెపము చేతనను నెడ కపట శబ్దము చేతను "రోమ కూపౌఘ మిషాత్" అని రోమ కూపముల యొక్క సమూహము యొక్క నెపము చేత ననునెడ మిష శబ్దము చేతను, రోమముల యొక్కయు, రోమ కూపముల యొక్కయు నైసర్గిక రూపములను మఱుగు పరచి వాని యందు గుణములను లెక్కించు రేఖల రూపమును, దోషములేదని సూచించు బిందువుల రూపమును ఉత్ప్రేక్షించుటవలన అపహ్నవములతోఁ గూడిన ఉత్ప్రేక్షలకు నిట సంసృష్టి-

సమాసములు !

రోమకూపౌఘమిషాత్ : రోమ్ణాం, కూపాః రోమ కూపాః, రోమ

కూపానామోఘః = రోమకూపౌఘః ఓఘస్య మిషః తస్మాత్ = రోమ కూపౌఘమిషాత్ ।

జగత్కృతా : జగత్ కరోతీతి = జగత్కృత్. తేన. జగత్కృతా.
దూషణశూన్యబిందవః : దూషణస్య శూన్యం = దూషణ శూన్యం దూషణశూన్యస్య బిందవః దూషణ శూన్య బిందవః.

భావము:

బ్రహ్మ నలుని గుణములను అతని రోమములను నెపముతో నున్న కోటి రేఖలతో నెంచుచున్నాడు. మరియు నాబ్రహ్మ నలుని శరీరమందలి రోమ కూపముల నెపముతో నలునియందు నేలాటి దోషములు లేవని సూచించు బిందువులను ఉంచినాడు. అనగా నలుని గుణములు అసంఖ్యాకములని యతని రోమ రేఖలు సూచించుచున్నవి. అతని రోమ కూపములును, బిందువులు ఆనలుని యందేలాటి దోషములు లేవని సూచించుచున్నవి.

శ్లో॥ అముష్య దోర్భ్యామరిదుర్గలుణ్ఠనే
ధ్రువం గృహీతార్గలదీర్ఘపీనతా।
ఉరశ్శ్రియా తత్ర చ గోపురస్ఫుర
త్కవాటదుర్ధర్షతిరః ప్రసారితా॥ ౨౨

ప॥ వి॥ అముష్య । దోర్భ్యామ్ । అరిదుర్గలుంఠనే । ధ్రువమ్ । గృహీతా । అర్గల దీర్ఘపీనతా । ఉరశ్శ్రియా । తత్ర । చ । గోపురస్ఫురత్కవాట దుర్ధర్ష తిరః ప్రసారితా ।

టీక॥ అముష్య = ఈ నలుని యొక్క. దోర్భ్యామ్ = భుజములచే. అరిదుర్ఘలుణ్ఠనే = శత్రుదుర్గములను పడగొట్టు విషయమున. అర్గళదీర్ఘపీనతా = అర్గల = కోటగడియల యొక్క. దీర్ఘపీనతా = పొడుగు తనము లావుతనము. గృహీతా = గ్రహించబడినది. ధ్రువం = నిశ్చయము. కించ = మఱియు. అముష్య = ఇతనియొక్క. ఉరఃశ్రియా = వక్షఃస్థల లక్ష్మిచే. తత్ర = ఆ శత్రు దుర్గములను పడగొట్టు విషయమున. గోపుర స్ఫురత్ కవాట దుర్ధర్ష తిరఃప్రసారితా = గోపుర = నగర ద్వారముల

యందు. స్ఫురత్ = ప్రకాశించు. కవాట = తలుపుల యొక్క. దుర్ధర్ష = తిరస్కరింప సాధ్యముకానట్టి. తిరఃప్రసారితా = అడ్డముగా వ్యాపించు వైశాల్యము. గృహీతా = గ్రహింపఁబడినది. ధ్రువం = నిశ్చయము.

బాహువుల యందు అర్గలదీర్ఘ పీనత్వ గ్రహణము లేకపోయిన ఉన్నట్లు చెప్పుట చేతను, వక్షఃస్థలమునందు కవాట దుర్ధర్షతిరః ప్రసారితాశ్రీగుణము లేకపోయినను ఉన్నట్లు చెప్పుటచే నిట ఉత్ప్రేక్షాలంకారములు- ఆ రెంటికినిట సంసృష్టి.

సమాసములు :

(1) అరిదుర్గలుణ్ఠనే : అరీణాం దుర్గాణి, అరిదుర్గాణి అరిదుర్గాణాం లుణ్ఠనమ్ అరిదుర్గలుణ్ఠనమ్ తస్మిన్ అరిదుర్గలుణ్ఠనే.

(2) అర్గలదీర్ఘపీనతా : దీర్ఘాని చ తాని పీనాని చ దీర్ఘపీనాని దీర్ఘపీనానాం భావః దీర్ఘపీనతా, అర్గలానాం, దీర్ఘపీనతా అర్గలదీర్ఘ పీనతా ।

(3) ఉరఃశ్రియా : ఉరసః శ్రీః ఉరశ్శ్రీః తయా ఉరఃశ్రియా.

(4) గోపుర...ప్రసారితా : గోపురేషు స్ఫురన్తి, గోపురస్ఫురన్తి స్ఫురన్తి చ తాని, కవాటాని చ, గోపురస్ఫురత్ కవాటాని, దుర్ధర్షాణి చ తాని, తిరః ప్రసారీణి చ, దుర్ధర్షతిరః ప్రసారీణి, ప్రసారిణాం భావః ప్రసారితా. గోపుర స్ఫురత్ కవాటానాం దుర్ధర్షతిరః ప్రసారితా, గోపుర... ప్రసారితా.

భావము :

ఈ నలునియొక్క భుజములు శత్రుదుర్గములను బడగొట్టు విషయమున కోట గడియలయొక్క పొడవును లావును కల్గియుండినవి. అట్లే ఇతని వక్షస్థలము నగర ద్వారముల యందలి తలుపుల యొక్క దృఢత్వమును వైశాల్యమును వహించి యుండినవి. అనగా ఇతని భుజములు, దీర్ఘపీనములుగ వక్షస్థలము దృఢ విశాలముగను ఉండెనని భావము.

శ్లో॥ స్వకేళిలేశస్మితనిర్జితేందునో
నిజాంశదృక్తర్జిత పద్మసంపదః ।
అతద్ద్వయీజిత్వరసుందరాంతరే
న తన్ముఖస్య ప్రతిమా చరాచరే॥ 23

ప॥ ని॥ స్వకేళీలేశస్మితనిర్జితేందునః । నిజాంశదృక్తర్జితపద్మసంపదః ।
అతద్ద్వయీజిత్వరసుందరాంతరే । న । తన్ముఖస్య । ప్రతిమా ।
చరాచరే ।

టీక॥ స్వకేళి...ఇందునః. స్వకేళిలేశ = తన విలాసము యొక్క అంశమైన స్మిత = నవ్వుచే. నిర్జిత = జయింపబడిన. ఇందునః = చంద్రుడుగలదియు నిజాంశ...సంపదః. నిజాంశ = తన అవయవమగు. దృక్ = నేత్రముచే, తర్జిత = బెదరింపబడిన. పద్మసంపదః = కమలముల యొక్క శోభ కలిగినదియు నగు. తన్ముఖస్య = ఆ నలుని ముఖమునకు. అతద్ద్వయీ...రాంతరే = ఆ చంద్రుని పద్మము అను రెంటిని జయించగల సుందరమగు మరియొక వస్తువులేని. చరాచరే = ప్రపంచమునందు. ప్రతిమా = ఉపమానము. న = లేదు.

ఇచ్చట నలుని ముఖమునందలి ఉపమాన రాహిత్యమునకు చంద్రారవింద విజయము హేతువు అగుటవలన పదార్థ హేతువైన కావ్యలింగాలంకారము.

సమాసము -

స్వకేళి...ఇందునః. స్వస్య కేళిః స్వకేళిః. స్వకేళేః లేశః స్వకేళిలేశః. లేశ ఏవ స్మితం లేశస్మితం. లేశస్మితేన నిర్జితః ఇందుః యేన తత్. స్వకేళి ...ఇందుః. తస్య స్వకేళి ఇందునః.

(2) నిజాంశ...సంపదః :- నిజశ్చాసౌ అంశశ్చ నిజాంశః నిజాంశ ఏవ దృక్ నిజాంశదృక్, పద్మస్య సంపదః పద్మసంపదః పద్మసంపదః, దృశా తర్జితాః దృక్ తర్జితాః. తర్జితాః పద్మసంపదః యేన తత్, నిజాంశ...సంపదః

(3) అతద్ద్వయీ...సుందరాంతరే:- తయోః ద్వయీ తద్ద్వయీ తద్వయ్యాః జిత్వరం తద్వయీ జిత్వరమ్, అన్యత్ సుందరం సుందరాంతరం. జిత్వరం చ తత్ సుందరాంతరంచ, తద్ద్వయీ జిత్వర సుందరాంతరం, అవిద్యమానం, తద్ద్వయీ జిత్వరసుందరాంతరం యస్మిన్, తత్, అతద్ద్వయీ జిత్వర సుందరాంతరం తస్మిన్ అతద్ద్వయీ...సుందరాంతరే

(4) తన్ముఖస్య :-తస్య ముఖం తన్ముఖం. తస్య తన్ముఖస్య

(5) చరాచరే:- చరం చ తత్ అచరం చ. చరాచరం తస్మిన్ చరాచరే

భావము :-

తన విలాసలేశమైన నవ్వుచే చంద్రుని జయించినదియు. తన అవయవమగుటచే పద్మశోభను బెదిరించినదియు నగు ఆ నలుని ముఖమునకు ఆ చంద్రుని పద్మమును ఓడింపగల సుందర వస్తువులేని ఈ ప్రపంచమున ఉపమానమే లేక పోయినది.

శ్లో॥ సరోరుహం తస్య దృశైవ నిర్జితం
జితాఃస్మితేనైవ విధోరపి శ్రియః ।
కుతః పరం భవ్యమహో మహీయసీ
తదాననస్యోపమితౌ దరిద్రతా ॥ ౨౪

ప॥వి॥ సరోరుహమ్ । తస్య । దృశా । ఏవ । నిర్జితమ్ । జితాః । స్మితేన । ఏవ । విధోః । అపి । శ్రియః । కుతః । పరమ్ । భవ్యమ్ । అహో । మహీయసీ । తదాననస్య । ఉపమితౌ । దరిద్రతా ।

టీక॥ తస్య = ఆ నలుని యొక్క. దృశైవ = కంటి చేతనే సరోరుహమ్ = తామర పుష్పము. నిర్జితమ్ = జయింపబడినది. స్మితేనైవ = మందహాసము చేతనే. విధోః = చంద్రుని యొక్క. శ్రియోపి = కాంతులున్ను. జితాః = ఓడింపబడినవి. పరమ్ = వీనికంటె వేరైన భవ్యమ్ = అందమైన వస్తువు. కుతః = ఎక్కడ వున్నది. తదాననస్య = అతని ముఖమునకు. ఉపమితౌ = ఉపమాన విషయమున. దరిద్రతా = లేమి. మహీయసీ = గొప్పదిగ ఏర్పడినది.

ఇచ్చట చంద్రారవింద విజయ రూపమైన వాక్యార్థము ఉపమాన దారిద్ర్య హేతువు కాన వాక్యార్థ హేతుకమగు కావ్యలింగాలంకారము.

భావము:

అతని నేత్రము చేత తామర పుష్పము జయింపబడినది. ఆ నలుని యొక్క మందహాసముచే చంద్రుని కాంతులు ఓడింపబడినవి. ఈ రెంటి కంటె అందమైన వస్తువు ప్రపంచమున లేదు కదా! కావున అతని ముఖమునకు ఉపమానమే లభించుటలేదు.

శ్లో॥ స్వవాలభారస్య తదుత్తమాంగజైః
స్వయం చమర్యేవ తులాభిలాషిణః ।
అనాగసే శంసతి బాలచాపలం
పునఃపునః పుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలాత్ ॥ ౨౫

ప॥వి॥ స్వవాలభారస్య । తదుత్తమాంగజైః । స్వయమ్ । చమరీ । ఏవ । తులాభిలాషిణః । అనాగసే । శంసతి । బాలచాపలం । పునః పునః । పుచ్ఛ విలోలనచ్ఛలాత్-

టీక॥ చమరీ = చమరీ మృగము. స్వయమేవ = తానే, తదుత్తమాంగజైః = నలుని తల వెంట్రుకలతో. తులాభిలాషిణః = సామ్యమును కోరెడి. స్వవాల భారస్య = తన వెంట్రుకల సమూహమునకు. అనాగసే = గొప్ప వారితో సామ్యమును కోరుటవలన ఏర్పడెడి అపరాధము తొలు గుటకై. పునః పునః = మరల మరల పుచ్ఛ విలోలనచ్ఛలాత్ = తోకను విదలించుట యనెడి వ్యాజమువలన. వాలచాపలమ్ = రోమము లను కదలించుటను, బాలచాపలమ్ = బాల్యపు చాపల్యమును. శంసతి = చెప్పుచున్నది.

ఇప్పట తోకను విదిలించుటను ఛల శబ్దము చేత మరుగు బరచి, వకార బకారములకు అభేదమును అధ్యవసాయము చేసి బాలచాపల్యమును ఆరోపించుటవలన అపహ్నవాలంకారము.

సమాసములు :

(1) స్వవాలభారస్య : స్వస్య వాలః స్వవాలః స్వవాలస్య భారః, తస్య, స్వవాలభారస్య.

(2) తదుత్తమాంగజైః : తస్య ఉత్తమాంగం తదుత్తమాంగం. తదుత్తమాంగాత్, జాయంతే ఇతి తదుత్తమాంగజాః· తైః తదుత్తమాంగజైః

(3) తులాభిలాషిణః ; తులాయాః : అభిలాషి, తులాభిలాషి తస్య తులాభిలాషిణః

(4) అనాగసే : ఆగసః అభావః, అనాగః, తస్మై అనాగసే

వాలచాపలమ్ : వాలస్య చాపలమ్ తత్ = వాలచాపలమ్
బాలస్య చాపలమ్ : బాలచాపలమ్ తత్ = బాలచాపలమ్.
పుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలాత్ : పుచ్ఛస్య విలోలనమ్ = పుచ్ఛవిలోలనమ్, పుచ్ఛవిలోలనస్య ఛలమ్ = పుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలమ్. తస్మాత్ = పుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలాత్.

భావము :

చమరీ మృగముయొక్క వెండ్రుకలు నలునికురులతో సామ్యమపేక్షించి యపరాధము గావించినవి. తక్కువశ్రేణికి చెందినవానితో సామ్యముఁ గోరుట గొప్ప యపరాధముగదా! కావున చమరీమృగ మా యపరాధమునుఁ దొలగింపఁ జేసికొనుటకై తన వాల చాపలమును (వెండ్రుకల చాపలమను నపరాధమును) బాలచాపలమని తన తోకను జాడించుటయను నెపముతోఁ జెప్పుచుండినది. బాల్యమందలి చేష్టలు క్షమింపఁ దగినవిగదా. "వాలచాపలమ్మ"ను నెడ వకార బకారముల యొక్క యభేదమును బురస్కరించి, వాలచాపలమును బాలచాపలముతో నభిన్నము గావించుటవలన నీ యర్థము సిద్ధించినది.

శ్లో॥ మహీభృతస్తస్య చ మన్మథశ్రియా
నిజస్య చిత్తస్య చ తం ప్రతీచ్ఛయా ।
ద్విధా నృపే తత్ర జగత్త్రయీభువాం
నతభ్రువాం మన్మథవిభ్రమోఽభవత్ ॥ ౩౨

ప॥ చ॥ మహీభృతః । తస్య । చ । మన్మథశ్రియా । నిజస్య । చిత్తస్య । చ । తం । ప్రతి । ఇచ్ఛయా । ద్విధా । నృపే । తత్ర । జగత్త్రయీభువాం । నతభ్రువాం । మన్మథవిభ్రమః । అభవత్ ।

టీ॥ తస్య మహీభృతః = ఆ మహారాజుయొక్క. మన్మథశ్రియా = మన్మథుని వంటి సౌందర్యము చేతను. నిజస్య = తనదగు. చిత్తస్య = మనస్సునకు. తం ప్రతి = ఆ నలుని గూర్చి ఇచ్ఛయా చ = అనురాగము చేతను. తత్ర నృపే = ఆ నలమహారాజు విషయమున. జగత్త్రయీభువాం = ముల్లోకములలోనున్న. నతభ్రువాం = స్త్రీలకు. ద్విధా =

రెండువిధములుగ అనగా సౌందర్యము వలన మన్మథ భ్రాన్తియు తమ కతనిపైఁ గల్గిన యనురాగము వలన మన్మథ వికారము నను రెండు విధములుగ. మన్మథ విభ్రమః = మన్మథ వికారము, అభవత్ = ఆయెను.

ఇచ్చట నలసౌందర్యమునకు, విశ్వ వనితల యిచ్ఛకును, శ్లిష్ట పదములచే సమకూర్పఁ బడిన విభ్రమద్వయముతో క్రమముగ సంబంధ ముండుట వలన శ్లేష సంకీర్ణమగు యథా సంఖ్యాలంకారము.

సమాసములు :

మన్మథశ్రియా : మన్మథస్యేవ శ్రీః = మన్మథశ్రీః తయా. మన్మథశ్రియా.
జగత్త్రియీభువాం : జగతాం త్రయీ = జగత్త్రయీ జగత్త్రయ్యాం, భవన్తీతి జగత్త్రయీభువః = తాసాం జగత్త్రయీభువాం.
మన్మథ విభ్రమః : మన్మథ ఇతి విభ్రమః - మన్మథ విభ్రమః మన్మథస్య విభ్రమః = మన్మథ విభ్రమః.

భావము:

మూఁడు జగములలోని స్త్రీలకు యా నలుని మన్మథ శోభచేతను, నలుని పొందవలయుననెడి యనురాగము చేతను, నా నలుని విషయమున మన్మథు డను భ్రాన్తియు మన్మథ వికారము నని రెండు విధములు గల మన్మథ విభ్రమ మేర్పడినది. అనగా నలుఁడు మన్మథునివలే సుందరుఁడుగ నుండుటవలన నతనిపై మన్మథుడను భ్రమ ఏర్పడినది. ఆతనిపైఁ గామము వలన మన్మథ వికార మేర్పడినదని యాశయము.

శ్లో॥ నిమీలనభ్రంశజుషా దృశా భృశం
నిపీయ తం యస్త్రిదశీభిరార్జితః ।
అమూస్తదభ్యాసభరం వివృణ్వతే
నిమేష నిస్స్వైర ధునాపి లోచనైః ॥ ౨౭

ప॥ వి॥ నిమీలనభ్రంశజుషా । దృశా । భృశం । నిపీయ । తం । యః ।

త్రిదశీభిః । ఆర్జితః । అమూః । తదభ్యాసభరం । వివృణ్వతే । నిమేష నిస్స్వైః । అధునా । అపి । లోచనైః.

టీక॥ త్రిదశీభిః = దేవతాస్త్రీలచే. నిమీలనభ్రంశజుషా = తెప్పపాట్లులేని. దృశా = దృష్టిచే. తం = ఆ నలుని. భృశం = గాఢముగ. నిపీయ = పానముచేసి. (చూచి) యః = ఏ. అభ్యాస భరః = అలవాటు భారము అర్జితః = సంపాదింపబడినదో. అమూః = ఈ దేవతాస్త్రీలు. తం = ఆ అభ్యాసభరం = ఆ అలవాటులోని అతిశయమును. నిమేషనిస్స్వైః = తెప్పపాట్లులేని లోచనైః = నేత్రములచే. అధునాఽపి = ఇప్పటికిని వివృణ్వతే = ప్రకటించుచున్నారు.

దేవతా స్త్రీలకు తెప్పపాట్లు లేక యుండుట స్వభావ సిద్ధము. ప్రస్తుత మా తెప్పపాట్లు లేని స్థితి, నలుని తెప్పలు వాల్చక చూచుటవలని యభ్యాసముచే నేర్పడినవని యిట నుత్ప్రేక్షితము. వ్యంజక ప్రయోజనము లేనందువలన నిది యిట గమ్యము.

సమాసములు :

నిమీలన భ్రంశజుషా : నిమీలనానాంభ్రంశః = నిమీలనభ్రంశః. నిమీలన భ్రంశంజుషతీతి = నిమీలనభ్రంశజుట్. తయా = నిమీలనభ్రంశజుషా. అభ్యాస భరమ్ : అభ్యాసస్య భరః = అభ్యాసభరః. తమ్ = అభ్యాసభరం నిమేష నిస్స్వైః : నిర్గతం స్వం యేభ్యస్తాని = నిస్స్వాని. నిమేషైః నిస్స్వాని = నిమేష నిస్స్వాని. తైః = నిమేషనిస్స్వైః.

భావము ;—

దేవతాస్త్రీలు తెప్పపాట్లులేని దృష్టితో నా నలునిఁ జూచి సంపాదించిన యభ్యాసము నిప్పటికిని యుంచుకొని తెప్పపాట్లు లేక చూచుట కా యలవాటును నేటికిని ప్రకటించుచున్నారు సహజముగ దేవతలు తెప్పపాట్లు లేనివారైనను నవి సహజముగాక నలుని తెప్పపాట్లు లేక చూచుట వలన నలవడినవని కవి కల్పన.

శ్లో॥ అద స్తదాకర్ణి ఫలాఢ్య జీవితం
దృశోర్ద్వయం న స్తదవీక్షి చాఫలం।
ఇతి స్మ చక్షుశ్శ్రవసాం ప్రియా నలే
స్తువన్తి నిందంతి హృదా తదాత్మనః ॥ ౨౮

ప॥ వి॥ అదః । తదాకర్ణి । ఫలాఢ్యజీవితం । దృశోః । ద్వయం । నః । తదవీక్షి । చ । అఫలం । ఇతి । స్మ । చక్షుశ్శ్రవసాం । ప్రియాః । నలే । స్తువన్తి । నిందన్తి । హృదా । తదా । ఆత్మనః.

టీక॥ చక్షుశ్శ్రవసాం = సర్పములయొక్క. ప్రియాః = ప్రియురాండ్రు. అదః = ఈ. నః = మాయొక్క. దృశోః = నేత్రములయొక్క, ద్వయం = జంట. తదాకర్ణిసత్ = ఆ నలుని విన్నదై. ఫలాఢ్య జీవితం = సఫల జీవితము గలదిగను, తదవీక్షి = ఆ నలుని చూడనిదై. అఫలం చ = నిష్ఫలమునైనది. ఇతి = ఈ విధముగ. నలే = నలుని విషయమందు. తదా = ఆ నలుని ప్రసక్తి వచ్చినపుడు. ఆత్మనః = తమ్ము. హృదా — చిత్తముచే. స్తువన్తి స్మ = స్తుతిచేయుచుండినవి. నిందన్తి స్మ = నిందించుచు నుండినవి.

ఇచ్చట నిందాస్తుతి సంబంధము లేకపోయినను ఆ సంబంధము చెప్పఁబడినందువలన అతిశయోక్తి.

సమాసములు :-

(1) తదాకర్ణి : తం ఆకర్ణయతీతి తదాకర్ణి.
(2) ఫలాఢ్య జీవితం : ఫలేన ఆఢ్యం ఫలాఢ్యం. ఫలాఢ్యం జీవితం యస్య తత్ః ఫలాఢ్య జీవితం.
(3) తదవీక్షి : వీక్షత ఇతి = వీక్షి, తస్య అవీక్షి = తదవీక్షి
(4) అఫలం : అవిద్యమానం ఫలం యస్య తత్ అఫలం
(5) చక్షుఃశ్రవసాం : చక్షూం ష్యేవ, శ్రవాంసి యేషాం తే చక్షుఃశ్రవసః తేషాం చక్షుశ్శ్రవసాం

భావము :-

నాగకాంతలు నలుని వినుటవలన తమ నేత్రద్వయము సఫలమయిన దనియు, కాని అదేసమయమున నలుని చూడలేకపోయినందువలన నిష్ఫలమైన దనియు భావించి నలుని ప్రసక్తి వచ్చినప్పుడు తమ్ములను హృదయముతో స్తుతి చేసుకొనుచు నున్నవి, నిందించుకొనుచున్నవి. సర్పములకు కనులే చెవులు, అవి వినుచున్నపుడు చూడఁజాలవు, చూచునపుడు వినఁజాలవు. నలునిఁగూర్చి వినునపుడు నలుని చూడలేకపోవుచున్నవి. అందువలన నలునిఁగురించి వినగలిగి నందులకు తమ్ముఁగొని యాడుకొనుచున్నవి. కాని అదే సమయమున నతనిఁ జూడలేకపోయినందులకు తమ్ములను నిందించుకొనుచున్నవి.

శ్లో॥ విలోకయంతీభిరజస్రభావనా
బలాదముం నేత్రనిమీలనేష్వపి।
అలంభి మర్త్యాభిరముష్య దర్శనే
న విఘ్నలేశోఽపి నిమేషనిర్మితః॥ 28

ప॥ వి॥ విలోకయంతీభిః । అజస్రభావనాబలాత్ । అముం । నేత్రనిమీలనేషు । అపి । అలంభి । మర్త్యాభిః । అముష్య । దర్శనే । న । విఘ్నలేశః । అపి । నిమేషనిర్మితః ।

టీక॥ అజస్ర...బలాత్, అజస్ర = నిరంతరము, భావనా = ధ్యానముయొక్క, బలాత్ = ప్రభావమువలన, అముం = ఈ నలుని, నేత్రనిమీలనేష్వపి = కనులుమూసిన సమయమందుకూడ, విలోకయంతీభిః = చూచుచున్న, మర్త్యాభిః = మనుష్య స్త్రీలచే, అముష్య = ఈ నలునియొక్క, దర్శనే = దర్శనమందు, నిమేషనిర్మితః = కనురెప్పపాటుచే నేర్పడిన, విఘ్నలేశోఽపి = విఘ్నము యొక్క లేశముఁగూడ, నాలంభి = పొందఁబడలేదు.

ఇచ్చట మనుష్యులకు అన్నిదశలలోను దర్శనసంబంధము లేకపోయినను అది యున్నట్లు చెప్పుటవలన అతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

(1) అజస్రభావనాబలాత్ : అజస్రం భావనా, అజస్రభావనా, భావనాయాః బలం భావనాబలం, తస్మాత్, భావనాబలాత్.

(2) నేత్రనిమీలనేషు: నేత్రాణాం నిమీలనాని నేత్రనిమీలనాని· తేషు, నేత్రనిమీలనేషు.

(3) విఘ్నలేశః: విఘ్నస్య లేశః విఘ్నలేశః.

(4) నిమేషనిర్మితః: నిమేషైః నిర్మితః నిమేషనిర్మితః

భావము :-

ఎల్లప్పుడు నలుని భావన చేయుచుండుటవలన ఈ నలుని తమ కనులు మూతపడినదశయందుకూడ మానవస్త్రీలు చూచుచుండిరి. అందువలన వారికి నలుని చూచుటలో తెప్పపాట్లవలన స్వల్పమైన విఘ్నముకూడ లేకయుండినది. ఎల్లప్పుడు భావనచేయుచుండుటవలన వారికి స్వప్నాదిదశలయందు నిర్నిమేషముగ నలునిఁజూచుట కవకాశముండినది.

శ్లో॥ న కా నిశి స్వప్నగతం దదర్శ తం
జగాద గోత్రస్ఖలితే చ కా న తం।
తదాత్మతాధ్యాతధవా రతే చ కా
చకార కా న స్వమనోభవోద్భవమ్?॥ ౩౦

ప॥ వి॥ న। కా । నిశి । స్వప్నగతం । దదర్శ । తం। జగాద । గోత్రస్ఖలితే । చ। కా । న । తం । దదాత్మతాధ్యాతధవా । రతే । చ। కా । చకార । కా। న । స్వమనోభవోద్భవమ్।

టీక॥ కా = ఏస్త్రీ. నిశి = రాత్రియందు. స్వప్నగతం = కలయందులభించిన. తం = ఆ నలుని, నదదర్శ = చూడలేదు, గోత్రస్ఖలితే = పేరు వ్యత్యస్తమయినపుడు, తం = అతనిని. కా = ఎవతె, న జగాద = పిలువలేదు. రతే చ = క్రీడయందు. కా = ఎవతె. తదా...ధదా. తదాత్మతా = నలుని రూపముగ కల్గినట్లుగ. ధ్యాత = భావింపఁబడిన. ధవా = భర్తకలదై.

స్వస్య = తనయొక్క, మనోభవోద్భవమ్ = కామోద్రేకమును, న చకార = చేయలేదు,

ఇచట నలుని దర్శనాదులకు సంబంధము లేకపోయినను సంబంధము చెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసము -

(1) స్వప్నగతం : స్వప్నం గతః, స్వప్నగతః, తం, స్వప్నగతం.
(2) గోత్రస్ఖలితే : గోత్రస్య స్ఖలితమ్, గోత్రస్ఖలితం, తస్మిన్ గోత్రస్ఖలితే.
(3) తదాత్మతాధ్యాతధవా : తస్య ఆత్మా తదాత్మా, తదాత్మనః భావః, తదాత్మతా, తదాత్మతయా ధ్యాతః ధవః, యస్యాస్సా తదాత్మతాధ్యాతధవా
(4) మనోభవోద్భవమ్ : మనోభవస్య ఉద్భవః, మనోభవోద్భవః తం మనోభవోద్భవమ్.

భావము :-

ఏస్త్రీ స్వప్నమునందు లభించిన నలుని చూడకయున్నది. ఎవతె పేరు చెప్పునపుడు పొరబాటుగ నలునిపేరు చెప్పలేదు. ఎవతె రతికాలమునందు నలుని రూపముతో తన భర్తను భావించి కామోద్రేకము నొందలేదు. అనగా అందఱు నన్నియు చేసిరని భావము. కామాంధులు ఏమిచేయరు? అన్నియుఁ జేయగలరు.

శ్లో॥ శ్రియాస్య యోగ్యాహమితి స్వమీక్షితుం
కరే తమాలోక్య సురూపయా ధృతః ।
విహాయ భైమీమపదర్పయా కయా
న దర్పణశ్శ్వాసమలీమసః కృతః ॥ 31

ప॥ వి॥ శ్రియా । అస్య । యోగ్యా । అహమ్ ఇతి । స్వమ్ ఈక్షితుం । కరే । తమ్ । ఆలోక్య । సురూపయా - ధృతః । విహాయ । భైమీమ్ అపదర్పయా । కయా । న । దర్పణః । శ్శ్వాసమలీమసః । కృతః ।

టీక॥ తం = ఆ నలుని. ఆలోక్య = చూచి. శ్రియా = సౌందర్యముచే. అహం నేను. అస్య = ఇతనికి. యోగ్యా = తగినదానను. ఇతి = అని. స్వం తన్ను. ఈక్షితుం = చూచుటకు. కరే = చేతియందు. ధృతః = ధరింప బడిన. దర్పణః = అద్దము సురూపయా = సౌందర్యవతియు, (నేను ఇతనికి తగనని తెలిసికొనినదియు) (అందువలననే) అపదర్పయా = గర్వము తొలగిన, కయా = ఏస్త్రీచే భైమీం = దమయంతిని. విహాయ = వదలి. శ్వాసమలీమసః = నిట్టూర్పులచే మలినమయినదిగ, న కృతః = చేయబడలేదు.

ఇచ్చట స్త్రీల కెవ్వరికిని యిట్టి కార్యముతో సంబంధము లేక పోయినను, దాని సంబంధము చెప్పుటవలన నతిశయోక్తి.

సమాసములు :

(1) అపదర్పయా : అపగతః, దర్పః యస్యాస్సా, అపదర్పా తయా అపదర్పయా,

(2) శ్వాసమలీమసః : శ్వాసైః మలీమసః శ్వాసమలీమసః

భావము :

ఆ నలునిచూచి యందములో తా నతనికి దగినదానినా ? యని చూచుట కద్దము చేతనెత్తుకొనిన సౌందర్యవతియైతము తాను యోగ్యముకాదని తలంచి గర్వముతొలగినదై దమయంతితప్ప మఱి యేస్త్రీ ఆ యద్దమును నిట్టూర్పులచే మలినము చేయలేదు ? దమయంతితప్ప మఱి యేస్త్రీయైనను నద్దమును చూచి నచో తాను నలునకు తగనిదాననని యే గ్రహించును. కావున అతి సౌందర్య వతులుకూడ అద్దమును చూచుకొనుటచే దమ వికాసమును తెలిసికొని నలుని, ఆపేక్షించినందులకు సిగ్గు పొందుచుండిరి.

శ్లో॥ యథోహ్యమానః ఖలు భోగభోజినా
ప్రసహ్య వైరోచనిజస్య పత్తనం ।
విదర్భజాయా మదనస్తథా మనో
నలావరుద్ధం వయసైవ వేశితః ॥ 32

ప॥ వి॥ యథా । ఊహ్యమానః । ఖలు । భోగభోజినా । ప్రసహ్య । వైరోచ నిజస్య । పత్తనం । విదర్భజాయాః । మదనః । తథా । మనః । నలావరుద్ధం । వయసా । ఏవ । వేశితః ।

టీక॥ మదనః = మన్మథుడు (ప్రద్యుమ్నావతారమందు) భోగభోజినా = సర్పములను తినెడి, గరుడుని. వయసా = పక్షియగు, గురుడునిచే ఊహ్యమానః = మోయబడుచున్నవాడై. అనలావరుద్ధం = అగ్నిచేచుట్టబడిన- వైరోచనిజస్య = బాణాసురునియొక్క, పత్తనం = పట్టణమును. ప్రసహ్య = బలవంతముగ. యథా = ఎట్లు. ప్రవేశితః = ప్రవేశపెట్టబడెనో. తథా = అట్లు అద్య = ఇప్పుడు. నలావరుద్ధం = నలునిచే ఆక్రమింపబడిన, విదర్భజాయాః = దమయంతియొక్క, మనః = మనస్సును. భోగభోజినా = సుఖము ననుభవించెడి. వయసా = యౌవనముచేతనే. ఊహ్యమానః = ఊహింపబడుచున్నవాడై, వేశితః = ప్రవేశపెట్టబడెను.

ఇచ్చట "యథోహ్యమానః" "మనోనలావరుద్ధం" అను చోట శబ్దశ్లేష, "భోగభోజినా" "వయసా" ఇత్యాది స్థలములయందు అర్థశ్లేష శ్లిష్టవిశేషణములతో నిఁట నుపమాలంకారము. అవి "వయసా" అనునెడ, వయస్సునకును, పక్షికిని చేసిన, అభేదాధ్యవసాయమును మూలముగా కలిగినయతిశయోక్తిచేనను ప్రాణితమైనది, దానితో దీనికి సంకరము.

సమాసములు:

(1) భోగభోజినా : భోగస్యభోజీ, భోగభోజీ, తేన, భోగభోజినా
(2) వైరోచనిజస్య : విరోచనస్య అపత్యం పుమాన్ వైరోచినిః వైరోచనేః జాయతే ఇతి. వైరోచనిజః, తస్య, వైరోచనిజస్య
(3) అనలావరుద్ధం : అనలేన అవరుద్ధం అనలావరుద్ధం.
(4) నలావరుద్ధం ; నలేన అవరుద్ధం నలావరుద్ధం.

భావము :-

ప్రద్యుమ్నావతారమందు మన్మథుడు సర్పములను భక్షించెడి గరుడుని పై నెక్కి యగ్నిచేఁ పరివేష్టింపఁబడిన బాణాసురుని పట్టణమునుఁ ప్రవేశించినట్లు

నలునిచే నాక్రమింపబడిన దమయంతియొక్క మనస్సునందు సుఖము ననుభవింపఁజేయు యౌవన వయస్సుచేత నా మన్మథుఁడు ప్రవేశపెట్టఁబడెను.

శ్లో॥ నృపేఽనురూపే నిజరూపసంపదాం
దిదేశ తస్మిన్ బహుశః శ్రుతిం గతే।
విశిష్య సా భీమనరేంద్రనందనా
మనోభవాజ్ఞైకవశంవదం మనః॥ 33

ప॥ వి॥ నృపే। అనురూపే। నిజరూపసంపదాం। దిదేశ। తస్మిన్, బహుళః శ్రుతిం। గతే। విశిష్య। సా। భీమనరేంద్రనందనా। మనోభవాజ్ఞైక వశంవదం। మనః।

టీక॥ సా = ఆ. భీమనరేంద్రనందనా = దమయంతి. నిజరూపసంపదాం = తన సౌందర్య సంపదలకు. అనురూపే = తగినటువంటి. బహుళః = పెక్కుమందినుండి. శ్రుతిం = చెవిని. గతే = పొందిన. అనురూపే = తగిన. తస్మిన్ = ఆ నృపే = రాజునందు. మనః...మదం. మనోభవ మన్మధునియొక్క. అజ్ఞైక = అజ్ఞకే. వశంవదం = స్వాధీనమైన. మనః మనస్సును. విశిష్య = విశేషించి దిదేశ = ఇచ్చెను.

సమాసములు :

(1) నిజరూపసంపదాం ; నిజం చ తత్ రూ ప ం చ నిజరూపం నిజ రూపస్య సంపదః నిజరూపసంపదః తాసాం. నిజరూపసంపదాం.

(2) భీమనరేంద్రనందనా : భీమ ఇతి నరేంద్రః. భీమనరేంద్రః. భీమ నరేంద్రస్య నందనా, భీమ నరేంద్రనందనా

(3) మనః...వదం : ఆజ్ఞాచ సా. ఏకాచ. ఆజ్ఞికా. మనోభవస్యఆజ్ఞికా మనోభవాజ్ఞికా. ఏకస్యాః వశంవదం = మనోభవాజ్ఞైక వశంవదం.

భావము:

ఆ దమయంతి తన సౌందర్య సంపదకుఁ దగినవాడును పెక్కుమంది నుండి వినఁబడినవాఁడునునగు, నలునియందు మన్మథుని యాజ్ఞకు లోఁబడిన

తన మనస్సునుంచెను. ఇచ్చట మనస్సంగమనెడి మన్మథావస్థ వర్ణింపబడినది. నలుని గుణములను వినగనే యతనియందు నీమె మనస్సు లగ్నమైనది.

శ్లో॥ ఉపాసనామేత్య పితుః స్మ రజ్యతే
దినేదినే సాఽవసరేషు వందినామ్ ।
పఠత్సు తేషు ప్రతిభూపతీనలం
వినిద్రరోమాఽజని శృణ్వతీ నలమ్ ॥ 38

ప॥ వి॥ ఉపసానామ్-ఏత్య । పితుః । స్మ । రజ్యతే । దినే-దినే । సా । అవసరేషు వందినామ్ । పఠత్సు । తేషు । ప్రతిభూపతీన్ । అలం । వినిద్రరోమా । అజని । శృణ్వతీ । నలమ్ ।

టీక ॥ సా = ఆ దమయంతి. దినేదినే = ప్రతిదినమందును. వందినాం = స్తుతిపాఠకులయొక్క. అవసరేషు = సమయములయందు. పితుః = తండ్రియొక్క. ఉపాసనాం = సేవను. ఏత్య = పొంది. తేషు = ఆ స్తుతిపాఠకులు. భూపతీన్ ప్రతి = రాజులనుగుఱించి (స్తుతిం = స్తుతిని) పఠత్సుసత్సు = చదువుచుండగ. నలం = నలుని. శృణ్వతీ = వినుచు. అలం = మిక్కిలి. రజ్యతేస్మ = రంజిల్లుచుండెను. (కావుననే) వినిద్ర రోమా = పైకిలేచిన పులకములుకలదిగ. అజని = ఆయెను.

సమాసములు:

వినిద్రరోమా : వినిద్రాణి, రోమాణి, యస్యాస్సా వినిద్రరోమా.

భావము :

ఆ దమయంతి ప్రతిదినమును స్తుతి పాఠకుల సమయములయందు, తండ్రి సేవను పొంది, యా స్తుతిపాఠకులు రాజులను గుఱించి స్తుతిచేయునపుడు నలునిఁగూర్చి మిక్కిలి యనురక్తురా లగుచుండెను. కావుననే ఆమెకు శరీరమునఁ బులకాంకురము లేర్పడుచుండినవి.

ఇందువలన నిచ్చట రోమాంచములచే నలునియందు ఆమెకు శ్రవణ జన్యాఽనురాగము వ్యక్తమగుచున్నది.

శ్లో॥ కథానుషంగేషు మిథస్సఖీముఖా
త్తృణేఽపి తన్వ్యా నలనామని శ్రుతే।
ద్రుతం విధూయాన్యదభూయతానయా
ముదా తదాకర్ణనసజ్జకర్ణయా ॥ 32

ప॥ వి॥ కథానుషంగేషు। మిథః। సఖీముఖాత్। తృణే। అపి । తన్వ్యా । నలనామని । శ్రుతే। ద్రుతం। విధూయ। అన్యత్। అభూయత। అనయా। ముదా। తదాకర్ణన సజ్జకర్ణయా.

టీక మిథః = అన్యోన్యము లేదా రహస్యమునందు. కథానుషంగేషు = విశ్వాస పూరితములైన గోష్ఠిప్రసంగములయందు. సఖీముఖాత్ = చెలికత్తె ముఖమునుండి. నలనామని = నలమను పేరుగల. తృణేపి = గడ్డిపోచయైనను. శ్రుతే సతి = వినబడగా. అనయా = ఈ దమయంతిచే. ద్రుతం శీఘ్రముగా. అన్యత్ = ఇతర కార్యమును. విధూయ = నిరాకరించి. ముదా = సంతోషముతో. తదాకర్ణన సజ్జకర్ణయా = తదకర్ణన = దానిని వినుటయందు. సజ్జ = సిద్ధమైన. కర్ణయా = చెవిగలదిగ. అభూయత = ఉండుట.

గడ్డిపోచపై ప్రయోగింపబడిన నల శబ్దము సైతమీమెకు నలుని జ్ఞాపకము పఱచుటవలన నలునియందు నీమెకున్న యనురాగము వ్యక్తపడుచున్నది కావున నిచ్చట రాగాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

(1) కథానుషంగేషు:— కథానాం, అనుషంగాః కథానుషంగాః తేషు కథానుషంగేషు.

(2) సఖీముఖాత్;— సఖ్యాః ముఖం, సఖీముఖం, తస్మాత్. సఖీముఖాత్

(3) నలనామని:— నల ఇతి నామ యస్య తత్ నలనామ, తస్మిన్ నలనామని.

(4) తదాకర్ణన సజ్జ కర్ణయా:— తస్య ఆకర్ణనం, తదాకర్ణనం, సజ్జౌ కర్ణౌ యస్యాః సా, సజ్జకర్ణా, తదాకర్ణనే, సజ్జకర్ణా, తదాకర్ణన సజ్జకర్ణా, తయా = తదాకర్ణన సజ్జకర్ణయా.

భావము :

రహస్యమున విశ్వాస పూర్వకమైన సంభాషణలలో చెలికత్తె యెవరైనను నలమనెడి గడ్డిని గురించి, నలశబ్దమును ప్రయోగించినను దమయంతి యితర కార్యములను వదలివేసి సంతోషముతో నలశబ్దమును వినుటయందే చెవియొగ్గియుండెడిది. ఇందువలన ఈమెకు నలునియందున్నటువంటి రాగాతిశయము వెల్లడియగుచున్నది. ఇదియును శ్రవణాను రాగమునకుదాహరణము.

శ్లో॥ స్మరాత్పరాసోరనిమేషలోచనాత్
బిభేమి తద్భిన్నముదాహరేతి సా।
జనేన యూనస్స్తువతా తదాస్పదే
నిదర్శనం నైషధమభ్యషేచయత్॥ ౩౬

ప॥ వి॥ స్మరాత్। పరాసోః। అనిమేషలోచనాత్। బిభేమి। తద్భిన్నమ్। ఉదాహర। ఇతి। సా। జనేన। యూనః। స్తువతా। తదాస్పదే। నిదర్శనం। నైషధమ్। అభ్యషేచయత్।

టీ॥ పరాసోః = మరణించిన (కావుననే) అనిమేషలోచనాత్ = నిశ్చల నేత్రములు గలిగిన. స్మరాత్ = మన్మధదేవుని నుండి. బిభేమి = భయపడుచున్నాను. తద్భిన్నం = అతనికంటె భిన్నమైన వానిని. ఉదాహర = చెప్పుము. ఇతి = ఇట్లు. సా = ఆదమయంతి. యూనః = యువకులను, స్తువతా = స్తుతిచేసెడి. జనేన = జనముచే. తదాస్పదే = ఆమన్మథుని స్థానమునందు. నిదర్శనం = దృష్టాంతముగ. నైషధం = నిషధదేశపు రాజైన నలుని. అభ్యషేచయత్ = అభిషేకము చేయించెను.

మన్మథుని స్థానమున అతనికి సాటియైన నలుని కభిషేకము జేయుటను దమయంతి హర్షముతో వినుచున్నది. కావున నిచ్చటఁగూడ రాగాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

(1) పరాసోః- పరాః అసవః యస్య సః పరాసుః తస్మాత్ = పరాసోః
(2) అనిమేషలోచనాత్:- అవిద్యమానాః నిమేషాః యయోః తే అని

మేషే అనిమేషే లోచనే యస్యసః అనిమేషలోచనః తస్మాత్ = అనిమేషలోచనాత్.

(3) నైషధం:- నిషధానాం, రాజా, నైషధః తమ్ = నైషధమ్.

(4) తదాస్పదే:- తస్య ఆస్పదం, తదాస్పదం, తస్మిన్ తదాస్పదే.

భావము :-

మన్మథుఁడు చిరకాలమందగాంద్రకు సమానముగా నుండెను. కాని యతడు శివుని తృతీయ నేత్రముచే దగ్ధుడై ప్రాణములు గోల్పోయి కనులను మూయకయుండెను. మఱియు నాతఁడు దేవజాతికిఁ జెందుటవలనను ఱెప్పపాట్లు లేనందువలన కనులనుఁ దెఱచియేయుండుట సంభవించినది. అట్లు ప్రాణములు గోల్పోయి వికృతముగఁ గన్నులు దెఱచి ప్రేక్షకులకు భయముగొల్పు మన్మథుని యందగాంద్రకుదృష్టాంతముగఁ జెప్పుటకంటె నతనికంటె భిన్నమైన వానిని దృష్టాంతముగఁ బెట్టఁదలచినదై దమయంతి; దృష్టాంతముగ నుంచఁదగిన యువకులనుఁ గొందఱినిఁ బొగడుచున్న జనముచే నందగాంద్రకు నలుఁడు దృష్టాంతముగా నుండనర్హుఁడనిచెప్పి నలుని, నా స్థానమం దభిషిక్తునిఁగావింపఁ జేసెను. అనగా నలుఁడు మన్మథుని మించిన సౌందర్యముగలవాడని యాగమము.

శ్లో॥ నలస్యపృష్టా నిషధాగతా గుణా
మిషేణ దూతద్విజవంది చారణాః।
నిపీయ తత్కీర్తికథా మథానయా
చిరాయ తస్థేఽభిమనాయమానయా॥ ౩౭

ప॥ వి॥ నలస్య। పృష్టాః। నిషధాగతాః। గుణాన్। మిషేణ। దూతద్విజవంది చారణాః। నిపీయ। తత్కీర్తి కథామ్। అథ। అనయా। చిరాయ। తస్థే। అభిమనాయమానయా।

టీక॥ నిషధాగతాః = నిషధదేశమునుండి వచ్చిన దూత...చారణాః, దూత = సమాచారము తెచ్చువారును, ద్విజ = బ్రాహ్మణులును, వంది = స్తుతి పాఠకులును, చారణాః = దేశద్రిమ్మరులు. మిషేణ = ఏదియోయొక

సాకుతో. నలస్య = నలునియొక్క, గుణాన్ = గుణములను గురించి, పృష్టాః = అడుగఁబడినవారై. అథ = పిదప. అనయా = ఈదమయంతిచే. తత్కీర్తికథాం = కీర్తియొక్క కథను. నిపీయ = విని. చిరాయ = చాలకాలమువరకు అభిమనాయమానయా = సంతోషించినదిగ, తస్థే = ఉండుట.

ఇచ్చట దూతాదులవలన నాయక గుణకీర్తన రూపమైన ప్రలాపమనెడి భావము వర్ణితము.

సమాసములు :

(1) నిషధాగతాః- నిషధేభ్యః ఆగతాః, నిషధాగతాః

(2) దూత...చారణః- దూతాశ్చ, ద్విజాశ్చ, వందినశ్చ చారణాశ్చ దూతద్విజవందిచారణాః

(3) తత్కీర్తికథాం- తస్య కీర్తిః తత్కీర్తిః, తత్కీర్తేః కథా తత్కీర్తికథా, తాం, తత్కీర్తికథాం.

(4) అభిమనాయ మానయా:- అభిమనాః, భవతీతి, అభిమనాయమానా, తయా, అభిమనాయమానయా.

భావము:

నిషధదేశము నుండి వచ్చిన దూతలను, బ్రాహ్మణులను స్తుతిపాఠకులను దేశద్రిమ్మరులను నేదియోయొక సాకుతో నలుని గుణములను గురించి ప్రశ్నింపగ; వారు చెప్పెడి నలుని కీర్తి కథనువిని చాలకాలము వరకును దమయంతి ప్రహృష్ట హృదయురాలుగ నుండినది.

శ్లో॥ ప్రియం ప్రియాం చ త్రిజగజ్జయిశ్రియౌ
లిఖాధిలీలాగృహభిత్తి కావపి।
ఇతి స్మ సా కారువరేణ లేఖితం
నలస్య చ స్వస్య చ సఖ్యమీక్షతే॥ ౩౮

ప॥ వి॥ ప్రియం। ప్రియాం। చ। త్రిజగజ్జయశ్రియౌ। లిఖ। అధిలీలాగృహభిత్తి। కౌ। అపి। ఇతి। స్మ। సా। కారువరేణ। లేఖితం। నలస్య। చ। స్వస్య। చ। సఖ్యమ్। ఈక్షతే।

టీక॥ సా = ఆదమయన్తి, త్రిజగజ్జయశ్రియౌ = త్రిజగత్ = మూడులోకము లను,జయి = జయించెడి,శ్రియౌ = శోభగల్గిన. కౌఅపి = ఎవరినైనను. ప్రియం = ప్రియుని, ప్రియాం = ప్రియురాలిని, అనగా నాయికా నాయకులను, అధిలీలా గృహభిత్తి = కేళీగృహముయొక్క గోడపై, లిఖ = వ్రాయుము, ఇతి = అని (నియమించి) కారువరేణ = శిల్పి శ్రేష్ఠునిచే, లేఖితం = వ్రాయింపబడిన, నలస్య చ = నలునకును, స్వస్య చ = తనకును. సఖ్యం = సాహచర్యమును, ఈక్షతే = చూచు చున్నది.

ఇచ్చట చిత్రాదులవలన గుణకీర్తన రూపమైన ప్రలాపమను రత్యనుభావము.

సమాసము:-

త్రిజగజ్జయిశ్రియౌ:- త్రీణి జగన్తి సమాహృతాని త్రిజగత్। త్రిజగతః జయినీ = త్రిజగజ్జయినీ = త్రిజగజ్జయినీ-శ్రీః యయోస్తౌ = త్రిజగజ్జయి శ్రియౌ.
అధిలీలాగృహభిత్తి:-లీలాయాః గృహం = లీలాగృహం. లీలాగృహస్య భిత్తిః లీలాగృహభిత్తిః లీలాగృహభిత్తేః అధి లీలాగృహభిత్తి.
కౌ: కా చ కశ్చ = కౌ.

భావము :

ఆ దమయంతి, చిత్రకారుని పిలిచి ముల్లోకములను జయించెడి సౌంద ర్యముగల నాయికా నాయకులను తననివాస గృహము యొక్క గోడపై వ్రాయు మనిచెప్పి, చిత్రకారుడు దానిని వ్రాసిన పిదప నాప్రియా ప్రియులలో నలదమ యన్తుల సాక్షాత్ సాహచర్యమును భావనచేయుచు కాలము గడపుచుండినది.

శ్లో॥ మనోరథేన స్వపతీకృతం నలం
నిశి క్వ సా స్మ స్వపతీ న పశ్యతి ।
అదృష్టమప్యర్థమదృష్టవైభవాత్
కరోతి సుప్తిర్జనదర్శనాతిథిమ్ ॥ ३८

ప॥ వి॥ మనోరథేన। స్వపతీకృతం। నలం। నిశి। క్వ। సా। స్మ। స్వపతీ। న। పశ్యతి। అదృష్టమ్। అపి। అర్థమ్—అదృష్టవైభవాత్। కరోతి। సుప్తిః। జనదర్శనాతిథిమ్॥

టీక ॥ సా = ఆ దమయన్తి. మనోరథేన = సంకల్పముచే. స్వపతీకృతం = తన భర్తగజేయఁబడిన. నలం = నలుని. క్వ నిశి = ఏరాత్రియందు. స్వపతీ = నిద్రించుచు, న పశ్యతిస్మ = చూచుటలేదు. సుప్తిః = నిదుర. అదృష్టం = మూందెన్నడుచూడఁబడని. అర్థమపి = వస్తువునుగూడ. అదృష్ట వైభవాత్ = ధర్మాధర్మములశక్తిచే. జనదర్శనాతిథిం = జనులదృష్టి గోచరమును. కరోతి = చేయుచున్నది.

ఇచ్చట నలుని స్వప్నమున చూచుటయను విశేషార్థము. "నిద్ర, ముందుఁజూడఁబడని విషయములను ధర్మాధర్మముల సామర్థ్యముచే కను బఱచునను సామాన్యార్థముచే సమర్థింపఁబడుటవలన నర్థాన్తరన్యాసము.

సమాసములు :

స్వపతీకృతం : అపతిః పతిః సంపద్యమానః కృతః = పతీకృతః. = స్వస్యాః పతీకృతః = స్వపతీకృతః తం = స్వపతీకృతం
అదృష్టవైభవాత్ : అదృష్టయోః వైభవం అదృష్టవైభవం తస్మాత్ అదృష్టవైభవాత్.
జనదర్శనాతిథిమ్ : జనానాం దర్శనం = జనదర్శనం, జనదర్శనస్య అతిథిః = జనదర్శనాతిథిః తం

భావము :

ఆ దమయన్తి తన సంకల్పముచే భర్తగా చేసుకొనబడిన ఆనలుని నిద్రించుచును స్వప్నమున చూడగలిగినది ఏల యనగా నిదుర ధర్మాధర్మ

ముల మహిమవలన ముందెన్నడును చూడని విషయములను దృష్టిపథమునకు స్వప్నమునందు తేఁగలదు. కావున దమయన్తి నలుని ముందెన్నడునుఁ జూడక యున్నను, తన యదృష్టబలమువలన నిదురయందు జూడగల్గినది.

శ్లో॥ నిమీలితాదక్షియుగాచ్చ నిద్రయా
హృదో౽పి బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్ ।
అదర్శి సంగోప్య కదాప్యవీక్షితో
రహస్యమస్యాస్స మహన్మహీపతిః ॥ ౪౦

ప॥ వి॥ నిమీలితాత్। అక్షియుగాత్। చ। నిద్రయా। హృదః। అపి। బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్। అదర్శి। సంగోప్య। కదా। అపి। అవీక్షితః। రహస్యమ్। అస్యాః। సః। మహత్। మహీపతిః॥

టీక ॥ నిద్రయా = నిద్రచే. నిమీలితాత్ = ముకుళితమయిన అక్షియుగాచ్చ = కనుఁ జంటనుండియు. బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్ = బాహ్యేంద్రియ = కన్నుమున్నగు, బాహ్యేంద్రియములయొక్క. మౌన = వ్యాపార రాహిత్యముచే. ముద్రితాత్ = నిరోధింపఁబడిన మనసః అపి = హృదయమునుండియు. సంగోప్య = మఱుగుఁబఱచి. కదా = పి = ఎప్పుడును. అవీక్షితః = చూడఁబడని. మహత్ = గొప్పదైన. రహస్యం = మిక్కిలి గోప్యమైన వస్తువగు. సః = ఆ మహీపతిః = నలమహారాజు. అస్యాః = ఈ దమయన్తిక. అదర్శి = చూపఁబఁడెను.

సమాసములు :

అక్షియుగాత్ : అక్ష్ణోఃయుగం = అక్షియుగం, తస్మాత్ = అక్షియుగాత్.
బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్ : బహిః భవాని = బాహ్యాని బాహ్యాని చ తాని. ఇంద్రియాణి చ = బాహ్యేంద్రియాణి బాహ్యేంద్రియాణాం మౌనం బాహ్యేంద్రియమౌనం మౌనేన ముద్రితం = బా_ముద్రితం తస్మాత్ బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్.

అవీక్షితః : న_వీక్షితః = అవీక్షితః

మహీపతిః ; మహ్యాః పతిః మహీపతిః

భావము :

నిద్రచే కనులు మూయఁబడి యుండగా చక్షురాది బాహ్యేంద్రియములు వ్యాపారమునుండి తొలగుటచే మనస్సు నిరుద్ధముకాగా నెప్పుడును చూడఁబడని మిక్కిలి గోప్యమయిన నలుఁడను రహస్యవస్తువు ఈ దమయంతికి చూపఁ బడెను. చక్షురాది బాహ్యేంద్రియములకును, మనస్సునకును తెలియకయే నిద్ర అతి రహస్య వస్తువైన నలుని దమయంతికి చూపెను. ఏవిధముగా నొక చెలి కత్తె యొకనాయికకు నొక నాయకుని రహస్యముగా చూపునో, అట్లే నిద్రయను చెలికత్తె నలుని దమయంతికి రహస్యముగఁ గనుఁబఱచెనని తాత్పర్యము.

శ్లో ॥ అహో అహోభిర్మహిమా హిమాగమే
ప్యభిప్రపేదే ప్రతి తాం స్మరార్దితామ్ ।
తపర్తుపూర్తావపి మేదసాం భరాః
విభావరీభిర్బిభరాంబభూవిరే ॥ ४०

ప॥ వి॥ అహో। అహోభిః। మహిమా। హిమాగమే। అపి। అభిప్రపేదే। ప్రతి। తాం। స్మరార్దితాం। తపర్తుపూర్తౌ। అపి। మేదసాం। భరాః। విభావరీభిః। బిభరాంబభూవిరే॥

టీక ॥ హిమాగమే = పి = హేమంతమందును, స్మరార్దితాం = స్మర = మన్మథు నిచే. అర్దితాం = పీడింపఁబడిన. తాంప్రతి = దమయంతినిగుఱించి. అహోభిః = దినములచే. మహిమా = అభివృద్ధి. అభిప్రపేదే = పొందఁ బడినది. తథా = అట్లే. తపర్తుపూర్తౌఅపి = గ్రీష్మఋతువుయొక్క యవసానమందును విభావరీభిః = రాత్రులచే. మేదసాం = మాంసముల యొక్క. భరాః = రాసులు, అనగా రాత్రికాలపు పెరుగుదల. బిభరాంబ భూవిరే = భరింపఁబడినవి. అహో = ఆశ్చర్యము.

హేమంతమందు పగళ్ళు తక్కువగను, రాత్రు లెక్కువగను నుండును. అట్లే గ్రీష్మఋతువునందు పగళ్ళెక్కువగను రాత్రులు తక్కువగను నుండును. ఇచ్చట దానికి విరుద్ధముగ చెప్పుటవలన నాశ్చర్యము. విరహుల దృష్టిలో నీవైపరీత్యము కనఁబడును కాన విరోధపరిహారము.

సమాసము :

హిమాగమే ; హిమస్య ఆగమః = హిమాగమః = తస్మిత్ హిమాగమే.
స్మరార్దితాం : స్మరేణ అర్దితా స్మరార్దితా తాం స్మరార్దితామ్.
తపర్తుపూర్తౌ : తపర్తోః పూర్తిః తపర్తుపూర్తిః తస్యాం తపర్తు
పూర్తౌ ॥

భావము :

కామపీడితు రాలగు దమయన్తికి హేమన్తము నందు పగళ్ళు పొడుగైనవి. గ్రీష్మఋతువు నందు రాత్రులు దీర్ఘములైనవి. వస్తుస్థితిలో హేమంతమున పగళ్ళు తక్కువగను గ్రీష్మఋతువు నందు పగళ్ళు హెచ్చుగను నుండును. కాని కామార్తయగు దమయన్తికి నిరంతరము చింతా జాగరముచే నివి విపరీతములైనవి.

శ్లో॥ స్వకాంతి కీర్తిర్వ్రజ మౌక్తిక స్రజః
శ్రయంత మన్తర్ఘట నాగుణశ్రియమ్ ।
కదాచిదస్యా యువధైర్య లోపినం
నలోఽపి లోకాదశృణో ద్గుణోత్కరమ్ ॥ ౪౨

ప॥వి॥ స్వకాంతి కీర్తి వ్రజ మౌక్తిక స్రజః। శ్రయంతం। అన్తర్ఘట నాగుణ శ్రియం। కదాచిత్। అస్యాః। యువ ధైర్య లోపినం। నలః। అపి। లోకాత్। అశృణోత్। గుణోత్కరమ్।

టీక॥ నలోఽపి = నలుడును, స్వ . . స్రజః, స్వ = తనదైన, కాంతి = సౌందర్యముచే నేర్పడిన, కీర్తి = కీర్తుల యొక్క, వ్రజ = సమూహమనెడి. మౌక్తిక స్రజః = ముత్తెపు హారమునకు. అంతః = లోపల. ఘటనా = కూర్పున కుపయుక్తమైన. గుణశ్రియం = దారముయొక్క శోభను. శ్రయంతం = పొందు చున్నదియు. యువధైర్య లోపినం = యువకుల ధైర్యమును హరించెడి. అస్యాః = ఈ దమయంతియొక్క, గుణోత్కరం = సౌందర్యాది గుణ సమూహమును, కదాచిత్ = ఒకప్పుడు, లోకాత్ = ఆగంతుక జనమువలన, అశృణోత్ = వినెను,

ఇచ్చుట కీర్తివ్రజమును, ముత్తెములగను, దమయన్తి గుణ సమూహమును ముత్తెపు సరములనుఁ గ్రుచ్చెడి దారముగను, రూపించుట వలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

స్వ....స్రజః, స్వస్య కాంతి :- స్వకాంతిః, కీర్తేః వ్రజః కీర్తివ్రజః స్వకాంతేః కీర్తివ్రజః,స్వకాంతి కీర్తివ్రజః మౌక్తికానాం స్రక్, మౌక్తికస్రక్, స్వకాంతి కీర్తివ్రజ ఏవమౌక్తికస్రక్, స్వకాంతికీర్తివ్రజ మౌక్తికస్రక్,తస్యాః స్వ....స్రజః

అంతర్ఘటనానురూపమ్:- అంతః-ఘటనా అంతర్ఘటనా, అంతర్ఘటనాయాః, గుణః అంతః- - -గుణః గుణస్య శ్రీః, అంతర్ఘటనా గుణశ్రీః తాం అంతః-శ్రియమ్

యువధైర్యలోపినం:- యూనాం- ధైర్యం = యువధైర్యం, యువధైర్యస్యలోపీ = యువధైర్యలోపీ, తం = యువధైర్య లోపినం

గుణోత్కరం;- గుణానాం-ఉత్కరః గుణోత్కరః, తం, గుణోత్కరం

భావము :

ఈ శ్లోకమందు నలునకేర్పడిన శ్రవణాను రాగమును కవి వర్ణించు చున్నాడు. నలుఁడును తన సౌంద్యము వలన సంపాదితమగు కీర్తి పుంజమనెడి ముత్తెపు సరమునుఁ గూర్చుట కుపయుక్తమగు సూత్ర సమూహముగా నయినదియు, యువకుల ధైర్యము హరించు నదియునగు దమయంతి గుణరాశిని, యాదృచ్ఛికముగ తన కడకు వచ్చెడి జనము వలన నొకప్పుడు వినెను—అనగా నలుని సౌందర్యము వలని కీర్తి రాశి ముత్తెములు కాగా, దమయంతి గుణములు దారములై యా ముత్తెములను సరములుగా కూర్చుట కుపయుక్తము లైనవి.

శ్లో॥ తమేవలబ్ధ్వాఽవసరం తతః స్మరః
శరీరశోభా జయజాత మత్సరః ॥
అమోఘశక్త్యా నిజయేవ మూర్త్యయా
తయా వినిర్జేతుమియేష నైషధమ్ ॥ ४३

ప॥ వి॥ తమ్ । ఏవ । లబ్ధ్వా । అవసరం । తతః । స్మరః । శరీర శోభాజయ జాత మత్సరః । అమోఘ శక్త్యా । నిజయా । ఇవ । మూర్తయా । తయా । వినిర్జేతుమ్ । ఇయేష । నైషధమ్.

టీక॥ తతః = ఆ దమయంతి గుణములను వినిన పిదప. శరీరశోభా జయ జాత మత్సరః. శరీరశోభా = దేహసౌందర్యము యొక్క. జయేన = జయముచే. జాతమత్సరః = ఉత్పన్నమగు. అసూయ కల్గిన. స్మరః = మన్మథుఁడు. తమేవ అవసరం = ఆయవకాశమునే. లబ్ధ్వా = పొంది. మూర్తయా = శరీరముఁ దాల్చిన. నిజయా = తనఁదగు. అమోఘశక్త్యా ఇవ = కుంటువోని శక్తియో యనఁదగిన. తయా = ఆ దమయంతిచే. నైషధం = నలుని. వినిర్జేతుం = జయించుటకు ఇయేష కోరెను.

ఇచ్చట దమయంతిని- తనయమోఘ శక్తియో యనినట్లు చెప్పుట వలన ఉత్ప్రేక్ష శత్రువు లెప్పుడును రంధ్రాన్వేషులు కాన మన్మధుడును నిట రంధ్రాన్వేషియై యవకాశము నుపయోగించు కొనుటకు నిచ్ఛగించెను.

సమాసములు :

శరీర శోభాజయ జాత మత్సరః :- శరీరస్య శోభా = శరీరశోభా; శరీర శోభయాః జయః, శరీర శోభాజయః, జయేన జాతః-జయజాతః, శరీర —జాతః మత్సరః యస్య సః = శరీర—మత్సరః

అమోఘశక్త్యా:- న మోఘా = అమోఘా, అమోఘా చ సా శక్తిశ్చ = అమోఘశక్తిః = తయా. అమోఘశక్త్యా.

నైషధమ్ :- నిషధానాం రాజా నైషధః, తం, నైషధం.

భావము :-

నలునకు దమయంతి యందు రాగోదయమిట వర్ణింపఁబడుచున్నది. నలుని సౌందర్యముపై నీర్ష్యవహించిన మన్మథుడు, దమయంతీ గుణ శ్రవణము నవకాశముగఁ జేసికొని, శరీరము దాల్చిన తన శక్తియో యని చెప్పదగిన యా దమయంతి యనెఁడి సాధనముతో నా నలుని జయించుట కిచ్ఛగించెను. అనగా నలునకు దమయంతిపై ననురాగముద్భవిల్లినదని భావము.

శ్లో॥ అకారి తేన శ్రవణాతిథిర్గుణః
క్ష్మాభుజా భీమనృపాత్మజాశ్రయః ।
తదుచ్చధైర్యవ్యయసంహితేషుణా
స్మరేణ చ స్వాత్మశరాసనాశ్రయః ॥ ౪౪

ప॥ వి॥ అకారి । తేన । శ్రవణాతిథిః । గుణః । క్ష్మాభుజా । భీమనృపాత్మజాశ్రయః । తదుచ్చధైర్య వ్యయ సంహితేషుణా । స్మరేణ । చ । స్వాత్మశరాసనాశ్రయః ।

టీ॥ తేన = ఆ. క్ష్మాభుజా = నలమహారాజుచే. భీమ నృపాత్మజాశ్రయః దమయంతి యే యాశ్రయముగాఁ గల్గిన. గుణః = సౌందర్యాది గుణము. శ్రవణాతిథిః = శ్రవణ విషయముగ. అకారి = చేయబడినది. తదుచ్చ ధైర్య వ్యయ సంహితేషుణా. తత్ = ఆ నలునియొక్క. ఉచ్చధైర్య = ఉన్నత ధైర్యము యొక్క. వ్యయ = నాశనమునకై. సంహిత = సంధింపఁబడిన. ఇషుణా = బాణము కల్గిన. స్మరేణ చ = మన్మథుని చేతను. గుణః = అల్లెత్రాడు. స్వాత్మశరాస నాశ్రయః = స్వాత్మ = తనదగు. శరాసన = ధనుస్సు. ఆశ్రయః = ఆశ్రయము గలదిగ. అకారి = చేయబడినది.

ఇందు "దమయంతీ గుణమును నలుడు శ్రవణ విషయముగాఁ జేసుకొనె"సను పూర్వ వాక్యార్థము; అల్లె త్రాటిని ధనస్సుపై నారోపించెనను నుత్తర వాక్యార్థమునకు హేతువైనందు వలన వాక్యార్థ హేతుకమగు కావ్య లింగాలంకారము.

సమాసములు :-

శ్రవణాతిథిః :- శ్రవణయోరతిథిః = శ్రవణాతిథిః.

భీమనృపాత్మ జాశ్రయః ;- భీమ ఇతి నృపః = భీమనృపః. భీమనృపస్య ఆత్మజా = భీమనృపాత్మజా. భీమనృపాత్మ జాయాః ఆశ్రయః = భీమ.. శ్రయః

తదుచ్చధైర్యవ్యయ సంహితేషుణా :- ఉచ్చంచ తత్ ధైర్యం చ ఉచ్చ ధైర్యం. తస్య, ఉచ్చధైర్యం; తదుచ్చధైర్యం, ధైర్యస్య వ్యయః

తదుచ్ఛ్రధైర్యవ్యయః. వ్యయే సంహితః ఇషుః యేన సః తదుచ్ఛ..సంహితేషుః. తేన తదుచ్ఛ...సంహితేషుణా.

స్వాత్మశరాసనాశ్రయః :– స్వఏవ ఆత్మా స్వాత్మా. స్వాత్మనః శరాసనం. స్వాత్మశరాసనం. స్వాత్మశరాసనం ఆశ్రయః యస్య సః స్వాత్మశరాసనాశ్రయః

భావము :–

ఆ నలునిచే దమయంతి యందలి గుణము చెవికి తేఁబడగనే, నలుని ధైర్యమును నాశము చేయుటకై బాణ సంధానము చేసిన మన్మథునిచే గుణము (అల్లెత్రాడు) వింటిపై నారోపింపఁబడినది. అనగా దమయంతి గుణములను నలుడు వినగనే యతనికి గొప్ప మన్మథోద్రేకము కల్గినదని యాశయము. అనగా దమయంతి యొక్క సౌందర్యాది గుణమును, నలుడు చెవికిఁ దెచ్చుకొనగనే మన్మథుఁడును, తన వింటిపైకి నల్లెత్రాడను గుణమును దెచ్చెను.

శ్లో॥ అముష్య ధీరస్య జయాయ సాహసీ
తదా ఖలు జ్యాం విశిఖైస్సనాథయన్ ।
నిమజ్జయామాస యశాంసి సంశయే
స్మరస్త్రిలోకీ విజయార్జితాన్యపి॥ ౪౫

ప॥ వి॥ అముష్య । ధీరస్య । జయాయ । సాహసీ । తదా । ఖలు । జ్యాం । విశిఖైః । సనాథయన్ । నిమజ్జయామాస । యశాంసి । సంశయే । స్మరః । త్రిలోకీవిజయార్జితాని । అపి ।

టీక॥ స్మరః = మన్మథుడు. సాహసీ = సాహసముగలవాడై. ధీరస్య = ధీరుఁడయిన. అముష్య = ఈ నలుని యొక్క. జయాయ = జయమునకై. జ్యాం = అల్లెత్రాటిని విశిఖైః = బాణములతో. సనాథయన్ = సంధించుచు. తదా = ఆ సమయమున. త్రిలోకీవిజయార్జితాని = త్రిలోకీ = ముల్లోకములను. విజయ = జయించుటచేత. ఆర్జితాని = సంపాదింపఁబడిన. యశాంస్యపి = కీర్తులను సైతము. సంశయే = సందేహమందు. నిమజ్జయామాస ఖలు = ముంచివైచెను.

అనుచితమగు కార్యములను తలపెట్టినప్పుడు కార్యము సిద్ధింపక పోవుటయేగాక మూలముననకే ముప్పువాటిల్లును. కావున నల్పవిజయము నకు సాహసించిన మన్మథుడు తాను ముల్లోకములను జయించుట వలన గల్గిన తన కీర్తులను సంశయమున ముంచుకొనుట సంభవించినది.

వాస్తవమున మన్మథునకు పై సంశయ సంబంధము లేక పోయి నను సంశయ సంబంధము చెప్పఁబడి నందు వలన సంబంధాతిశ యోక్తి.

సమాసములు:

సాహసీ సాహసం అస్య అస్తీతి = సాససీ.
త్రిలోకీవిజయార్జితాని :- త్రయాణాం, లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ = త్రిలోక్యాః విజయః = త్రిలోకీవిజయః త్రిలోకీ విజయేన. ఆర్జితాని = త్రిలోకీవిజయార్జితాని. తాని త్రిలోకీవిజయార్జితాని.

భావము:

సాహసము గల్గిన మన్మథుడు జయింపనలవికాని నలుని జయించుటకై యముల్కలో నల్లె త్రాటిని గూర్చి తాను ముల్లోకములను జయించుటచే నార్జిం చిన యశస్సులన్నింటిని సంశయమున ముంచుకొనెను-అనగా నలుని జయించు టకు సాహసించి జయించలేని స్థితియందుఁబడి తన పూర్వ ప్రతిష్ఠను. నలుని జయింపగలనో లేదో యనెడి సంశయమున ముంచుకొనెను. అనగా జయింప లేక పోయెనని యాశయము.

శ్లో॥ అనేన భైమీం ఘటయిష్యత స్తథా
విధేరవంధ్యేచ్ఛతయా వ్యలాసి తత్ ।
అభేది తత్తాదృగనంగమార్గణైః
యదస్య పౌష్పైరపి ధైర్యకంచుకమ్॥ ౪౬

ప॥ వి॥ అనేన । భైమీం । ఘటయిష్యతః । తథా । విధేః । అవంధ్యేచ్ఛతయా । వ్యలాసి । తత్ । అభేది । తత్ । తాదృక్ । అనంగమార్గణైః । యత్, అస్య । పౌష్పైః । అపి । ధైర్యకంచుకం।

టీక॥ అనేన = ఈ నలునితో. భైమీం = దమయంతిని. ఘటయిష్యతః సంధాన పఱచెడి. విధేః = బ్రహ్మకు అవంధ్యేచ్ఛతయా = అవంధ్య = విఫలముకాని. ఇచ్ఛతయా = ఇచ్ఛకల్గి యుండుటచేత. తత్ = అది. తథా = ఆ విధముగా. వ్యలాసి = విలసించినది (ఏవిధముగాననఁ). యత్ = ఎందు వలన. తత్ = ప్రసిద్ధ మయిన. తాదృక్ = అంతటి దుర్భేద్యమైన అస్య = ఈ నలునియొక్క. ధైర్యకంచుకం = ధైర్య. మనెడి కవచము పౌష్పైః = పుష్పమయములైన. అనంగమార్గణైరపి = మన్మథ బాణములచేతను. అనగా శరీరములేనివాడు ప్రయోగించిన బాణముల చేతను. అభేది = భేదింపఁ బడినది.

ఇచ్చట పుష్పములచే మన్మథుడు కవచమును భేదించుట విరోధము. అది విధి విలాసముచే నాభాపించుచున్నది గాన విరోధాభాసాలంకారము. ఆ విరోధాభాసము ధైర్య కంచుకమను రూపకముచే నుత్థాపితముగాన నారెంటికిని అంగాంగి భావ ప్రయుక్తమగు సంకరము.

సమాసములు :

భీమస్య అపత్యం స్త్రీ భైమీ, తాం, భైమీమ్.
అవంధ్యేచ్ఛతయా :- న వంధ్యా = అవంధ్యా-ఇచ్ఛా యస్య సః. అవంధ్యేచ్ఛస్య భావః అవంధ్యేచ్ఛతా. తయా = అవంధ్యేచ్ఛతయా.
అనంగమార్గణైః :- అనంగస్య మార్గణాః ఆనంగ మార్గణాః తైః
అసంగమార్గణైః-అవిద్యమానమ్, అంగం యస్య సః = అనంగః, ఆనంగస్య మార్గణాః, తైః, అనంగమార్గణైః-
పౌష్పైః :- పుష్పస్య వికారాః పౌష్పాః, తైః = పౌష్పైః
ధైర్యకంచుకమ్ :- ధీరస్య భావః ధైర్యం. ధైర్యమేవ కంచుకమ్ = ధైర్యకంచుకః = తం, ధైర్య కంచుకమ్

భావము :-

దైవ సహాయముండుట వలన నిట పువ్వు విలుతునికిఁ గూడ విజయమని చెప్పబడినది. నలునితో దమయన్తిని కలుపవలయుననెడి దైవసంకల్పముండుట వలన నంతటి దుర్భేద్యమగు నలుని ధైర్య కంచుకమును గూడ

మన్మథుకు తన పూల బాణముల తోడనే, భేదించి నలునికి దమయంతిపై రాగోదయము నేర్పఱచెను. దైవాను కూల్యమున్నప్పుడేది యసాధ్యమగును.

శ్లో॥ కిమన్యదద్యాపి యదస్త్రతాపితః
పితామహో వారిజమాశ్రయత్యహో।
స్మరం తనుచ్ఛాయతయా తమాత్మనః
శశాక శంకే న న లంఘితుం నలః॥ ౪౭

ప॥ వి॥ కిమ్ । అన్యత్ । అద్య । అపి । యదస్త్రతాపితః । పితామహః । వారిజం। ఆశ్రయతి । అహో । స్మరం । తనుచ్ఛాయతయా । తమ్ । ఆత్మనః । శశాక । శంకే । సః । న । లంఘితుం । నలః ।

టీక॥ అన్యత్ = మఱియొకటి కిం = ఏమి. ఉచ్యతే = చెప్పబడు చున్నది పితామహః = బ్రహ్మ. యదస్త్రతాపితః = యత్ = ఏ మన్మధునియొక్క అస్త్ర = బాణములతో. తాపితః = సంతాపము, బొందింపబడినవాడై. అద్యాఽపి = ఇప్పటికిని, వారిజం = తామరపూవును ఆశ్రయతి = ఆశ్రయించుచున్నాడు. అహో = ఆశ్చర్యము.తం = ఆ బ్రహ్మను సంతాపపఱచెడి. స్మరం = మన్మధుని. సః = ఆ. నలః = నలుడు. ఆత్మనః = తన యొక్క (నలుని యొక్క) తనుచ్ఛాయతయా = శరీరకాంతి వంటి కాంతి గల్గియుండుటచేత (తన శరీరపు నీడగ నుండుటచేత) లంఘితుం = తిరస్కరించుటకును. (దాటుటకును) న శశాక = శక్తుడు కాలేదు. ఇతి = అని. శంకే = ఆలోచించుచున్నాను.

ఇచ్చట మన్మథుఁడు నలుని కాంతి వంటి కాంతి గలవాడని చెప్పుటచే మన్మధుని మించిన సౌందర్యము కలవాడని సూచికము. "తనుచ్ఛాయతయా"- అని "శరీరపు నీడ యగుటచేత"నని యర్థము చెప్పుటచే తన శరీరపు నీడను తాను లంఘింపలేక పోయెననెడి యిర్థము సిద్ధమైనది. లోకమున ఎవ్వఁడును తన నీడను తాను లంఘింపలేఁడు. తాను ఎంతదవ్వు నడచినను తన నీడ వచ్చుచునే యుండును కాని యా నీడను దాటి పోలేడు. మన్మథుని నలుని నీడగఁ జెప్పుట వలన నతనిని నలుఁడు లంఘింపలేక పోయెననెడి సారస్యమిట సిద్ధించుచున్నది. ఇచ్చట మన్మథు నతిక్రమించుటకు బ్రహ్మగూడ సమర్థుడు కానప్పుడు

నలుఁడెట్లు సమర్థుఁడగునను నర్థము సిద్ధించుట వలన నర్థాపత్త్యలంకారము. తనుచ్ఛాయలకు రెంటికిని ఔపమ్యముఁ జెప్పుటవలన నుపమాలంకారము. ఈ ఛాయలకు రెంటికి న భేదాధ్యవసాయముఁ జేయుట వలన నతిశయోక్త్యలంకారము. ఈ మూడలంకారములను నాధారముగఁ జేసికొని, లంఘింప శక్యము కానందులకు తనుచ్ఛాయత్వమును హేతువుగఁ జెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష. 'శంకే' యను వ్యంజితమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము. ఈ యుత్ప్రేక్ష పై మూటితోఁడను సంకీర్ణము గాన వీని కన్నింటికినిఁట సంకరము.

సమాసములు :

యదస్త్ర తాపితః యస్య అస్త్రాణి, యదస్త్రాణి యదస్త్రైః తాపితః = యదస్త్రతాపితః

తనుచ్ఛాయతయా :. తనోఃఛాయేవ ఛాయా యస్య సః = తనుచ్ఛాయః, తనుచ్ఛాయస్య భావః = తనుచ్ఛాయతా, తయా = తనుచ్ఛాయతయా, లేదా

తనోః ఛాయా = తనుచ్ఛాయమ్. తనుచ్ఛాయస్య భావః = తనుచ్ఛాయతా తయా తనుచ్ఛాయతయా

భావము :- ఇఁక నేమి చెప్పగలము-బ్రహ్మయు నా మన్మథుని బాణములచేఁ దావమునొంది యిప్పటికిని (జలజమైన) పద్మము నాశ్రయించుచున్నాఁడు. అట్లు బ్రహ్మనుఁదపింపఁ జేసిన మన్మథుఁడు తన శరీరచ్ఛాయగ నుండుటచే నఁలుడ తనిని లంఘింప లేక యుండెను. శరీరచ్ఛాయగ నుండుట యనగా శరీరముయొక్క నీడగ నుండుట కాన తన శరీరపు నీడను తా నెన్నటికిని దాటలేడు. గదా. శరీర చ్ఛాయ నుండుట యనగా శరీర సౌందర్యము వంటి సౌందర్యము గల్గి యుండుట యను నర్థాంతరము నందును నిశ్లే సమన్వయము,

శ్లో॥ ఉరోభువా కుంభయుగేన జృంభితం
నవోపహారేణ వయస్కృతేన కిమ్ ।
త్రపాసరిద్దుర్గమపి ప్రతీర్యసా
నలస్య తన్వీ హృదయం దివేశ యత్ ౪౯

వ॥ వి॥ ఉరోభువా।కుంభయుగేన।జృంభితం।నవోపహారేణ-వయస్కృతేన । కిం । త్రపాస రిద్దుర్గం । అపి । ప్రతీర్య । సా । నలస్య । తన్వీ । హృదయం। వివేశ । యత్.

టీక॥ సా = ఆ భీమరాజసుతయగు. తన్వీ = సుందరియైన దమయంతి త్రపాసరి దుర్గమపి = త్రపాసరిత్ = లజ్జరూపమైనది యను. దుర్గం = దుర్గమును. ప్రతీర్య = = దాటి. నలస్య = నలునియొక్క హృదయం = మనస్సును. వివేశ ఇతి యత్ = ప్రవేశించెననునది ఏది కలదో, అది. వయస్కృ తేన = వయస్సుచేఁ జేయబడిన. నవోపహారేణ = నూతనముగ నిర్మిత మగు. ఉరోభువా = ఱొమ్మున జన్మించిన. కుంభయుగేన = కుచ కుంభముల జంటచే. జృంభితం కిం = విజృంభణమా ఏమి.

ఇచ్చట ఉపమేయములగు కుచములను ఉదాహరింపక కుంభ యుగముతో వానికి నభేదాధ్యవసాయముఁ జేయుట వలన నతిశయోక్తి, "జృంభణమా ఏమి" అను నెడ ఉత్ప్రేక్ష దానికి పైనఁ జెప్పిన యతిస యోక్తి మూలము. ఈ రెంటికిని సంకరము.

దమయంతి యొక్క కుచకుంభముల విభ్రమమును వినుట వలన నలుఁడు సిగ్గును వదలి యామెయందు తనచిత్తమును లగ్నము జేసెనని చెప్పుటచే నిట మనస్సంగమమను మన్మథావస్థ చెప్పబడినది.

సమాసములు :

ఉరోభువా :- ఉరసి భవతీతి ఉరోభు తేన ఉరోభువా.

కుంభయుగేన :- కుంభయోః యుగం, కుంభయుగం. తేన కుంభయుగేన.
నవోపహారేణ :- నవశ్చాసౌ, ఉపహారశ్చ, నవోపహారః తేనః నవోప హారేణ.

వయస్కృతేన :- వయసా కృతః, వయస్కృతః, తేన వయస్కృతేన.
త్రపాసరిద్దుర్గమ్ :- త్రపైవ సరిత్ = త్రపాసరిత్, త్రపాసరి దేవదుర్గం = త్రపాసరిద్దుర్గం = త్రపాసరిద్దుర్గం. తత్, త్రపా...దుర్గమ్

భావము :-

దమయంతి నలుని లజ్జయనెడి యగాధమగు నదీ దుర్గమును(గూడ నధిగమించి యతని హృదయమును సులభముగ ప్రవేశింపినదను విషయము సాధారణమయినదిగాదు. అది యౌవనముచే నూతన నిర్మాణము నొంది బొమ్మనందావిర్భవించిన కుంభముల జంట యొక్క విజృంభణమువలన నేర్పడిన విజయమేగాని మఱొండుగాదు. కుండలను కట్టుకొని నదీప్రవాహములను సులభముగా తరించునట్లు దమయంతి తనబొమ్మనందు యౌవనముచే నూతనముగా నేర్పడిన కుండలవంటి స్తనముల జంటను నాధారముగావించికొని నలుని సిగ్గనెడి నదీదుర్గమునుదాటి యాతని హృదయరాజ్యమును పట్టుకొనినది. నలు(డింత కాలము లజ్జాధీనుడై యుండెను. ఇప్పుడు లజ్జనుగూడ సడలింప(జేసికొని దమయంతిని తనహృదయమందిడుకొనెను-ఆమెయొక్క కుచకుంభముల విలాసమును వినగనే యతనికి ఆమె యందనురక్తి వర్ధిల్లి యాతని చిత్తమామెయందు నిరంతర మాసక్తమైయుండెను.

శ్లో॥ అపహ్నువానస్య జనాయ యన్నిజా
మధీరతామస్య కృతం మనోభువా ।
అబోధి తజ్జాగరదుః ఖ సాక్షిణీ
నిశా చ శయ్యా చ శశాంకకోమలా ॥ ౪౯

ప॥ వి॥ అపహ్నువానస్య। జనాయ। యత్। నిజామ్। అధీరతామ్। అస్య। కృతం, మనోభువా। అబోధి। తత్। జాగరదుఃఖసాక్షిణీ। నిశా। చ। శయ్యా। చ। శశాంకకోమలా.

టీక॥ నిజాం = తనదైన. అధీరతాం = చాపల్యమున జనాయ = ప్రజలకొఱకు అపహ్నువానస్య = మఱుగుపఱుచుచున్న. అస్య = ఈ నలునికి. మనోభువా = మన్మధునిచే. కృతం = చేయ(బడిన. జాగరణప్రలాపాదిక మేదిగలదో. తత్ = దానినంతటిని. జాగరదుఃఖసాక్షిణీ = ఆనలుని జాగరణదుఃఖములను నేరుగ చూచుచున్న శశాంకకోమలా = చంద్రునిచే మృదువైన, నిశా = రాత్రియు. శశాంకకోమలా = చంద్రునివలె మృదువైన, శయ్యా చ = పడకయు. అబోధి = తెలిసికొనినది

రాత్రులలో పడకయందు మేల్కొనియుండుటవలన రాత్రియు, పడకయు. నాతని జాగరణ దుఃఖమునకు సాక్షిత్వమును వహించినవి. ఇందునలన ఇతనికి దమయంతిపై గల్గిన యుత్కటానురాగము ద్యోతితము.

సమాసములు:

అధీరతామ్: ధీరస్య భావః ధీరతా నధీరతా = అధీరతా = తామ్. అధీరతామ్.
జాగరదుఃఖసాక్షిణీ : జాగరస్య = దుఃఖమ్ = జాగరదుఃఖమ్ జాగర దుఃఖస్య సాక్షిణీ = జాగరదుఃఖసాక్షిణీ

భావము :

నలుఁడు దమయంతి విషయమున మన్మధుని వలన తనకుఁగల్గిన చాపల్యమును జనులకుఁదెలియనట్లు మఱుగుపఱచుకొను చున్నను, రాత్రులయందు సెజ్జపైఁబరుండి నపుడా చాపల్యము మిక్కుటమగుట వలన దానిని రాత్రియు. శయ్యయు చక్కగ గమనించి తెలుసుకొనఁగల్గినది. ప్రకృతి గంభీరుఁడగు నలుఁడు తనకు మన్మధుని వలన కల్గిన సకల వికారము జనమునకు తెలియనీయక గుప్తముచేయగల్గెననియు నచేతనములగు నిశయు శయ్యయు దెలిసుకొనఁగల్గి యుండెననియు కవితాత్పర్యము. ఇందు నలుని గాంభీర్యము సాటిలేనిదని సిద్ధించు చున్నది.

శ్లో॥ స్మరోపతప్తోపి భృశం న స ప్రభుః
విదర్భరాజం తనయామయాచత।
త్యజంత్యసూఞ్శర్మ చ మానినో వరం
త్యజంతి నత్వేకమయాచితవ్రతమ్॥ ౫౦

ప॥ వి॥ స్మరోపతప్తః। అపి। భృశం। న। సః। ప్రభుః। విదర్భరాజం। తనయామ్ అయాచత। త్యజంతి। అసూన్। శర్మ। చ। మానినః। వరం। త్యజంతి। న। తు। ఏకమ్। అయాచితవ్రతమ్.

టీక॥ ప్రభుః = ప్రభువును. సమర్థుడునైన. సః = అనలుఁడు భృశం = మిక్కిలి. స్మరోపతప్తోపి = మన్మధునిచే బాధింపఁబడి నప్పటికిని,

విదర్భరాజం = భీమరాజును తనయాం = కుమార్తెయైన దమయంతిని గూర్చి. నా = యాచతి = యాచింపలేదు. తాథా హి = అదియెట్లన. మానినః = మానవంతులు అసూన్ = ప్రాణములు. శర్మ చ = సుఖమును. త్యజంతి = వదలిపెట్టుచున్నారు. వరం = శ్రేష్ఠమయిన. ఏకం = సాటిలేని. అయాచితవ్రతంతు ఒకరిని యాచించరాదను వ్రతమును న త్యజంతి = విడువరు.

మానవంతులకు యాచన, కంటెఁ బ్రాణత్యాగమే శ్రేష్ఠమయినది. కావుననే నలుఁడు దమయంతికై. భీమరాజును యాచించలేదు. నలుడు దమయంతిని యాచించ లేదను "విశేషార్థమును" మానవంతులు ప్రాణమును సైతము వదలెదరుగాని దానికంటెను శ్రేష్ఠమయిన అయాచిత వ్రతమును వదలరను సామాన్యముచే రమర్థించుట వలన. సామాన్యార్థముచే విశేషార్థ సమర్థన రూపమగు నర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసము:-

స్మరోపతప్తః : స్మరేణ = ఉపతప్తః స్మరోపతప్తః.
విదర్భరాజం: విదర్భాణాం రాజా విదర్భరాజః తం విదర్భరాజమ్
అయాచితవ్రతమ్: అవిద్యమానం యాచితం యస్మిన్ తత్. అయాచితమ్. అయాచితం చ తత్ వ్రతం చ = అయాచితవ్రతమ్.

భావము:

నలుడెంత మన్మధుని వలన సంతాపము పొందినను ప్రభువైన తాను విదర్భరాజగు భీముని తనకుమార్తె నీయమని యాచించలేదు. మానవంతులు ప్రాణమునైన వదలెదరుగాని "యొకరిని యాచించరాదను" నయాచిత వ్రతమును మాత్రము వదలి పెట్టరు. నలుడును దమయంతికై యాచింపక తన యయాచిత వ్రతమును నిలుపుకొనెను.

శ్లో॥ మృషావిషాదాభినయాదయం క్వచి
జ్జుగోప నిశ్వాసతతిం వియోగజామ్।
విలేపనస్యాధికచంద్రభాగతా
విభావనాచ్చాపలలాప పాండుతామ్॥ 51

ప॥ వి॥ మృషావిషాదాభినయాత్ । అయం । క్వచిత్ । జుగోప । నిశ్వాసతతిం । వియోగజామ్ । విలేపనస్య । అధికచంద్రభాగతావిభావనాత్ । చ । అపలలాప । పాండుతామ్ ।

టీక॥ అయం = ఈ నలుడు. వియోగజామ్ = దమయంతి వియోగమువలనఁ గల్గిన. నిశ్వాసతతిమ్ = నిట్టూర్పుల సమూహమును. క్వచిత్ = ఏదియో యొక విషయమునందు. మృషావిషాదాభినయాత్ = మృషావిషాద = అసత్యపుదుఃఖముయొక్క, అభినయమువలన. జుగోప = కప్పిపుచ్చెను. పాండుతాం = (వియోగము దుఃఖముచే శరీరమందేర్పడిన) తెల్లఁదనమును. విలేపనస్య = చందనాది విలేపనద్రవ్యములకు. అధికచంద్రభాగతావిభావనాత్ః, అధికచంద్రభాగతా = అధికమయిన కర్పూరపు భాగముకలియుటయొక్క. విభావనాచ్ఛ = ఆరోపణవలనను. అపలలాప = మఱుగుబఱచెను.

ఇందు ప్రత్యక్షముగ విరహజన్యములుగఁ గానవచ్చు నిట్టూర్పులను, శరీరములోని తెల్లఁదనమును, విరహజన్యములుగానట్లుచేసి దుఃఖజన్యములుగను. కర్పూరమధికముగ చందనమునఁ గలియుటచే నేర్పడినట్లు నారోపించుటవలన, నపహ్నవాలంకారము.

సమాసము :

మృషావిషాదాభినయాత్ః :

మృషా, విషాదః = మృషావిషాదః, మృషావిషాదస్య అభినయః = మృషావిషాదాభినయః.

నిశ్వాసతతిమ్:— నిశ్వాసానాం తతిః = నిశ్వాసతతిః, తాం, నిశ్వాసతతిమ్.

వియోగజామ్:— వియోగాత్ జాయత ఇతి వియోగజా = తాం = వియోగజామ్.

అధికచంద్రభాగతా విభావనాత్:— చంద్రస్య భాగః = చంద్రభాగః అధికః చంద్రభాగః యస్మిన్ తత్ అధికచంద్రభాగమ్। అధికచంద్రభాగస్య భావః. అధికచంద్రభాగతా. అధికచంద్రభాగతాయా విభావనం =

అధికచంద్రభాగతా విభావనమ్. తస్మాత్, అధికచంద్రభాగతా విభావనాత్॥

పాండుతామ్:— పాండునః భావః = పాండుతా. తామ్, పాండుతామ్.

భావము :

ఈ నలుఁడు దమయంతీవియోగవేదనచే తనకేర్పడు నిట్టూర్పుల పరంపర నితరులకు తెలియనీయకుండుటకై, యేదియోయొక వస్తువుయొక్క మిషచే, దుఃఖమభినయించి కప్పిపుచ్చెడివాడు, వియోగబాధవలన శరీరమందేర్పడిన తెల్లఁదనమును. చందనమునందు కర్పూర మెక్కువ కలసినందువలన శరీరము తెల్లఁబడినదని చెప్పి గప్పిపుచ్చెడివాడు. సహజముగ ధీరోదాత్తుఁడగు నలునికీ యాకారగోపనము లెంతయో తగియున్నవి.

శ్లో॥ శశాక నిహ్నోతుమయే న తత్ప్రియా
మయం బభాషే యదలీకవీక్షితామ్ ।
సమాజ ఏవాలపితాసు వైణికై
ర్ముమూర్ఛ యత్పంచమమూర్ఛనాస్వపి॥ ౫౩

ప॥ వి॥ శశాక । నిహ్నోతుమ్ । అయే । న । తత్ । ప్రియామ్ । అయం । బభాషే । యత్ । అలీకవీక్షితామ్ । సమాజే । ఏవ । ఆలపితాసు । వైణికైః । ముమూర్ఛ । యత్ । పంచమమూర్ఛనాసు । అపి ।

టీక॥ అయం = ఈ నలుఁడు. అలీకవీక్షితాం = భ్రాంతిచే చూడఁబడిన ప్రియాం = ప్రియురాలగు, దమయంతిని. బభాషే ఇతి యత్ = భాషించె ననునది యేదిగలదో. సమాజే ఏవ = సభయందే. వైణికైః = వీణా కోవిదులచే. ఆలపితాసు = ఉచ్చరింపఁబడిన. పంచమ మూర్ఛనాస్వపి = పంచమస్వరముయొక్క. ఆరోహణాఽవరోహణములయందును. ముమూర్ఛ ఇతి యత్ = మూర్ఛిల్లెననునది యేదిగలదో. తత్ = ఆ రెంటిని. నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుటకు. న శశాక = శక్తుఁడుకాలేదు. అయే = అయ్యో ?

ఇచ్చట భ్రాంతిచేఁ గనబడిన దమయంతితో మాట్లాడుటవలనను, వైణికులు పంచమస్వరమున నాలాపము చేసినపుడు మూర్ఛిల్లుటవలనను,

నలునియందు, లజ్జాత్యాగము, ఉన్మాదము-మూర్ఛయను మన్మథావస్థలు మూడును సూచితములు.

సమాసములు:-

అలీకవీక్షితాం:- అళీకేన వీక్షితా, అలీక వీక్షితా। తాం । అలీకవీక్షితామ్.
పంచమమూర్ఛనాసు:- పంచమస్య మూర్ఛనాః. పంచమమూర్ఛనాః తాసు, పంచమమూర్ఛనాసు.

భావము :

ఈ నలుఁడు నిరంతరము దమయంతిని చింతించుచుండుటవలన భ్రమచే నామె కనఁబడుచుండినది. అప్పుడామెతో నితడు మాట్లాడుచుండెను. దీనిని నతఁడు మఱుగుజేసికొనలేకపోయెను. వైణికులు పంచమస్వరముచే గానము చేయుచుండగా ఆ స్వరారోహణాఽవరోహణములఁ గప్పిపుచ్చుటకు శక్తుఁడు కాకపోయెను. దీనివలన నతనికి దమయంతిపై నుత్కటానురాగమేర్పడి తత్ప్రయుక్తములగు మన్మథావస్థలుఁగూడఁ బొడసూపినదని సూచితము. ఇందు పంచమస్వరము కోకిలస్వరమై విరహుల కుద్దీపకమగుచున్నది.
ఈ శ్లోకమున కర్థాంతరము:-

అయం = ఈ నలుఁడు. అలీకవీక్షితాం, అలీక = మోహముచే వీక్షితాం = చూడఁబడిన. ప్రియాం = ప్రియురాలినిగూర్చి. యత్ = ఏదియో యొకటి. బభాషే = మాట్లాడెనో. తత్ = దానిని. అయేన = దైవముచే. నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుటకు. శశాక = శక్తుఁడాయెను. వైణికైః = వీణాకోవిదులచే. పంచమమూర్ఛనాసు, పంచమ = పంచమ రాగముయొక్క. మూర్ఛనాసు = ఆరోహణాఽవరోహణములు. ఆలపితాసు = ఆలాపముఁజేయఁబడగా. ముమూర్ఛ ఇతి యత్ = మూర్ఛిల్లెనను నదేది కలదో. తదపి = దానిని. అయేన = ఆలాపమువలని సుఖ పారవశ్యపు వ్యాజముచే. నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుటకు. శశాక = శక్తుఁడాయెను. ప్రియాంప్రతి = ప్రియురాలగు దమయంతినిఁగూర్చి. అయే ఓ దమయంతీ! (ఇతి = అని) యత్ = దేనిని. బభాషే = పల్కెనో. తత్ = దానినిసైతము. నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుకొను

టకు. న శశాక ! = శక్తు(డుకాలేదా (అనగా దానిని(గూడ మఱుగు పఱుచుటకు శక్తు(డాయెనని యర్థము) లేదా వైణికైః = వైణికులచే. పంచమమూర్ఛనాసు = పంచమస్వరాలాపములు చేయ(దొడగగనే. సమాజః ఏవ = సభయే మూర్ఛనొందినది. (అందువలన నలు(డు దమయంతిని సంబోధించుట వినువారు లేకపోయిరి) లేదా యత్కించిద్భాషే = ఏదియో కొద్ది మాట్లాడినవిషయము. అయే = మన్మధునికొఱకు (ఇః అనగా మన్మధు(డు) నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱుచుటకు. న శశాక = శక్తు(డుకాలేదు. సమాజమునకుమాత్రమే మఱుగుజేయ గల్గెను.

శ్లో॥ అవాప సాఽపత్రపతాం మహీపతి
ర్జితేంద్రియాణాం ధురి కీర్తితస్థితిః ।
అసంవరే శంబరవైరి విక్రమే
క్రమేణ తత్ర స్ఫుటతాముపేయుషి ॥ ౫౩

ప॥వి॥ అవాప। సాపత్రపతాం। మహీపతిః। జితేంద్రియాణాం। ధురి। కీర్తితస్థితిః। అసంవరే। శంబరవైరి విక్రమే। క్రమేణ। తత్ర। స్ఫుటతామ్। ఉపేయుషి।

టీక॥ జితేంద్రియాణాం = ఇంద్రియముల నిగ్రహించిన వారియొక్క, ధురి = ముందట, కీర్తితస్థితః = కొనియా(డబడిన స్థితిగల్గిన, మహీపతిః = నల మహారాజు, అసంవరే = కప్పిపుచ్చుట కశక్యమైన, శంబరవైరి = మన్మధునియొక్క, విక్రమే = పరాక్రమము. తత్ర = ఆసమాజమందు, క్రమేణ = క్రమముగా, స్ఫుటతాం = వెల్లడి యగుటను, ఉపేయుషి సతి = పొందగా, సాఽపత్రతాం = లజ్జతో(గూడి యుండుటను, అవాప = పొందెను.

సమాసములు :

సాపత్రపతాం :- అపత్ర పయా సహ వర్తత ఇతి = సాపత్రపః। సాఽపత్రపస్య భావః = సాపత్రపతా।తామ్ = సాపత్రతామ్।
జితేంద్రియాణాం:-జితాని ఇంద్రియాణి యైస్తే జితేంద్రియాః । తేషాం । జితేంద్రియాణాం ।

కీర్తితస్థితిః :_కీర్తితా। స్థితిః యేన సః కీర్తితస్థితిః॥
అసంవరే:_సంవరీతుం శక్యః, సంవరః న, సంవరః = అసంపరః తస్మిన్, అసంవరే

శంబరవైరివిక్రమే:_శంబరస్య వైరీ = శంబరవైరీ, శంబరవైరిణః విక్రమః = శంబరవైరివిక్రమః । తస్మిన్ = శంబరవైరివిక్రమే,

భావము :-

చక్షురాదీంద్రియములను నిగ్రహించిన వారిలో ప్రథమగణ్యుఁడగు నలమహారాజు కప్పిపుచ్చుటకు సాధ్యముగాని మన్మథుని యుపద్రవము తనయందు క్రమముగా, స్పష్టపడు చుండగా, ధైర్యముఁ గోల్పోయి సిగ్గుఁబడ సాగెను. ధైర్యశాలురకు ధైర్యము భంగమగుటయే సిగ్గునకు కారణమగుచున్నది.

శ్లో॥ అలం నలం రోద్ధుమిదం కిలాభవన్
గుణం వివేకప్రముఖా న చాపలమ్
స్మరస్స రత్యామనిరుద్ధమేవ య
త్సృజత్యయం సర్గనిసర్గ ఈదృశః ౨౪

ప॥వి॥ అలం। నలం। రోద్ధుం। ఇదం। కిల। అభవన్। గుణాః। వివేకప్రభవాః న । చాపలమ్। స్మరః। స్మ। రత్యామ్। అనిరుద్ధమ్। ఏవ। యత్। సృజతి। అయం। సర్గనిసర్గః। ఈదృశః ।

టీక॥ వివేకప్రముఖాః, వివేక = యుక్తాఽయుక్తవిచారము. ప్రముఖాః = మొదలయిన గుణాః = గుణములు నలం = నలుని ఇదం = ఈ చాపలమ్ = స్త్రీలోలత్వమను చాపల్యబుద్ధిని రోద్ధుం = వారించుటకు నాలం = శక్తముగాలేదు. తథాహి = అదియుక్తమే ఏలయనగా, స్మరః = మన్మథుడు(కామము) రత్యాం = అనురాగము సంభవించి నపుడు (రతీదేవియందు) అనిరుద్ధమేవ = పరతంత్రునిగ (అనిరుద్ధుండను కుమారుని)సృజతి = చేయుచున్నది (పుట్టించుచున్నాడు.) ఇతి యత్ = అనునదేది గలదో ఆందువలన అయం = ఈ, సర్గనిసర్గః = సృష్టిస్వభావము, ఈదృశః = ఇటువంటిదేగదా.

ఇచ్చట మన్మథుని రాగము వారింప సాధ్యముగాదని సమస్త సృష్టి సాధారణ్యముచెప్పి నలుని చాపలముగూడ వారింప శక్యముగా లేదని చెప్పుటవలన, సామాన్య విషయముచే విశేష విషయమును సమర్థించుటయను నర్థాంతర న్యాసాలంకారము.

సమాసములు:

వివేకప్రముఖాః = వివేకః ప్రముఖః యేషాం తే = వివేక ప్రముఖాః
సర్గనిసర్గః సర్గస్య నిసర్గః = సర్గనిసర్గః॥

భావము:

నలునికియుక్తాఽయుక్త విచారణయనెడి వివేకము మున్నగు గుణము లెన్నియున్నను. అవి యేవియు నతనిని స్త్రీ చాపలము నుండి వారింపలేక పోయినవి. అది యుక్తమే. ఏలయనగా కామము, మనుష్యునకు రాగమేర్పడినపు డతనినిఁ బరవశుఁ గావించుచున్నది. ఇది సృష్టియొక్క స్వభావము. కావున నలునికి దమయంతిపై నేర్పడిన రాగమాతనిని పరతంత్రుఁ గావించుటవలన నతని యందున్న వివేకాది గుణములేవియు నాతనిని ఆస్త్రీ చాపలము నుండి యడ్డగింప జాలక పోయినవి. రతి మన్మథులకు అనిరుద్ధుఁడను పుత్రుఁడు కల్గెనను విషయమిట ధ్వనించుచున్నది.

శ్లో॥ అనంగచిహ్నం స వినా శశాక నో
యదాసితుం సంసది యత్నవానపి
క్షణం తదారామవిహారకైతవాత్
నిషేవితుం దేశమియేష నైషధః॥ ౫౫

ప॥ వి॥ అనంగచిహ్నం। సః। వినా। శశాక। నో। యదా। ఆసితుం। సంసది। యత్నవాన్। అపి। క్షణం। తదా। ఆరామవిహారకైతవాత్। నిషేవితుం। దేశమ్। ఇయేష। నైషధః।

టీక॥ నైషధః = నలుఁడు యత్నవానపి = ప్రయత్నముగల వాడైనను, అనంగచిహ్నం = మన్మథ చిహ్నమగు మూర్ఛను, ప్రలాపము మున్నగు వానిని వినా = విడచి సంసది = సమాజమందు క్షణమపి = క్షణకాలమై

నను ఆసితుం = ఉండుటకు యదా = ఎప్పుడు నశశాక = శక్తుఁడు కాలేదో, తదా = అప్పుడు, ఆరామవిహారకైతవాత్ = ఆరామ = ఉద్యానమందలి విహారకైతవాత్ = విహరించుటయను వ్యాజమువలన దేశం = ఉద్యానమును నిషేవితుం = సేవించుటకు ఇయేష = కోరెను.

ఈ నలుని మనోరథము సిద్ధించుటకు సాధనమగు హంస సంవాదమునకు వనవిహారము కారణము కాగలదు. అదియిందు సూచితము, ఇందు చాపలమను వ్యభిచారి భావము చెప్పఁబడినది. "చాపలంత్వనవస్థానం రాగద్వేషాది సంభవమ్" అను లక్షణము ననుసరించి యెందును నిలకడ లేకయుండుట చాపలమనబడును.

సమాసములు:

అనంగచిహ్నమ్: అనంగస్య చిహ్నమ్। అనంగచిహ్నమ్ తత్ = అనంగచిహ్నం।

ఆరామవిహారకైతవాత్ : ఆరామే విహారః। ఆరామవిహారః విహార ఏవ కైతవం। ఆరామవిహారకైతవమ్। తస్మాత్। ఆరామవిహారకైతవాత్.

నైషధః ; నిషధానాం రాజా = నైషధః

భావము:

నలునకు దినములు గడచినకొలది వలరాజు చిహ్నములగుమూర్ఛ ప్రలాపములు మిక్కుటములగుచుండినవి. అతడెంత ప్రయత్నించినను సభలయందు గూడనవి వెల్లడియగుచుండుటవలన నతడు సభలయందుండలేక పోయెను. అట్టి పరిస్థితియందు ఉద్యానమున విహరించుటను నెపముగావించుకొని, అందుఁగాలము గడవుటకై యిచ్ఛగించెను.

శ్లో॥ అథ శ్రియా భర్త్సితమత్స్యకేతనః
స్వయం వయస్యైస్స్వరహస్యవేదిభిః
పురోపకంఠోపవనం కిలేక్షితా
దిదేశ యానాయ నిదేశకారిణః ॥౨౬॥

వ॥ వి॥ అథ। శ్రియా। భర్త్సితమత్స్యకేతనః। సమం। వయస్యైః। స్వరహస్య వేదిభిః। పురోపకంఠోపవనం। కిల। ఈక్షితా। దిదేశ। యానాయ। నిదేశకారిణః।

టీక॥ అథ = ఉద్యానముఁజూడ నిచ్చగించిన పిదప శ్రియా = సౌందర్యముచే, భర్త్సితమత్స్యకేతనః, భర్త్సిత = బెదరింపఁబడిన మత్స్యకేతన: = (మీనమును ధ్వజమందుగల) మన్మధుడుఁ గల్గి సః = ఆనలుఁడు స్వరహస్య వేదిభిః; స్వ = తనయొక్క రహస్య = రహస్యమును వేదిభిః = తెలిసిన వయస్యైస్సమం = స్నేహితులతోఁగూడ పురోపకంఠోపవనం పుర = నగరము యొక్క ఉపకంఠ = సమీపమందలి వనం = ఉద్యానమును ఈక్షితా కిల = చూచెఁడివాఁడుగ నిదేశకారిణః = ఆజ్ఞను చేయునట్టి కింకరులను యానాయ = వాహనములనుఁ దెచ్చుట కొఱకు దిదేశ = అజ్ఞాపించెను.

సమాసములు:

భర్త్సితమత్స్యకేతనః: మత్స్యః కేతనే యస్య సః మత్స్యకేతనః. భర్త్సితః మత్స్యకేతన: యేన సః = భర్త్సిత మత్స్యకేతనః

స్వరహస్య వేదిభిః : స్వస్య రహస్యం = స్వరహస్యం స్వరహస్యం విదంతీతి = స్వరహస్య వేదినః = తైః = స్వరహస్య వేదిభిః

పురోపకంఠోపవనమ్; పురస్య ఉపకంఠం = పురోపకంఠమ్ పురోపకంఠే ఉపవనమ్ = పురోపకంఠోపవనమ్ = తత్ = పురోపకంఠోపవనమ్.

నిదేశకారిణః : నిదేశం కుర్వంతీతి = నిదేశకారిణః॥

భావము:

సౌందర్యముచే మన్మథుని సైతము తిరస్కరించు నానలమహారాజు తనకు దమయంతిపై నేర్పడిన యనురాగ రహస్యములనుఁ దెలిపిన చెలి కాండ్రనుఁ దోడఁబెట్టికొని, పట్టణమునకు సమీపమందున్న యుద్యానమును జూడగోరినవానివలె నటించుచు కింకరులను రథ తురగాది వాహనములను సిద్ధపఱచుటకాజ్ఞాపించెను.

శ్లో॥ అమీ తత స్తస్య విభూషితం సితం
జవేఽపి మానేఽపి చ పౌరుషాధికమ్ ।
ఉపాహరన్నశ్వమజస్రచంచలైః
ఖురాంచలైః క్షోదితమందురోదరమ్॥ ౫౭

ప॥ వి॥ అమీ । తతః । తస్య । విభూషితం । సితం । జవే । అపి । మానే । అపి ।
చ । పౌరుషాధికమ్ । ఉపాహరన్ । అశ్వమ్ । అజస్రచంచలైః । ఖురాం
చలైః । క్షోధితమందురోదరమ్ ।

టీక॥ తతః = అట్లు ఆజ్ఞాపించిన పిదప. అమీ = ఆ కింకరులు. తస్య =
ఆ నలునికి. విభూషితం = అలంకరింపఁబడినదియు. జవేఽపి = వేగ
మందును. మానేఽపి = పొడుగు వెడల్పు మొదలగు కొలతయందును
పౌరుషాధికమ్. పౌరుష = పురుషుని గమన వేగము కంటెను.(పురుషుని
శరీర ప్రమాణము కంటెను) అధికం = అధికమైనదియు. అజస్ర
చంచలైః అజస్ర = ఎల్లప్పుడును. చంచలైః = కదలుచున్న. ఖురాం
చలైః ఖుర = గిట్టల యొక్క. అంచలైః = అంచులచే. క్షోధితమందు
రోదరమ్. క్షోదిత = నలగఁగొట్టఁబడిన. మందుర = గుఱ్ఱపుశాల
యొక్క. ఉదరం = నడిమి భాగము గలదియునగు సితం = తెల్లని.
అశ్వం = గుఱ్ఱమును. ఉపాహరన్ = తెచ్చిరి.

సమాసములు :

పౌరుషాధికమ్ :- పురుషస్య ఇదం పౌరుషమ్, పౌరుషాత్ అధికః =
పౌరుషాధికః, తం, పౌరుషాధికమ్.

అజస్ర చంచలైః :- అజస్రం–చంచలాః, అజస్రచంచలాః తైః
అజస్ర చంచలైః.

ఖురాంచలైః :- ఖురాణాం-అంచలాః = ఖురాంచలాః తైః = ఖురాం
చలైః.

క్షోదితమందు రోదరమ్ :- మందురాయాః ఉదరః = మందురోదరః
క్షోరితః మందురోదరః యేన సః = క్షోరితమందు రోదరః తమ్. క్షోదిత
మందురోదరమ్.

భావము :

ఆజ్ఞాపించిన వెంటనే కింకరులు, నలునకై, అలంకరింపఁబడినదియు, వేగమందును. పొడవు వెడల్పు కొలతలయందు మానసగమన వేగమును, మానవ శరీర ప్రమాణములను మించినదియు, నెల్లప్పుడును కదలుచున్న గిట్టల కొనలచే నాలయము యొక్క మధ్యభాగముమ నలగఁగొట్టుచున్నదియునగు తెల్లని గుఱ్ఱమును గొనితెచ్చిరి.

శ్లో॥ అథాఽంతరేణాఽవటుగామినాఽధ్వనా
నిశీధినీనాథమహస్సహోదరైః।
నిగాళగాద్దేవమణేరివోత్థితై
ర్విరాజితం కేసరకేశరశ్మిభిః॥ ౫౧

వ॥ వి॥ అథ । అంతరేణ। అవటుగామినా। అధ్వనా। నిశీధినీ నాథమహస్సహోదరైః। నిగాళగాత్ । దేవమణేః । ఇవ । ఉత్థితైః । విరాజితం । కేసరకేశ రశ్మిభిః ।

టీక॥ అథ = గుఱ్ఱమును తెచ్చిన తర్వాత. అంతరేణ = లోన నున్నటు వంటిదియు, అవటుగామినా = ముచ్చెనగుంటను తాకునదియు నగు. అధ్వనా = మార్గముచే, నిగాళగాత్ = కంఠ ప్రదేశమునుఁ బొందిన. దేవమణేః = దేవమణియను సుడినుండి (దివ్యమాణిక్యము నుండి) ఉత్థితైరవ = పైకి వ్యాపించినవో యమనట్లుండునవియునగు. నిశీధి నీ నాథ మహస్సహోదరైః = చంద్ర కిరణములతో సమానములుననగు కేసర కేశరశ్మిభిః కేసరకేశ = గుఱ్ఱపు జూలు వెంట్రుకలనెడి. రశ్మిభిః కిరణములచే విరాజితం = ప్రకాశించినవియునగు హయం = గుఱ్ఱమును. సః = ఆనలుడు. ఆవరోహ = ఎక్కెను. (అని ఏడవ శ్లోకములోని కర్తృ కర్మ క్రియలతో నన్వయము-కాననిట్టిది కులకమని చెప్పబడును)

నిశీధినీ నాథ మహస్సహోదరైః యని చంద్ర కిరణములతో సమానములుగ. గుఱ్ఱపు జూలును చెప్పుట వలన ఉపమాలంకారము.

కేసర కేశరశ్మిభిః-యని కేసర కేశములే కిరణములని చెప్పుట వలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

అవటుగామినా :- అవటుంగచ్ఛతీతి = అవటుగామీ. తేన = అవటుగామినా.

నిశీథినీ నాథమహస్సహోదరైః :- నిశీథిన్యాఃనాథః నిశీథినీనాథః నిశీథినీనాథస్య మహాంసి = నిశీథినీనాథమహాంసి। నిశీథినీ నాథమహోభిః సహోదరాః = నిశీథినీనాథమహస్సహోదరాః = తైః నిశీథినీనాథ మహస్సహోదరైః.

నిగాళగాత్ :- నిగాళం గచ్ఛతీతి = నిగాళగః. తస్మాత్ నిగాళగాత్.

కేసర కేశరశ్మిభిః :- కేసరా ఏవ కేశాః = కేసరకేశాః। కేసర కేశా ఏవ రశ్మయః. కేసరకేశ రశ్మయః, తైః కేసరకేశరశ్మిభిః.

భావము :

లోభాగమున ముచ్చెనగుంట నంటిన మార్గమున మెడపైన నేర్పడిన దేవమణి యను సుడి నుండి పైకి వ్యాపించినదియు చంద్రుని కాంతితో సమానములు నగు జూలు వెంట్రుక లనెడి కిరణములతో ప్రకాశించు గుఱ్ఱమును నలు డెక్కెను.

శ్లో॥ అజస్రభూమీతటకుట్టనోద్గతై
రుపాస్యమానం చరణేషు రేణుభిః ।
రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమాగతై
ర్జనస్య చేతోభిరివాణిమాంకితైః॥

వ॥ ని॥ అజస్రభూమీతటకుట్టనోద్గతైః । ఉపాస్యమానం । చరణేషు । రేణుభిః । రయప్రకర్షాధ్యయ నార్థమ్ । ఆగతైః । జనస్య । చేతోభిః । ఇవ । అణిమాంకితైః.

టీక॥ అజస్ర భూమీతట కుట్టనోద్గతైః; అజస్ర = విరామములేని భూమీతట. కుట్టన = భూతలమును కొట్టుటచే. ఉద్గతైః = పైకిలేచినవియు. రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమ్. రయప్రకర్ష = వేగాధిక్యమును. అధ్యయనార్థం

= నేర్చుకొనుటకు. ఆగతైః = వచ్చినట్టి. అణిమాంకితైః = అణుత్వముతోఁ గూడిన. జనస్య = జనము యొక్క చేతోభిరివ = మనస్సులో యనునట్లున్న రేణుభిః = ధూళులతోఁ చరణేషు = పాదములయందు ఉపాస్యమాన = సేవింపఁబడుచున్న (హయం = గుఱ్ఱమును. సః = ఆ నలుఁడు. ఆరురోహ = ఎక్కెను)

తార్కిక మతమునందు మనస్సు అణువని సిద్ధాంతము. కావున అణు పరిమాణము గల ధూళులుగ నవి యుత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. కాన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

అజస్ర భూమీ తటకుట్ట నోద్గతైః:- భూమ్యాః తటాని = భూమీ తటాని. భూమీతటేషు కుట్టనాని = భూమీతటకుట్టనాని. అజస్రాణి చ తాని భూమీ తటకుట్టనాని చ అజస్రభూమీతటకుట్టనాని అజస్రభూమీతటకుట్టనైరుద్గతాః = అజస్రభూమీ తటకుట్ట నోద్గతాః = తైః అజస్రభూమీతటకుట్టనోద్గతైః.

రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమ్ ;- రయస్య ప్రకర్షః = రయప్రకర్షః. రయప్రకర్షస్య అధ్యయనం రయప్రకర్షాధ్యయనమ్. రయప్రకర్షాధ్యయనాయ, రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమ్,

అణిమాంకితైః :- అణిమ్నా- అంకితాని = అణిమాంకితాని తైః అణిమాంకితైః.

భావము :-

ఆ గుఱ్ఱము తెంపులేక భూతలమును గిట్టలచే నలగగొట్టుచుఁ బరుగెత్తుచుండుటవలన పైకిలేచిన ధూళులు, అణువులుగ నుండుటవలన, వేగమందు శిక్షణపొందుటకై పఱతెంచిన జనులమనస్సులో యనునట్లున్నవి. అట్టిమనస్సులో యనఁదగు ధూళులతో సేవింపఁబడుచున్న గుఱ్ఱమును నలుడెక్కెను. తార్కిక మతమున మనస్సు అణురూపము. కాన నణురూపములగు ధూళులను మనస్సులుగా భావించుట యేర్పడినది. అన్నివేగములను మించినది మనోవేగముకాగా నిచట, అశ్వవేగము మనోవేగమునుఁగూడ మించినది. కావున మనస్సులశ్వముకడ వేగము నేర్చుకొనునట్లు వర్ణించుట సంభావించినది. మనోవేగమును

గూడ మించి యశ్వము పరుగిడుచున్నదని యుద్దేశము. పాదములవద్ద శిష్యులు విద్యనేర్చుకొనుట లోకసిద్ధము. అట్లే ధూళిపటలము గుఱ్ఱపు పాదములనుండి రేగి దాని పాదములకడ వేగమును నేర్చుకొనుటకువచ్చిన మనస్సులుగ నుత్ప్రేక్షించుట చాల సముచితము ప్రాచీన గురుశిష్యభావములు చక్కగఁ జిత్రింపఁబడినవి. నిరంతరము ముజ్జగములనుఁ దిరిగెడి సూర్యుని రథమువెంటఁ బరుగిడుచు, యాజ్ఞవల్క్యుఁడు సూర్యునికడ విద్యనేర్చిన సందర్భముప్రకృతమునకు సరిపడుచున్నది

శ్లో॥ చలాఽచలప్రోథతయా మహీభృతే
స్వవేగదర్పానివ వక్తుముత్సుకమ్ ।
అలం గిరా వేద కిలాయమాశయం
స్వయం హయస్యేతి చ మౌనమాస్థితమ్ ౬౦

ప॥ వి॥ చలాఽచలప్రోథతయా। మహీభృతే । స్వవేగదర్పాన్ । ఇవ । వక్తుం । ఉత్సుకమ్ । అలం । గిరా । వేద । కిల। అయమ్। ఆశయం । స్వయం। హయస్య । ఇతి । చ । మౌనమ్ । ఆస్థితమ్ ।

టీక॥ చలాఽచలప్రోథతయా, చలాఽచల = చలించియు చలించకయునున్న— అనగా కొంచము అదురుచున్న ముట్టెగల్గియుండుటచే. మహీభృతే = నలమహారాజునకు. స్వవేగదర్పాన్, స్వ = తనదైన వేగవేగము = యొక్క. దర్పాన్ = ఆధిక్యములను. వక్తుం = చెప్పుటకు ఉత్సుకమివస్థితం = ప్రయత్నించునట్లుండునదియు. గిరా = మాటచే. అలం = చాలునని అయం = ఈ నలుఁడు. స్వయం = తాను. హయస్య = గుఱ్ఱముయొక్క ఆశయం = అభిప్రాయమును. వేదకిల = తెలుసుకొనుచున్నాడుగదా ఇతి = అని. మౌనం = చెప్పకయుండుటను. ఆస్థితమ్ = పొందిన. హయం = గుఱ్ఱమును. నలః = నలుఁడు. అరురోహ = ఎక్కెను.

నలుడు అశ్వశాస్త్రమునందు పండితుఁడని ప్రసిద్ధి అశ్వము యొక్క ముట్టెలోని కదలికను, కదలమినిఁ బురస్కరించుకొని, అది నలమహారాజుకు తన వేగాతిశయమును చెప్పనున్నట్లును, తర్వాత కొంతతడవు ఆలోచించుకొని, నలుడు అశ్వశాస్త్రవేదిగాన నతడు తన

వేగాతిశయమును స్వయముగఁ దెలిసికొనియే యున్నాడుగదా యిఁక చెప్పనవసరమేమియున్నది యని మౌనమువహించినట్లునుఁ గానవచ్చు చున్నది. కావుననే "చలాఽచలప్రోథతయా" యని గుఱ్ఱపుముట్టెను చలముగను, అచలముగను చెప్పుట యేర్పడినది. అది స్వభావముగనే కదలియు కదలక యుండుటవలన, కదలినపుడు మాట్లాడ నున్నట్లును, కదలనపుడు మాట్లాడనవ రము లేదని తలంచినట్లును వర్ణించుట కవ కాశ మేర్పడినది కాన నిఁట నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :-

చలాఽచలప్రోథతయా:-చలం చ తత్ అచలం చ = చలాచలం చలాఽ చలం ప్రోథంయస్య సః = చలాఽచలప్రోథః, చలాఽచలప్రోథస్య భావః = చలాఽచలప్రోథతా, తయా, చలాఽచలప్రోథతయా।
స్వవేగదర్పాన్:-స్వస్య వేగః = స్వవేగః = స్వవేగస్య దర్పాః, స్వవేగ దర్పాః, తాన్ = స్వవేగదర్పాన్.

భావము:-

గుఱ్ఱము పరుగిడునపుడు సహజముగ దాని ముట్టె కదలియు కదలకయు నుండును. ప్రస్తుతము నలాశ్వము పరుగిడునపుడు దానిముట్టె యా విధముగ కదలియు కదలక యుండుటవలన కదలినపుడది తన గమనవేగాధిక్యమును నలుని కెఱింగించనున్నట్లును, కదలనపుడు తన వేగమును నలునకు చెప్పడ మెందులకు ? అతడు అశ్వశాస్త్రమునందు ప్రవీణుఁడగుటవలన తానే అశ్వ హృదయమును తెలిసికొనియుండఁగలడని భావించినట్లును కానవచ్చుచున్నది

"చలాచలప్రోథతయా" అనునెడ "చలాచల" శబ్దము 'చరిచలిపతి వదీనాం ద్విర్వచనమాక్చాభ్యాసస్యేత్యా' ది విధి ననుసరించి 'అత్యంతం చలమ్ చలాచలమ్మ'ను నర్థమున కనుగుణముగ వ్యుత్పాదింపఁబడియున్నది. కొన్ని వ్యాఖ్యానములయందు 'స్ఫురమాణార్థకము'గను వివరింపఁబడియున్నది. కాని యీ యాంధ్ర టీకయందుఁ 'గొంతకాలము చలించునవియు, కొంతకాలము చలింపనవియు' నను నర్థము కవిహృదయముగ భావించి వ్రాయఁబడియున్నది. చలించుదశయందు మాట్లాడుట కుద్యుక్తమైనట్లును, చలింపనిదశయందు మాట్లా

డక మౌనమువహించినట్లును యథాక్రమముగ నన్వయముఁ జెప్పుటకువలను గలుగుచున్నది. కావుననే శ్లోకమందు "వక్తుముత్సుకమ్" అను విశేషణము చలనదశయందును, "మౌనమాస్థితమ్" అను విశేషణము చలనరహితదశ యందునుఁ గ్రమముగ నన్వయింపఁజేయుటకై కవిప్రయుక్తములని తోచు చున్నది. అట్లుగాక, 'అత్యంతచలము'లను నర్థము ననుసరించినచో, 'వక్తు ముత్సుకమ్' అను వచనౌత్సుక్యదశలోను. 'మౌనమాస్థితమ్' అను మౌనావలం బనదశలోను నత్యంత చాంచల్యమే యేర్పడుటవలన భేదము కానరాదు. అందు వలన న్యూనత యేర్పడుచున్నది.

శ్లో॥ మహారథస్యాధ్వని చక్రవర్తినః
పరానపేక్షోద్వహనాద్యశస్సితమ్।
రదావదాతాంశుమిషాదనీదృశాం
హసంతమంతర్బలమర్వతాం రవేః ॥ ౬౧

ప॥ వి॥ మహారథస్య। అధ్వని। చక్రవర్తినః। పరా౽నపేక్షోద్వహనాత్। యశస్సితం। రదావదాతాంశుమిషాత్। అనీదృశాం। హసంతం। అంతర్బలమ్। అర్వతాం। రవేః।

టీక॥ మహారథస్య = మహారథుని లక్షణములుగలవాఁడును. (గొప్ప రథము యొక్క) చక్రవర్తినః = చక్ర = రాష్ట్రమును, వర్తినః = పాలించు వాఁడును. అనఁగా సార్వభౌముఁడును. (ఒకచక్రముచే రథమును నడుపుకొనువాడును) అధ్వని - మార్గమందు. పరానపేక్షోద్వహనాత్ పరానపేక్ష = ఇతరాపేక్షలేక. ఉద్వహనాత్ = రథమును మోయుట వలన. అనగా = ఇతరసహాయము లేకయే రథమును లాగుటవలన. యశస్సితం, యశఃసితం = కీర్తిచే తెల్లఁబడినదియు (అతఏవ కావుననే) అనీదృశామ్ = ఇట్టి కీర్తిలేని. రవేః = సూర్యునియొక్క. అర్వతామ్ = గుఱ్ఱములయొక్క. అంతర్బలం = లోపలిబలమును. రదావదాతాంశు మిషాత్, రద = దంతములయొక్క. అవదాత = తెల్లని. అంశు = కిరణములయొక్క. మిషాత్ = నెపమువలన. హసంతమివ స్థితమ్ = నవ్వుచున్నదో యనునట్లున్న. హయం = గుఱ్ఱమును, నలః = నలుఁడు. ఆరురోహ = ఎక్కెను.

మహారథుఁడనగా—తన్ను, సారథిని, గుఱ్ఱములను రక్షించుచు నెవడు యుద్ధముచేయుచుండునో యతఁడు మహారథుఁడు— 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్,రక్షన్ యుద్ధ్యేతయో నరః। స మహారథసంజ్ఞః స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదాః' అని మహారథలక్షణము నలుడు చక్రవర్తులుగఁ బ్రసిద్ధులైన, హరిశ్చంద్ర, నల, పురుకుత్స, పురూరవస్, సగర, కార్త వీర్యులను నారుగురులో నొక్కఁడు. 'హరిశ్చంద్రో నలో రాజా పురుకుత్సం పురూరవాః సగరః కార్తవీర్యశ్చ షడేతే చక్రవర్తినః" అని షట్చక్రవర్తులు పరిగణింపఁబడియున్నారు.

'చక్రవర్తినః' యని సూర్యుఁడు ఏకచక్రముచే రథమును నడిపించుకొనుటయు, నా రథమునకు 'సప్తయుంజతి రథ మేకచక్రమ్' అను శ్రుతిననుసరించి యేడుగుఱ్ఱములు లాగుటయు, నిట ననేకచక్రములుగల యీ మహారథము నొకగుఱ్ఱముమాత్రమే లాగుటయు ననువిషయములు శ్లేషమహిమచే సూచితము. 'రదావదాతాంశుమిషాత్' అని మిషశబ్దముచే కిరణములయందు అసత్యత్వమును కల్పించి- 'హసంతమివస్థితం' అని హాసమును ఉత్ప్రేక్షించుటవలన అపహ్నవాలంకారముతోఁగూడిన యుత్ప్రేక్షాలంకారము. వ్యంజకములగు "మన్యే—శంకే" ఇత్యాదిశబ్దములు ప్రయోగించినందువలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

మాహారథస్య:— మహాన్। రథః యస్య సః = మాహారథః = తస్య మాహారథస్య, మహాంశ్చాసౌరథశ్చ = మహారథః = తస్య మహారథస్య

చక్రవర్తినః:- చక్రం వర్తయతీతి = చక్రవర్తీ = తస్య, చక్రవర్తినః, చక్రేణ, వర్తయతీతి = చక్రవర్తీ తస్య = చక్రవర్తినః.

రదావదాతాంశుమిషాత్:— అవదాతాశ్చతే అంశవశ్చ = అవదాతాంశవః, రదానామవదాతాంశవః = రదావదాతాంశదః, రదావదాతాంశవ ఏవ మిషః = రదావదాతాంశుమిషః తస్మాత్ రదావదాతాంశుమిషాత్

అనీదృశామ్:— న ఈదృశః = అనీదృశః, తేషాం అనీదృశామ్.

అంతర్బలమ్:— అంతఃబలమ్ = అంతర్బలమ్ తత్ = అంతర్బలమ్

వరానపేక్షోద్వహనాత్:— అవిద్యమానా అపేక్షా యస్మిన్ తత్ = అనపే

క్షమ్ పరేషామనపేక్షమ్ పరానపేక్షం చ తత్, ఉద్వహనం చ = పరాన పేక్షోద్వహనం తస్మాత్ పరానపేక్షోద్వహనాత్

భావము :

ఆయశ్వము మహారథ లక్షణములతో నొప్పారు వాఁడును, షట్చక్రవర్తులలో నొక్కఁడుగ ప్రసిద్ధి కెక్కిన వాడునునగు నలుని యొక్క యనేకచక్రములతోఁ గూడిన మహారథము నితరాపేక్ష లేక లాగుచుండుట వలన, నొకచక్రమే గల్గిన సూర్య రథమును లాగుచున్న యేడు గుఱ్ఱములలోని శక్తిని తన దంత కాంతుల నెపముచే పరిహసించు చున్నదో యనునట్లు కానవచ్చు చున్నది. అంతటి నలుని మహారథమును తానొక్కటియే లాగుచుండ, నొంటి చక్రము గల సూర్య రథమును నేడుగుఱ్ఱములు లాగుట నలాశ్వమునకు పరిహాస నీయమైనదని భావము. అట్టి గుఱ్ఱమును నలుడెక్కెను.

శ్లో॥ సితత్విషశ్చంచలతాముపేయుషో
మిషేణ పుచ్ఛస్య చ కేసరస్య చ।
స్ఫుటాం చలచ్చామరయుగ్మచిహ్నకై
రనిహ్నువానం నిజవాజిరాజతామ్॥ ౬౨

వ॥వి॥ సితత్విషః। చంచలతామ్। ఉపేయుషః। మిషేణ। పుచ్ఛస్య। చ। కేసరస్య। చ। స్ఫుటాం। చలచ్చామరయుగ్మచిహ్నకైః। అనిహ్నువానం। నిజవాజి రాజతామ్।

టీక॥ సితత్విషః; సిత = తెల్లని, త్విషః = కాంతిగల్గినదియు, చంచలతాం = కదలికను, ఉపేయుషః = పొందుచున్నదియునగు, పుచ్ఛస్య = తోక యొక్కయు, కేసరస్య చ = జూలు యొక్కయు మిషేణ = నెపముచే చల చ్చామరయుగ్మచిహ్నకైః, చలత్ = కదలుచున్న చామరయుగ్మ = వింజామరల జంటయొక్క చిహ్నకైః = గుర్తులతో స్ఫుటాం = స్పష్టమైన, నిజవాజిరాజతాం = నిజ = తనదగు వాజిరాజతాం = అశ్వముల యొక్క ప్రభుత్వమును, అనిహ్నువానం = ప్రకటించుచున్న (హయం = గుఱ్ఱమును నలః = నలుఁడు ఆరురోహ = ఎక్కెను)

ఇచ్చట "మిషేణ" యని మిషశబ్దముచే, పుచ్ఛమందలి పుచ్ఛత్వ మును, కేసరముల యందలి కేసరత్వమును మఱుగుపఱచి వానియందు చామర యుగ్మత్వము నారోపించుట వలన నపహ్నవముతోఁ గూడిన యుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

సితత్విట్ = సితా + త్విట్ యస్య సః, సితత్విట్, తస్య = సితత్విషః.
చలచ్చామరయుగ్మచిహ్నకైః:— చామరయోః, యుగ్మం, చామరయుగ్మం, చలచ్చ చామరయుగ్మం చ = చలచ్చామరయుగ్మం, చలచ్చామరయుగ్మ మేవ చిహ్నకాని, తైః చలచ్చామరయుగ్మ చిహ్నకైః.

అనిహ్నవానమ్:— న, నిహ్నవానః, = అనిహ్నవానః, తమ్ = అని హ్నవానమ్

నిజవాజిరాజతామ్:— వాజినామ్, రాజా వాజిరాజః వాజిరాజస్య భావః, వాజి రాజతా, నిజా చ సా వాజిరాజతా = నిజవాజిరాజతా, తామ్, నిజవాజిరాజతామ్.

భావము :

రాజులకు నిఱుపార్శ్వముల యందును వింజామరములున్నట్లే యశ్వ రాజమునకు తెల్లని కాంతిగల్గినదై కదలికతో నొప్పెడి తోకయు, జూలును రెండు వింజామరములు కాగా, వానితో తన యశ్వరాజ పదవి నీ యశ్వము ప్రక టించుకొనుచున్నది. అట్టి యశ్వమును నలుడధిరోహించెను.

శ్లో॥ అపి ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే
ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా ।
ఉపేయివాంసం ప్రతిమల్లతాం రయ
స్మయే జితస్య ప్రసభం గరుత్మతః ॥ ౬౩

ప॥ వి॥ అపి । ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే । ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా । ఉపేయివాంసం । ప్రతిమల్లతాం । రయస్మయే । జితస్య । ప్రసభం । గరుత్మతః ।

టీక॥ రయస్మయే. రయ = వేగము వలని. స్మయే = అహంకారమందు. ప్రసభం = బలవంతముగ. జితస్య = ఓడింపఁబడిన, గరుత్మతః = గరుడునకు. ముఖానుషక్తాయతవల్గు వల్గయా. ముఖ = ముఖమందు అనుషక్త = తగిలింపఁబడిన. ఆయత = పొడవైన. వల్గు = అందమైన. వల్గయా = ముక్కుత్రాటిచే, ద్విజిహ్వాభ్యావహారపౌషేఽపి. ద్విజిహ్వ = సర్పముల యొక్క అభ్యవహార = భక్షణమందలి పౌరుషేఽపి = ప్రయత్నమందును ప్రతిమల్లతాం = ప్రతి భటుఁడుగ నుండుటను. ఉపేయివాంసమ్ - పొందుచున్న దోయనునట్లున్న (హయం = గుఱ్ఱము ను నలః = నలుఁడు ఆరురోహ = ఎక్కెను)

"ప్రతిమల్లతాముపేయివాంసమ్" అను ప్రతిభటత్వమును పొందుచున్నదో యనునట్లు చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష. ఇవాది వ్యంజకము లేనందు వలన నది గమ్యము "ముఖానుషక్తాయత వల్గువల్గయా యనునెడ, నోటికిఁ దగిలింపఁబడిన పొడవగు ముక్కుత్రాటి నెపముచే, యని ముక్కుత్రాటి యందు వల్గత్వమును మఱుగు పఱచి సర్పత్వము నారోపించుట వలన నపహ్నవము-మిషాది శబ్దములు లేనందు వలన నిదియు గమ్యము.

సమాసములు :-

ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే: ద్వే జిహ్వే యేషాం తే ద్విజిహ్వాః, ద్విజిహ్వానామభ్యవహారః = ద్విజిహ్వాభ్యవహారః, ద్విజిహ్వాభ్యవహారే పౌరుషమ్ ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషమ్ తత్ = ద్విజిహ్వాభ్యవహార పౌరుషమ్

ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా : ముఖే అనుషక్తా ముఖానుషక్తా, ఆయతా చ సా వల్గుశ్చ = ఆయతవల్గుః ఆయత వల్గుశ్చా సౌ వల్గాచ ఆయత వల్గువల్గా, ముఖానుషక్తాచ సా ఆయతవల్గువల్గా చ = ముఖానుషక్తాయత వల్గువల్గా. తయా, ముఖానుషక్తాయత వల్గువల్గయా ॥

రయస్మయే:- రయస్య స్మయః = రయస్మయః తస్మిన్ = రయస్మయే-

భావము :-

వేగమునందు గరుత్మంతు నోడించిన యీ యశ్వము తన నోటికిఁ దగిలింపఁబడిన పొడవగు ముక్కు త్రాటినెపముచే సర్పభక్షణ పౌరుషమందును గరుత్మంతునితోఁ బోటిఁజేయుచున్నట్లుగానఁబడుచున్నది. అట్టి యశ్వమును నలుఁ డధిరోహించెను.

శ్లో॥ స సింధుజం, సీతమహస్సహోదరం
హరంతముచ్చైచ్చ్రశ్శ్రవసః శ్రియం హయమ్।
జితాఖిలక్ష్మా భృదనల్పలోచన
స్తమారురోహ క్షితిపాకశాసనః ॥ ౬౪

ప॥ వి॥ సః । సింధుజం । శీతమహస్సహోదరమ్ । హరంతమ్ । ఉచ్చైఃశ్రవసః । శ్రియం । హయం । జితాఖిలక్ష్మాభృత్ । అనల్పలోచనః । తమ్ । ఆరురోహ । క్షితిపాకశాసనః.

టీ॥క॥ జితాఖిలక్ష్మాభృత్; జిత = జయింపఁబడిన, అఖిలక్ష్మాభృత్ = సమస్త భూపాలురుఁగలవాడును, (సమస్తపర్వతములుగలవాఁడును) అనల్ప లోచనః; అనల్ప = విశాలమైన, లోచనః = నేత్రములుగలవాఁడును, అనల్ప = అధికసంఖ్యాకములైన, లోచనః = నేత్రములుగలవాఁడును. (అనగా, సహస్రాక్షుఁడును)నగు సః = ఆ క్షితిపాకశాసనః = భూమికింద్రుఁడును (దేవేంద్రుఁడును)నగు నలమహారాజు,సింధుజం = సింధు దేశమునందుఁ బుట్టినదియు, (సముద్రమందుఁబుట్టినదియు) శీతమహస్సహోదరం; శీతమహః = చల్లని కాంతిగల చంద్రునితో, సహోదరం = సమానమైనదియు, (శీతమహః = చంద్రునికి, సహోదరం = తోఁబుట్టువును) ఉచ్చైఃశ్రవసః = ఉచ్చైఃశ్రవమను గుఱ్ఱముయొక్క, శ్రియం = శోభను, హరంతమ్ = హరించునదియు. (ఉచ్చైఃశ్రవముతో సమానమైనదియునగు) తం = ఆ, హయం = గుఱ్ఱమును, ఆరురోహ = ఎక్కెను.

శ్లేషచే నలాశ్వమునకుఉచ్చైః శ్రవముతో సామ్యముఁ దేఁబడినది. కాన నిఁట నుపమాలంకారము. అది శ్లేషతో సంకీర్ణము, "క్షితి

పాకశాసనః," అని నలుని భూమికి నింద్రుఁడని చెప్పుట యతిశ యోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

సింధుజమ్:- సింధౌ జాయత ఇతి సింధుజః, తమ్ = సింధుజమ్

శీతమహస్సహోదరమ్: శీతం మహః యస్మ సః శీతమహాః, శీతమహసా సహోదరః శీతమహస్సహోదరః, (శీతమహసః సహోదరః. శీతమహ స్సహోదరః) తం = శీతమహస్సహోదరమ్.

జితాఖిలక్ష్మాభృత్: క్ష్మాం బిభ్రతీతి = క్ష్మాభృతః, అఖిలాశ్చ తే క్ష్మాభృతశ్చ అఖిలక్ష్మాభృతః-జితాః, అఖిలక్ష్మాభృతఃయేన సః = జితాఖిలక్ష్మాభృత్.

అనల్పలోచనః : అనల్పే లోచనే యస్య సః = అనల్పలోచనః- (అన ల్పాని-లోచనాని యస్య సః = అనల్పలోచనః)

క్షితిపాకశాసనః : క్షితేః పాకశాసనః = క్షితిపాకశాసనః.

భావము :

సమస్త రాజులను జయించిన వాఁడును, విశాలలోచనములుకలవాడును (సమస్త పర్వతములను జయించిన వాడును, బహులోచనములు గలవాడునై) భూమి కింద్రుఁడుగ వెలయుచు సింధుదేశమునఁ బుట్టినదియు, చంద్రునితో సమానమైనదియు, (సాగరమున జన్మించినదియు చంద్రునికి తోఁబుట్టువుగ వెలసినదియు) నగు నుచ్చైఃశ్రవము శోభను హరించుటచేఁ దానికి సమానముగ నున్న తన గుఱ్ఱము నారోహించెను.

శ్లో॥ నిజా మయూఖా ఇవ తిగ్మదీధితిం
స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్।
తమశ్వవారా జవనాశ్వయాయినం
ప్రకాశరూపా మనుజేశమన్వయుః॥ - ౫

ప॥ వి॥ నిజాః । మయూఖాః। ఇవ । తిగ్మదీధితిమ్ । స్ఫుటారవిందాంకితపాణి పంకజమ్ । తమ్। అశ్వవారాః । జవనాశ్వయాయినం । ప్రకాశరూపాః । మనుజేశమ్ । అన్వయుః ।

టీక॥ నిజాః = తనకు సంబంధించినవారును. ప్రకాశరూపాః = ఉజ్జ్వలమైన రూపముకలవారును భాస్వరమగు రూపముగల వారును నగు అశ్వవారాః = గుఱ్ఱపు రౌతులు, స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్; స్ఫుట = స్పష్టములైన. అరవింద = పద్మరేఖలచే, అంకిత = గుర్తింపబడిన, పాణిపంకజమ్ = తామర పుష్పమువంటి హస్తములుగలవాడును, (స్ఫుట = వికసించిన. అరవింద = తామర పుష్పములతో, అంకిత = గూడిన పాణిపంకజమ్ = పద్మమువంటి హస్తములు గలవాడును) జవనాశ్వయాయినమ్, జవన = వేగముగల, అశ్వ = గుఱ్ఱముతో, (గుఱ్ఱములతో) యాయినం = పోవుచున్న. మనుజేశం = రాజైన నలుని, తిగ్మదీధితిమ్ = సూర్యుని, మయూఖా ఇవ — కిరణమువలె, అన్వయుః = వెంబడించిరి.

ఇచ్చట నలుని శ్లిష్టవిశేషణములతో సూర్యునితో పోల్చి నందువలన-శ్లేష సంకీర్ణమగు నుపమ.

సమాసములు :

తిగ్మదీధితిమ్:- తిగ్మాః-దీధితయః యస్య సః = తిగ్మదీధితిః. తమ్ = తిస్మ దీధితిమ్-

స్ఫుటారవిందాంకిత పాణిపంకజమ్;- స్ఫుటాని చ తాని అరవిందాని చ = స్ఫుటారవిందాని స్ఫుటారవిందైః అంకితే = స్ఫుటారవిందాంకితే. పాణీ పంకజే ఇవ = పాణిపంకజే, స్ఫుటారవిందాంకితే, పాణిపంకజే యస్య సః = స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజః = తం స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్.

అశ్వవారాః :- అశ్వాన్ వారయంతీతి = అశ్వవారాః.

జవనాశ్వయాయినమ్ :- జవనశ్చాసౌ అశ్వశ్చ = జననాశ్వః జవనాశ్వేన యాతీతి జవనాశ్వయాయీ = తం, జవనాశ్వయాయినమ్-జవనాశ్చ తే, అశ్వాశ్చ = జవవాశ్వాః జవనాశ్వైః యాతీతి = జవనాశ్వయాయీ తం = జవనాశ్వయాయినమ్.

ప్రకాశరూపాః :- ప్రకాశః రూపం యేషాం తే ప్రకాశరూపాః-

మనుజేశమ్:- మనుజానామీశః = మనుజేశః = తం = మనుజేశమ్.

భావము:

ఇందు సూర్యుని, కిరణములు వెంబడించినట్లు నలుని అశ్వారోహులు వెంబడించిరని శ్లేషచే చెప్పఁబడు చున్నది. ఉజ్జ్వలమైన ఆకారముగల తన రౌతులు; స్పష్టముగఁ గానవచ్చెడి పద్మరేఖలతో నంకితములగు హస్తములుగల్గి వేగము గల గుఱ్ఱముపై స్వారిచేయుచున్న నలమహారాజును; వెలుగు రూపముగఁ బ్రకాశించుచున్న కిరణములు: వికసిత పద్మములను హస్తములయందు ధరించినవాడై పెక్కు-గుఱ్ఱములపై వెడలుచున్న సూర్యుని వెంబడించినట్లు వెంబడించిరి. నలుఁడిట నొక గుఱ్ఱముపై సవారి చేయుచుండును. సూర్యుడు సప్తాశ్వములపై స్వారిచేయుచుండును. సూర్యునిచేత వికసితములగు తామర పుష్పము లుండును-నలునిచేత స్పష్టముగ కానవచ్చెడి సాముద్రిక శాస్త్ర ప్రసిద్ధములగు పద్మరేఖలుండును. సూర్యుని, భాస్వరరూపములగు కిరణములు వెంబడించును. నలుని చక్కఁగ నలంకరించుకొని యుజ్జ్వల రూపులై వెలయు భటులు వెంబడింతురు. ఇట్లు రెండర్థములును శ్లేషచే నిందిమిడియున్నవి.

శ్లో॥ చలన్నలంకృత్య మహారయం హయం
స వాహవాహోచితవేషపేశలః।
ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మభి
ర్వ్యలోకి లోకైర్నగరాలయైర్నలః॥ ౬౬

ప॥ వి॥ చలన్ । అలంకృత్య । మహారయం । హయం । సః । వాహవాహోచిత వేషపేశలః। ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మభిః। వ్యలోకి। లోకైః । నగరాలయైః । నలః ।

టీక॥ వాహవాహోచిత వేషపేశలః; వాహవాహ = గుఱ్ఱపుసవారికి, ఉచిత = తగిన, వేష = అలంకారముచే. పేశలః = రమ్యమయిన వాడైన సః = ఆ నలుఁడు, మహారయం = గొప్ప వేగముగల. హయం = గుఱ్ఱమును, అలంకృత్య = భూషించి (అనగా తా నధిరోహించుటచే భూషించు అని యర్థము) చలన్ = వెళ్లుచు, ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మభిః ప్రమోద = సంతోషముతో, నిష్పందతర మిగుల నిశ్చలములగు, అక్షి పక్ష్మభిః = కండ్లరెప్పలుగల, నగరాలయైః = నగరవాసులగు, జనైః = జనులచే వ్యలోకి = చూడబడెను.

చలన్నలం, మహారయం, హయం, ఇత్యాదిశబ్ద పునరుక్తిచే నిట వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

సమాసములు:

మహారయ :— మహాన్, రయః యస్య సః = మహారయః, తం = మహారయమ్,

వాహవాహోచిత వేషపేశలః :— వాహస్య — వాహః = వాహవాహః వాహవాహస్య ఉచితః = వాహవాహోచితః, వాహవాహోచితశ్చా సౌ వేషశ్చ = వాహవాహోచిత వేషః, వాహవాహోచిత వేషేణ పేశలః = వాహవాహోచిత వేషపేశలః।

ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మభిః :— అతిశయేన నిష్పందాని = నిష్పందతరాణి, ప్రమోదేన నిష్పందతరాణి: ప్రమోదనిష్పందతరాణి, ప్రమోదనిష్పందతరాణి — అక్ష్ణా పక్ష్మాణి = అక్షిపక్ష్మాణి. ప్రమోద నిష్పందతరాణి—అక్షిపక్ష్మాణి యేషాం తే, ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మ సః,

నగరాలయైః :— నగరమ్. ఆలయః యేషాం తే = నగరాలయాః, తైః = నగరాలయైః

భావము :

గుఱ్ఱపు సవారికి దగిన వేషము ధరించుటచే మిగుల నందముగఁ గాన వచ్చు నా నలమహారాజు, గొప్పవేగముతోఁ బోఁగల్గిన యాగుఱ్ఱమును తానధిరోహించుటచేతనే యలంకరించి, పోసాగెను. ఆదృశ్యమును పరమహర్షముతో రెప్పలల్లార్చక పౌరులందఱును గాంచిరి. ఇట్లు నలుని యశ్వారోహణము పౌరుల కందఱికిని మిక్కిలి హర్షదాయకముగ నుండినది.

శ్లో॥ క్షణాదథైష క్షణదాపతిప్రభః
ప్రభంజనాధ్యేయజవేన వాజినా।
సహైవ తాభిర్జన దృష్టివృష్టిభి
ర్బహిఃపురోఽభూత్ పురుహూతపౌరుషః॥ ౬౭

ప॥ వి॥ క్షణాత్ । అథ । ఏషః । క్షణదాపతిప్రభః । ప్రభంజనాధ్యేయజ వ । వాజినా । సహ । ఏవ । తాభిః । జనదృష్టివృష్టిభిః । బహిః । పురః । అభూత్ । పురుహూత పౌరుషః॥

టీక॥ అథ = పిదప, క్షణదాపతిప్రభః: క్షణదాపతి = చంద్రునియొక్క, ప్రభః కాంతివంటి కాంతిగల్గిన, పురుహూత పౌరుషః = ఇంద్రుని పరాక్రమము వంటి పరాక్రమము గల్గిన, ఏషః = ఈ నలుఁడు ప్రభంజ నాధ్యేయ జవేన, ప్రభంజన = వాయువుచే, అధ్యేయ = నేర్వతగిన, జవేన = వేగ ముగల, వాజినా = గుఱ్ఱముతో, క్షణాత్ = క్షణము కాలమునుండి; తాభిః = ముందుఁ జెప్పబడిన జనదృష్టివృష్టిభిః, జన = పౌరుల యొక్క, దృష్టివృష్టిభిః = చూపుల వర్షములతో, పురః = పట్టణము నుండి. బహిః = వెలుపలనున్న వాఁడుగ। అభూత్ = ఆయెను.

మొదట పట్టణమందు తనపైన నేర్పడిన జనదృష్టి క్షణము కాలములోనే పట్టణము వెలుపలఁ జూడబడెననుటచే నిట వేగాతిశయోక్తి.

సమాసములు:-

క్షణదాపతి ప్రభః ।. క్షణదాయాః పతిః = క్షణదాపతిః, క్షణదాపతేః ప్రభా ఇవ ప్రభా యస్యసః = క్షణదాపతిప్రభః

ప్రభంజనాధ్యేయజవేన : ప్రభంజనేన అధ్యేయః = ప్రభంజనాధ్యేయః, ప్రభంజనాధ్యేయః జవః యస్య సః = ప్రభంజనాధ్యేయజవః, తేన ప్రభంజనాధ్యేయజవేన.

జనదృష్టివృష్టిభిః- జనానాం దృష్టయః = జనదృష్టయః, జనదృష్టయ ఏవ వృష్టయః = జనదృష్టివృష్టయః. తాభిః = జనదృష్టివృష్టిభిః

పురుహూతపౌరుషః:-పురుహూతస్య పౌరుషమివ పౌరుషం యస్య సః = పురుహూతపౌరుషః.

భావము:-

చంద్రుని వంటికాంతియు. నింద్రునివంటి పౌరుషముగల యానలుఁడు వాయువుగూడ నేర్చుకోతగిన యంతటి వేగముగల గుర్రముతో, జనులు తనపై

దృష్టులను వర్షించుచుండ నట్టి దృష్టి వర్షములతో క్షణకాలమున నగరము వెలుపలికి చేరెను. తొలుత నగరమునఁ జూడఁబడిన నలుడు, క్షణకాలమున నగరము వెలుపలఁ జూడఁబడెను కాన నాతని యశ్వవేగము వాయువేగమునుఁగూడ మించినది.

శ్లో॥ తతః ప్రతీచ్ఛ ప్రహరేతి భాషిణీ
పరస్పరోల్లా సితశల్యపల్లవే।
మృషామృధం సాదిబలే కుతూహలా
న్నలస్య నాసీరగతే వితేనతుః॥ ౬౮

ప॥వి॥ తతః । ప్రతీచ్ఛ । ప్రహర । ఇతి । భాషిణీ । పరస్పరోల్లాసిత శల్యపల్లవే । మృషామృధం । సాదిబలే । కుతూహలాత్ । నలస్య । నాసీరగతే । వితేనతుః.

టీ॥క॥ తతః = పురమునుండి వెలుపలికి వచ్చిన పిదప, ప్రతీచ్ఛ = పట్టుకొనుము, ప్రహర = కొట్టుము ఇతి = అని, భాషిణీ = మాట్లాడునవియు, పరస్పరోల్లాసిత శల్యపల్లవే, పరస్పర - ఒండొరులపైన. ఉల్లాసిత = విసరఁబడిన-శల్యపల్లవే = తోమరాయుధములు గలవియునగు.నలస్య = నలునియొక్క, నాసీరగతే = సేనకుముందున్న. సాదిబలే = గుఱ్ఱపు దండున కుతూహలాత్ = వినోదమునుద్దేశించుట వలన, మృషామృధం = కృత్రిమయుద్ధమును, వితేనతుః = చేసినవి.

సమాసములు :

పరస్పరోల్లాసిత శల్యపల్లవే :- పరస్పరయోరుల్లాసితాని, పరస్పరోల్లాసితాని, శల్యానాం పల్లవాని = శల్యపల్లవాని, పరస్పరోల్లాసితాని, శల్యపల్లవాని యాభ్యాం తే = పరస్పరోల్లాసిత శల్యపల్లవే.

మృషామృధమ్ :- మృషా మృధం = మృషామృధమ్ = తత్ = మృషామృధమ్॥.

నాసీరగతే :- నాసీరం గతే = నాసీరగతే.

భావము:

నలుఁడు నగరమునకు వెలుపలికిరాగానే యతని సేనకు ముందున్న యశ్వసైనికులు "పట్టుకొనుము" "కొట్టుము" అని మాట్లాడుచు నొండొరు

లపై బల్లెములు మున్నగు నాయుధముల కొనలను విసరుచు వినోదమునకై కృత్రిమయుద్ధమును సలిపిరి.

శ్లో॥ ప్రయాతుమస్మాక మియం కియత్పదం
ధరా తదంభోధిరపిస్థలాయతామ్ ।
ఇతీవ వాహై ర్నిజవేగదర్పితైః
పయోధిరోధక్షమముద్ధతం రజః ॥ ౬౯

ప॥ వి॥ ప్రయాతుమ్ । అస్మాకమ్ ।ఇయం। కియత్ ।పదం ।ధరా ।తత్ ।అంభోధిః, అపి । స్థలాయతామ్ । ఇతి । ఇవ । వాహైః । నిజవేగదర్పితైః । పయోధిరోధక్షమమ్ । ఉద్ధతం । రజః ।

టీ॥క॥ ఇయం = ఈ (సముద్ర వ్యతిరిక్తమైన) ధరా = భూమి అస్మాకం = మనకు ప్రయాతుం = ప్రయాణము గావించుటకు కియత్ = ఎంత పదమ్ = స్థానము తత్ = అందువలన అంభోధిరపి = సముద్రముగూడ స్థలాయతాం = నేలవలె నాచరించుగాత ఇతీవ = అని భావించునట్లు నిజవేగదర్పితైః।నిజవేగ = తమవేగముచే దర్పితైః = గర్వించిన వాహైః = గుఱ్ఱములచే పయోధిరోధక్షమం పయోధి = సముద్రమును సైతమును కప్పివేయుటకు క్షమం = చాలినంత రజః = ధూళి ఉద్ధతం = రేపఁబడినది.

ధూళిని రేపుటకు "సముద్రము గూడనేలగ నాచరించునుగాత యని తలంచుట హేతువుగాదుగాన దానిని హేతువుగఁ జెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్షాలంకారము.

సముద్రమును కప్పునంతటి ధూళి రేపలేక పోయినను, వానిని రేపినట్లు చెప్పుటవలన అతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

నిజవేగ దర్పితైః :— నిజశ్చాసౌ. వేగశ్చ = నిజవేగః—నిజవేగేన దర్పితాః, నిజవేగదర్పితాః = తైః = నిజవేగదర్పితైః.
పయోధిరోధక్షమమ్ :— పయోధేః రోధ: = పయోధిరోధః

భావము :

తమ వేగముచే గర్వించిన నలాశ్వములు సముద్రమును మినహాయించినచో మిగిలు భూమి ఎంత్రమాత్రము? దానిని, దాటిపోవుట కెంత కాలము పట్టును కావున నీభూమి మన ప్రయాణమునకుఁజాలదుగాన సముద్రము గూడ భూమిగ మార్చబడినచో మనకు చాలవచ్చు నను నభిప్రాయముతో సముద్రమునుఁ గూడఁ గప్పి స్థలముగమార్చగలిగిన ధూళి యా గుఱ్ఱము లచే రేపబడినది.

శ్లో॥ హరేర్యదక్రామి పదైకకేన ఖం
పదైశ్చతుర్భిః క్రమణేఽపి తస్య నః।
త్రపా హరీణామితి నమ్రితాననై
ర్న్యవర్తి తై రర్ధనభః కృతక్రమైః॥ ౭౦

ప॥ వి॥ హరేః । యత్ । అక్రామి । పదా । ఏకకేన । ఖం । పదైః । చతుర్భిః । క్రమణే । అపి । తస్య । నః । త్రపా । హరీణామ్ । ఇతి । నమ్రి తాననైః । న్యవర్తి । తైః । అర్ధనభఃకృతక్రమైః।

టీ॥క॥ యత్ = ఏ ఖం = ఆకసము,హరేః = విష్ణువుయొక్క ఏకకేన = ఒక్క టియేయైన పదా = పాదముచే అక్రామి = ఆక్రమింపఁబడినది. అనగా లంఘింపఁబడినది,చతుర్భిః = నాలుగైన,పదైః = పాదములచే తస్య = ఆయాకసముయొక్క క్రమణే = లంఘించుట కృతేసతి = చేయఁబడి నచో హరీణాం = అశ్వములైన (విష్ణువులైన) నః = మనకు త్రపా ఇతి = లజ్జయని తలంచినట్లుగ, నమ్రితాననైః = వంచఁబడిన తలలుగల తైః = ఆయశ్వములచే, అర్ధనభః కృతక్రమైః; అర్ధనభః = ఆకాశ మధ్యమందు కృతక్రమైః = లంఘనముచేసిన వానిచే, న్యవర్తి = మర లుట (సంభవించినది)

నమ్రితాననత్వమునకు. నభోమధ్యమందు లంఘించి ఆగుట కును లజ్జ హేతువుగాకపోయినను హేతువుగఁజెప్పుటవలన నిఁట హేతూత్ప్రేక్ష వ్యంజకములగు, ఇవాదిశబ్దములు లేనందులన నది గమ్యము అర్ధనభః కృత్రక్రమణము జెప్పుటనలన, అశ్వములు గంతు

లతో పరుగిడుచున్నవనియు నందువలననే యవి యాకాశమును లంఘిం చుట సంభవమనియు సూచితము.

సమాసములు :

నమ్రితాననైః:- నమ్రితాని ఆననాని యేషాం తే = నమ్రితాననాః తైః. నమ్రితాననైః.

అర్ధనభఃకృతక్రమైః :- అర్ధంచ తత్ నభశ్చ అర్ధనభః అర్ధనభసి కృతాః అర్ధనభఃకృతాః అర్ధనభఃకృతాఃక్రమాః యేషాంతే, అర్ధనభఃకృతక్రమాః, తైః అర్ధనభఃకృతక్రమైః.

భావము :-

వామనావతారమునందు విష్ణువు ఒకపాదముచే నాకసము నాక్రమించినట్లు పురాణగాథ. కాన హరిశబ్దవాచ్యుఁడగు విష్ణువొక పాదముచే నాక్రమించిన యాకస మును హరిశబ్దవాచ్యములగు నశ్వములు నాలుగుపాదములచే నాక్రమించుట లజ్జాకరమని భావించినట్లుగా, తలలు వంచుకొని ఆకాశమధ్యమునుండియే మఱలినవి. ప్లుతగతితోఁబోయెడి యశ్వము నభోమధ్యము నంటుచు మఱల భూమికి దిగుచు వెళ్లుట స్వభావము. ఆకాశమధ్యమునకుపోయి, లజ్జ కలుగగా తల వంచుకొని మఱలినట్లట నా స్వభావము భావింపఁబడుచున్నది.

శ్లో॥ చమూచరాస్తస్య నృపస్య సాదినో
జినోక్తిషు శ్రాద్ధతయేవ సైంధవాః
విహారదేశం తమవాప్యమండలీ
మకారయన్భూరితురంగమానపి॥ ౭౧

ప॥ వి॥ చమూచరాః । తస్య । నృపస్య । సాదినః । జినోక్తిషు । శ్రాద్ధతయా । ఇవ । సైంధవాః । విహారదేశం । తమ్ । అవాప్య । మండలీమ్ । అకారయన్ । భూరితురంగమాన్ । అపి

టీక॥ తస్య = ఆ, నృపస్య = నలునియొక్క, చమూచరాః; చమూ = సేన యందు, చరా: = సంచరించునట్టి, సైంధవాః = సింధుదేశమందుఁ బుట్టిన గుఱ్ఱములకు సంబంధించిన, సాదినః = గుఱ్ఱపు రౌతులు,

జినో క్తిషు = జైనసిద్ధాంతములయందు, శ్రాద్ధతయేవ = శ్రద్ధగల్గియుం డుటచేతనో యనునట్లు, తం = ఆ. విహారభూమిం = విహరించునట్టి దేశము, అవాప్య = పొంది, తురంగమాన్ = గుఱ్ఱములను, భూరి = ఎక్కువగా, మండలీమపి = వర్తులముగ తిరుగుటను, (మండలాస నమును) అకారయన్ = చేయించిరి.

మండలీకరణమునకు, జైనసిద్ధాంతములయందు, శ్రద్ధ హేతువు కాకపోయినను, దానిని హేతువుగఁజెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష. జైన బౌద్ధమతములయందు మండలాకారముగఁ గూర్చొని కర్మానుష్ఠానము జేయుట ప్రసిద్ధము. వారి నివాసస్థలములు విహారములని చెప్పఁబడును.

సమాసములు:

చమూచరా : చమూషు చరంతీతి = చమూచరాః.
జినోక్తిషు : జినస్య ఉక్తయః = జినోక్తయః తాసు జినోక్తిషు.
సైంధవాః : సింధుషు భవాః = సైంధవాః = సైంధవాః.

భావము ;—

ఆ నలుని సేనయందు సంచరించుచు, సింధుదేశమున జన్మించిన గుఱ్ఱము లకు సంబంధించిన రౌతులు, ఆ గుఱ్ఱములను వర్తులాకారముగ నిలఁబెట్టి, జైన దర్శనమునందు శ్రద్ధగల్గినట్లు, విహారదేశములయందు మండలాకరణముతో త్రిప్పిరి జైన బౌద్ధమతములయందు విహారములయందు, ఆ మతస్థులు మండలా కారముగఁ గూర్చొని కర్మానుష్ఠానములుగావింతురు. ఆ విధముగనే గుఱ్ఱములచే మండలస్థితినిఁ చేయించి యా మతమందు తమకున్న శ్రద్ధను ప్రకటించు చుచున్నారా యనునట్లు రౌతులు వర్తించిరి. మండలీకరణముతో నశ్వవిన్యాసము గావించిరనుట తాత్పర్యము.

శ్లో॥ ద్విషద్భిరేవాస్య విలంఘితా దిశో
యశోభిరేవాబ్ధిరకారి గోష్పదమ్।
ఇతీవ ధారామవధీర్యమండలీ
క్రియాశ్రియా మండి తురంగమైః స్థలీ॥ ౭౨

ప॥ వి॥ ద్విషద్భిః। ఏవ। అస్య। విలంఘితాః। దిశః। యశోభిః। ఏవ। అబ్ధిః। అకారి। గోష్పదమ్। ఇతి। ఇవ। ధారామ్। అవధీర్య। మండలీ క్రియాశ్రియా। అమండి। తురంగమైః। స్థలీ।

టీ॥క॥ అస్య = ఈ నలునియొక్క ద్విషద్భిరేవ = శత్రువుల చేతనే దిశః = దిక్కులు విలంఘితాః = దాటఁబడినవి అస్య = ఇతనియొక్క యశోభి రేవ = కీర్తులచేతనే అబ్ధిః = సముద్రము' గోష్పదం = గోవుపాదపు పరిమితి గలదిగ. కృతః = చేయఁబడినది. ఇతీవ = ఇట్లు భావించినట్లు. తురంగమైః = గుర్రములచే ధారాం = ధారాగతులను నైదింటిని. అవ ధీర్య = తిరస్కరించి, మండలీక్రియాశ్రియా మండలీక్రియా = సగము దుముకటమున్నగు మండలీకరణ క్రియయొక్క శ్రియా = లక్ష్మిచే, స్థలీ = ఆ యకృత్రిమమగు భూమి అమండి = భూషింపఁబడినది.

వి॥ "ఇతీవధారామవధీర్య" ఇత్యాదిగ ధారాగతులను తిరస్క రించుటకు శత్రుకృతమగు దిగ్లంఘనము. యశఃకృతమగు సాగర గోష్పదీకరణము హేతువులు గాకపోయినను, వానిని హేతువులుగఁ జెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష.

"ఆస్కందితం, ధౌరితకం, రేచితం, వల్గితం, ప్లుతమ్, గత యోఽమూః పంచ ధారాః" అని అయిదు విధములగు ధారాగతులు గుర్ర ముల కుండునని ప్రసిద్ధి.

సమాసములు :

గోష్పదమ్:- గోః పదమ్ = గోష్పదమ్।

మండలీ క్రియాశ్రియా :- మండల్యాః క్రియా, మండలీక్రియా, మండలీ క్రియాయాః శ్రీః = మండలీక్రియాశ్రీః. తయా = మండలీక్రియా శ్రియా॥

భావము :

నలునిచేఁ దఋమబడిన శత్రువులు నానాదిక్కులకు వెళ్ళిపోయిరి కాన నాదిక్కులకు తామువెళ్లుట ప్రతిష్ఠాకరముగాదు. నలుని యశస్సుంచే సముద్ర ములు గప్పఁబడి గోపుపాద మంతటిదిగఁ జేయఁబడినవి. కాన నట్టిసముద్రము

లకు వెళ్లుటయు ప్రతిష్ఠాకరముగాదు. ఏలయనగా ఒకరుచేసిన పనినే మఱియొక రును జేసినచో నది లోకమున మెచ్చఁబడదు. ప్రస్తుతము నలుదిక్కులకు శత్రు వులు వెళ్లుట వలన, మఱల తాము వెళ్ళుటలో విలువయుండదు. అట్లే నలుసము ద్రములను గీర్తియలము కొనినందువలన నచటికితాము వెళ్లుటయు మెప్పునుబడ యదు.కాన దిక్కులును సముద్రములును నొరులచే డాయంబడినందువలన వానిని మఱల తాము డాయనియ్య కొనక గుఱ్ఱములన్నియు నొకచో నిలబడి తమ యాస్కంతాది ధారాగతులను వదలి మండలీకరణములతో, నా బీటిభూమిని శోభా వంతము గావించినవి. ఇందు నలునిశత్రువులు నలుదిక్కులకు తఱుమఁబడిరనియు నలునికీర్తి సముద్రముల గ్రమ్ముకొనిన దనియుఁ జెప్పుటవలన నలుని ప్రతాప కీర్తుల యాధిక్యము ధ్వనితము.

శ్లో॥ అచీకరచ్చారుహయేన యా భ్రమీ
ర్నిజాతపత్రస్య తలస్థలే నలః,।
మరుత్కిమద్యాఽపి న తాసు శిక్షతే
వితత్య వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్॥ ౭౩

వ॥ వి॥ అచీకరత్। చారు। హయేన। యాః। భ్రమీః। నిజాతపత్రస్య। తలస్థలే। నలః। మరుత్। కిమ్। అద్య। అపి। న। తాసు। శిక్షతే। వితత్య। వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్.

టీక॥ నలః = నలుడు. చారు = చక్కగా. హయే = గుఱ్ఱముచే. నిజాతపత్రస్య నిజ = తనదగు ఆతపత్రస్య = గొడుగునకు. తలస్థలే = అడుగుభాగము నందు. యాః = ఏ. భ్రమీః = మండలగతులను. అచీకరత్ = చేయిం చెనో. తాసు = ఆ మండలక్రియలందు. మరుత్ = వాయువు అద్యాపి = ఇప్పటికిని. వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్; వాత్యామయ = వాత సమూహ భ్రమరూపములైన. చక్రచంక్రమాన్ = మండలగతులను. వితత్య = అధికముగ. న శిక్షతే కిమ్ = నేర్చుటలేదా ఏమి ?

"న శిక్షతే కిం" నేర్చుటలేదా ఏమి యని చెప్పుటవలన, అప్రసక్త మగు గతిశిక్షణకు ప్రసక్తత్వ ముత్ప్రేక్షింపఁబడినది గాన నుత్ప్రేక్ష. వాయువునకుఁగూడ సంభావితములుగాని గతులనుఁ జేయించెనని సూచితము.

సమాసములు :_

నిజాతపత్రస్య : నిజం చ తత్ ఆతపత్రం చ నిజాతపత్రమ్, తస్య = నిజాతపత్రస్య.

తలస్థలే : తలమేవ స్థలమ్ తలస్థలమ్, తస్మిన్ తలస్థలే.

వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్ :

వాతానాం సమూహాః = వాత్యాః. వాత్యానాం వికారాః = వాత్యామయాః. చక్రస్య చంక్రమాః = చక్రచంక్రమాః. వాత్యామయాశ్చ తే చక్రచంక్రమాశ్చ = వాత్యామయచక్రచంక్రమాః = తాన్ వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్.

భావము :

నలుడు తన గొడుగుక్రింద నా హయముచే చక్కఁగాఁ గొన్ని మండల గతులనుఁ జేయించెను అట్టి మండలగతుల విషయమున వాయువు శిక్షణను విశేషముగ పొందినట్లు లేదు. ఒకవేళ పొందియున్నచో నా వాయువు సైత మట్టి సుడిగాడ్పుగతులనే చూపునుగదా. కాన వాయువునకుఁగూడ నభ్యస్తముగాని మండలగతులను నలుఁడు తన యశ్వముచేఁ జేయించుటవలన వాయువును మించిన గతివిశేషము లశ్వములకున్నవని సిద్ధించినది.

శ్లో॥ వివేశ గత్వా స విలాసకాననం
తతః క్షణాత్క్షోణిపతిర్ధృతీచ్ఛయా ।
ప్రవాళరాగచ్ఛురితం సుషుప్సయా
హరిర్ఘనచ్ఛాయమివాంభసాం నిధిమ్॥ ౭౪

ప॥ వి॥ వివేశ । గత్వా । సః । విలాసకాననం । తతః । క్షణాత్ । క్షోణిపతిః । ధృతీచ్ఛయా । ప్రవాళరాగచ్ఛురితం । సుషుప్సయా । హరిః । ఘనచ్ఛాయమ్ । ఇవ । అంభసాం । నిధిమ్.

టీక॥ తతః = తర్వాత, సః = ఆ క్షోణిపతిః = ప్రభువైన నలుఁడు, క్షణాత్ = క్షణ కాలమున, గత్వా = వెళ్లి, ధృతీచ్ఛయా; ధృతి = సంతోషము నందలి, ఇచ్ఛయా = కోరికచే, ప్రవాళరాగచ్ఛురితమ్; ప్రవాళ = చిగురుటాకుల యొక్కయు, (పవడముల యొక్కయు) రాగ = ఎఱ్ఱఁదనముచే

చ్ఛురితం = వ్యాప్తమైనదియు (ప్రాయ(బడి నదియు) ఘనచ్ఛాయం = దట్టమైన నీడ(గలదియు (మేఘకాంతిగలదియు)నగు విలాసకాననం = క్రీడావనమును, (వకార బకారముల కభేదముండుటవలన బిలాసకాననం; బిలాసక = సర్పముల యొక్క ఆననం = జీవనసాధనమును) సుష ప్సయా = నిదురింపవలయునని కోరికచే, హరిః = విష్ణువు అంభసాం, నిధిమివ = ఉదకములకు నిధియగు సముద్రమును వలె, వివేశ = ప్రవే శించెను.

"అంభసాం నిధిమివ వివేశ" యని విష్ణువు సముద్రమును వలె నలు(డు విలాస వనమును ప్రవేశించెనని చెప్పుట వలన నుపమాలం కారము. అది శ్లేషతో ననుప్రాణితము.

సమాసములు :

విలాసకాననమ్ : విలాసస్య కాననమ్ = విలాస కాననమ్, తత్ = విలాస కాననమ్.

బిలాస కాననమ్ : బిలే-ఆసతే ఇతి = బిలాసకాః, బిలాసకానామ్‌, అన నమ్ = బిలాస కాననమ్ - తత్ - బిలాసకాననమ్.

క్షోణిపతిః : క్షోణ్యాః పతిః = క్షోణిపతిః.

ధృతీచ్ఛయా : ధృత్యామిచ్ఛా = ధృతీచ్ఛా = తయా ధృతీచ్ఛయా.

ప్రవాళరాగచ్ఛురితమ్ : ప్రవాళానాం రాగః, ప్రవాళరాగః, ప్రవాళ రాగేణ చ్ఛురితమ్ = తత్ = ప్రవాళరాగచ్ఛురితమ్.

ఘనచ్ఛాయమ్ : ఘనా చ్ఛాయా యస్మిన్ తత్ = ఘనచ్ఛాయం = తత్ = ఘనచ్ఛాయమ్, ఘనానాం ఛాయా యస్మిన్ సః = ఘనచ్ఛాయః = తం = ఘనచ్ఛాయమ్.

భావము :

శ్రీ మహా విష్ణువు పవడంపు గాంతులతో నుపలిప్తమై మేఘకాంతితో నొప్పుచు, సర్పములకు నివాస భూమియై, జీవనము గల్పించు సముద్రమును, నిదురింప(బ్రవేశించిన విధముగ నలమహారాజు సుఖమును కాంక్షించి చిగుర్ల

టాకులఁ గొంతులతో, బూయఁబడినదియు, దట్టమైన నీడగలదియునగు నుద్యాన మునుఁ బ్రవేశించెను.

శ్లో॥ వనాంతపర్యంతముపేత్య సస్పృహం
క్రమేణ తస్మిన్నవతీర్ణదృక్పథే ।
న్యవర్తి దృష్టిప్రకరైః పురౌకసా
మనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః॥ ౭౫

ప॥ వి॥ వనాంతపర్యంతమ్ । ఉపేత్య । సస్పృహం । క్రమేణ । తస్మిన్ । అవతీర్ణ దృక్పథే । న్యవర్తి । దృష్టిప్రకరైః । పురౌకసామ్ । అనువ్రజద్ బంధు సమాజ బంధుభిః।

టీక॥ అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః; అనువ్రజత్ = స్నేహము వలన వెంబండించుచున్న, బంధు సమాజ = చుట్టముల సంఘముతో, బంధుభిః = సమానములగు, పురౌకసాం = నగరవాసుల యొక్క దృష్టిప్రకరైః, = దృష్టి సమూహములచే, వనాంత పర్యంతం; వనాంత = అడవి యంచు యొక్క, పర్యంతం = అవధిని, వనాంత = జల ప్రాంతము యొక్క, పర్యంతం = అవధివి, సస్పృహం = అభిలాష యుక్తముగ, ఉపేత్య = వెళ్లి, క్రమేణ = క్రమముగా, తస్మిన్ = ఆ నలుఁడు అవతీర్ణ దృక్పథే; అవతీర్ణ = అతిక్రమింపఁ బడిన దృక్పథే = నేత్ర విషయము కాగా, న్యవర్తి = మఱలుట (దృష్టి సమూహములు మఱలినవి యని యర్థము)

"అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః" - అని బంధు సమాజముతో సమానముగ దృష్టులు చెప్పఁ బడుటవలన నిట నుపమాలంకారము "ఆవనాంతాదోదకాంతాత్ ప్రియం పాంథమనువ్రజేత్" అని వనాంతము వఱకును, నీటి వఱకును, ప్రియమైన బాటసారిని బ్రయాణ కాలమం దనుసరింపవలయునవి శాస్త్రముండుటవలన, నిట నలుని వెంట వచ్చు బంధువుల దృష్టి సమూహము నలుని యుద్యానవనము వఱకును వెంబడించి సాగనంపినవి.

సమాసములు:-

వనాంతం : వనస్య అంతః = వనాంతః వనాంతస్య పర్యంతః = వనాంత పర్యంతః, తం, వనాంతపర్యంతమ్.

సస్పృహమ్ : స్పృహయా సహితం యథా తథా = సస్పృహమ్.

అవతీర్ణ దృక్పథే : దృశోః పంథా = దృక్పథః, అవతీర్ణః = దృక్పథః యేన సః = అవతీర్ణ దృక్పథః = తస్మిన్ = అవతీర్ణ దృక్పథే.

దృష్టి ప్రకరైః : దృష్టీనాం ప్రకరాః = దృష్టి ప్రకరాః, తైః = దృష్టి ప్రకరైః.

పురౌకసామ్: పురం-ఓకః యేషాం తే, పురౌకసః, తేషాం, పురౌకసామ్.

అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః : బంధూనాం సమాజః = బంధు సమాజః, అనువ్రజంశ్చాసౌ బంధుసమాజశ్చ = అనువ్రజద్బంధు సమాజః, అనువర్జిజద్బంధు సమాజేన బంధవః = అనువ్రజద్బంధు సమాజబంధవః = తైః, అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః.

భావము :

నలుఁడు విలాస వనమున కేగునపుడు పౌరుల యొక్క చూడ్కుల సమూహములు, వెంబడించి సాగనంపు బంధువులతో సమానములైయా నలుని ఉద్యానవనము వఱకును సాగనంపి (నీటి పట్టు వఱకును సాగనంపి) యతడు దృష్టి విషయమునుఁ దాటిపోగనే యా పౌరుల చూడ్కులు మఱలి వచ్చినవి. తమ యింటి నుండి బంధువులు ప్రయాణ మగునపుడు వారిని నీటిపట్టు వఱకును సాగనంపి తిరిగి వచ్చుట ధర్మము గాన నాధర్మమిట పౌరదృష్టులచే నిర్వహింపఁ బడినది.

శ్లో॥ తతః ప్రసూనే చ ఫలే చ మంజులే
స సమ్ముఖీనాంగులినా జనాధిపః।
నివేద్యమానం వనపాల పాణినా
వ్యలోకయత్కాననరామణీయకమ్॥ ౭౭

ప. వి. తతః । ప్రసూనే । చ । ఫలే । చ । మంజులే । సః । సమ్ముఖీనాంగులినా।జనాధిపః । నివేద్యమానం । వనపాలపాణినా । వ్యలోకయత్ । కానన రామణీయకమ్ ।

అర్థము:- తతః = వనమునుఁ బ్రవేశించిన తర్వాత. సః = ఆ జనాధిపః = నలమహారాజు. మంజులే = మనోహరమైన. ప్రసూనే = పుష్పవిషయమందును ఫలే చ = ఫలవిషయమునందును. సమ్ముఖీనాంగులినా; సమ్ముఖీన = ఎదుటనున్న వస్తువునుఁ బ్రదర్శించెడి. అంగులినా = వ్రేలు గల వనపాలపాణినా. వనపాల = తోటమాలియొక్క. పాణినా = చేతిచే. నివేద్యమానం = చూపబడుచున్న, కాననరామణీయకం = ఉద్యాన సౌందర్యమును. వ్యలోకయత్ = చూచెను.

ఇచ్చట నలునకు ఉద్యాన సౌందర్యమును వ్రేలిపెట్టి తోటమాలి చూపుట స్వాభావికముగాన, స్వభావోక్తి.

సమాసములు :

సమ్ముఖీనాంగులినా :- సమ్ముఖస్య దర్శి నీ = సమ్ముఖీనా, సమ్ముఖీనా, అంగులిః యస్య సః = సమ్ముఖీనాంగులిః తేన = సమ్ముఖీనాంగులినా.

వనపాలపాణినా:- వనం పాలయతీతి = వనపాలః వనపాలస్య పాణిః = తేన వనపాలపాణినా.

కాననరామణీయకమ్ :- రమణీయస్య భావః = రామణీయకమ్. కాననస్య రామణీయకమ్ = కాననరామణీయకమ్.

భావము:-

నలుఁడు ద్యానమును ప్రవేశించిన తర్వాత తోటమాలి, యా నలునకా యుద్యానములోని పుష్పములను, ఫలములను వ్రేలితో నిర్దేశించి చూపుచుండగా తానా యుద్యానము యొక్క సౌందర్యమునుఁ జూచెను.

శ్లో॥ ఫలాని, పుష్పాణి, చ పల్లవే కరే
వయోతిపాతోద్గతవాతవేపితే।
స్థితైస్సమాదాయ మహర్షివార్ధకా
ద్వనే తదాతిథ్యమశిక్షి శాఖిభిః॥ ౭౭

ప, వి. ఫలాని । పుష్పాణి । చ । పల్లవే । కరే । వయోతిపాతోద్గతవాతవేపితే । స్థితైః । సమాదాయ । మహర్షి వార్ధకాత్ । వనే । తదాతిథ్యమ్ । అశిక్షి । శాఖిభిః ।

టీక॥ వయోఽతి పాతోద్గతవాత వేపితే, వయః = పక్షుల యొక్క, (బాల్య వయస్సు యొక్క) అతిపాత = ఎగురుటచే (అతిక్రమణచే) ఉద్గత = సంభవించిన, వాత = గాలిచే, (వాత దోషముచే) వేపితే = కదలింపఁ బడిన (వణికింపఁ బడిన) పల్లవే = చిగురుటాకనెడి, కరే = చేతియందు (చిగురువంటి హస్తమందు) ఫలాని = పండ్లను, పుష్పాణి = పూలను సమాధాయ = ఉంచుకొని, స్థితైః = ఉన్నటువంటి, వనే = ఉద్యానమందలి, శాఖిభిః = వృక్షములచే (వేదశాఖల నధ్యయనము గావించినవారిచే) తదాతిథ్యమ్; తత్ = ఆ నలునికైన, ఆతిథ్యం = అతిథి సత్కారము, మహర్షివార్ధకాత్ = వృద్ధులయిన మహర్షి సంఘము నుండి అశిక్షి = నేర్వఁ బడినది.

"తదాతిథ్యం శాఖభి రశిక్షి" యని, "యా నలునికై యాతిథ్యము వృక్షములచే నేర్వబడినదా యేమి" యని చెప్పుటవలన నిటనుత్ప్రేక్షాలంకారము. ఇవాది వ్యంజకములు లేనందువలన నది గమ్యము. అదియు నిందలి రూపకశ్లేషలచేనుత్థాపితమై వానితో సాంకర్యమందుటవలన నా యలంకారముల కిందు సంకరము.

సమాసములు :

వయోఽతి పాతోద్గతవాతవేపితే : వయసామతిపాతః, వయోఽతిపాతః, వయోతిపాతేన ఉద్గతః, వయోతిపాతోద్గతః, వయోఽతిపాతోద్గతశ్చాసౌ వాతశ్చ, వయోతిపాతోద్గతవాతః, వయోతిపాతోద్గతవాతేన, వేపితః = వయోతి పాతోద్గతవాతవేపితః, తస్మిన్, వయోతి పాతోద్గతవాత వేపితే.

మహర్షి వార్ధకాత్ : వృద్ధానాం సమూహః వార్ధకమ్ మహర్షీణాం వార్ధకమ్, మహర్షి వార్ధకమ్, తస్మాత్, మహర్షి వార్ధకాత్.

తదాతిథ్యమ్ : తస్య ఆతిథ్యమ్ = తదాతిథ్యమ్.

భావము:-

ఆవనమందలి వృక్షములు పక్షు లెగిరిపోవుటవలన నేర్పడిన గాలికిఁ గదలిన చిగురుఁ జేతియందు, ఫలములనుఁ బుష్పములను నుంచుకొనినవై, ఆ నలునికిఁ జేయఁదగు నాతిథ్యమును, వనమందలి వృద్ధులగు ఋషుల సంఘమున నేర్చుకొనినవో యనునట్లుండినవి.

ఆ వనమందలి వేదాధ్యయన సంపన్నులు వయస్సు గడచుటచే నేర్పడిన వాత దోషముచే వణకుచున్న హస్తములయందు ఫల పుష్పముల నుంచుకొని నలునికిఁ జేయఁదగు నాతిథ్యమును వృద్ధులగు మహర్షుల సంఘమునుండి నేర్చు కొనిరోయన్నట్లుండిరని శ్లేషచే నేర్పడు నర్థాంతరమునకు తాత్పర్యము.

శ్లో॥ వినిద్ర పత్రాళి గతాళికైతవా
న్మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్ ।
దధానమాశాసు చరిష్ణు దుర్యశ
స్స కౌతుకీ తత్ర దదర్శ కైతకమ్॥ ౭౮

ప॥ వి॥ వినిద్ర పత్రాళిగతాళికైతవాత్ । మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్। దధానమ్ । ఆశాసు । చరిష్ణు । దుర్యశః । సః । కౌతుకీ । తత్ర । దదర్శ। కైతకమ్.

టీక॥ వినిద్ర పత్రాళిగతాళి కైతవాత్, వినిద్ర = వికసించిన, పత్ర = ఆకుల యొక్క, అళి = వరుసను, గత = పొందిన, అళి = తుమ్మెదలయొక్క కైతవాత్ = నెపమువలన, ఆశాసు = దిక్కులయందు, చరిష్ణు = సంచ రించు స్వభావముగల, దుర్యశః = అపకీర్తిని, దధానం = ధరించుచున్న కైతకం = మొగలి పూవును, తత్ర = ఆవనమందు, కౌతుకీ(సన్) = కూతూహలముగలవాడై, సః = ఆ నలుఁడు, దదర్శ = చూచెను.

"వినిద్ర పత్రాళి గతాళి కైతవాత్" అనునెడ, కైతవ శబ్దము చేఁ దుమ్మెదలయందలి యళిత్వమును మఱుగు పఱచి యందు నపకీర్తి త్వము నారోపించుటవలన పహ్నవాలంకారము. శివుఁడు మొగలి పూవు నకు శాప మొసంగుటవలన నది యతని పూజకు నిషిద్ధమై యా బహిష్క రణము వలన నపకీర్తినిఁ బొందినది.

సమాసములు :

వినిద్ర పత్రాళి గతాళి కైతవాత్ : వినిద్రాణి చ, తాని పత్రాణి చ, వినిద్ర పత్రాణి, వినిద్ర పత్రాణామాళయః వినిద్ర పత్రాళయః, వినిద్ర పత్రాళీః గతాః = వినిద్ర పత్రాళిగతాః, వినిద్ర పత్రాళి గతాశ్చ తాః అళయశ్చ, వినిద్ర పత్రాళి గతాళయః, వినిద్ర పత్రాళి గతాళీనాం, కైతవమ్,

వినిద్ర పత్రాళి గతాళి కైతవమ్ = తస్మాత్ వినిద్ర పత్రాళి గతాళి కైతవాత్.

మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్ : మృగాంకః చూడామణిః యస్యః = మృగాంకచూడామణిః మృగాంక చూడామణినా వర్జనం, మృగాంక చూడామణి వర్జనమ్, మృగాంక చూడామణి వర్జనేన ఆర్జితం, మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్, తత్ = మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్.

దుర్యశః : దుష్టం చ తత్ యశశ్చ = దుర్యశః, తత్ = దుర్యశః.

కౌతుకీ : కౌతుకమస్య అస్తీతి = కౌతుకీ.

కైతకమ్ : కేతక్యాః కుసుమం = కైతకమ్.

భావము :-

ఆ యుద్యానమునందు పూచిన పూరేకులపై వ్రాలి యున్న తుమ్మెదలను నెపముతో పరమ శివుడు తన్ను పరిహరించుటవలని పాపముచే నేర్పడిన యపకీర్తిని ధరించుచున్న నలుఁడు గాంచెను. పరమ శివుడు మొగలి పూవునకు శాపము నొసంగుట చేనది యతని పూజకు నిషిద్ధమని పురాణ ప్రసిద్ధి అపకీర్తి నలుపుగ నుండటంవలన తుమ్మెదలపైనవి యారోపింపఁ బడినవి. కాన తుమ్మెదలా మొగలి పూవులపై వ్రాలి నపుడు ఆ పూలు శివుడు వర్జించుటచే సంప్రాప్తమైన యపకీర్తిని ధరించునట్లున్నవి.

శ్లో॥ వియోగభాజాం హృది కంటకైః కటు
ర్నిధీయసే కర్ణిశరస్స్మరేణ యత్ ।
తతో దురాకర్షతయా తదంతకృ
ద్విగీయసే మన్మథ దేహదాహినా॥ ౭౯

ప. వి, వియోగభాజాం । హృది । కంటకైః । కటుః । నిధీయసే । కర్ణిశరః । స్మరేణ । యత్ । తతః । దురాకర్షతయా । తదంతకృత్ । విగీయసే । మన్మథదేహదాహినా ।

టీక॥ హే కైతక = ఓ మొగలిపూవూ! యత్ = ఎందు వలన. స్మరేణ = మన్మధునిచే, వియోగభాజాం = విరహులయొక్క. హృది = హృదయమందు.

కంటకైః = తన ముండ్లచే. కటుః = తీక్ష్ణమైన కర్ణి. శరః = కర్ణము లతోఁ గూడిన బాణముగ నిధీయసే = ప్రయోగింపఁబడుచున్నావో. తతః = అట్లు కర్ణిశర మగుట వలననే, దురాకర్షతయా = లాగుట కశక్య మగుట వలన, తదంతకృత్. తత్ = ఆ వియోగులకు. అంతకృత్ = హంతకమగుచు. మన్మథ దేహదాహినా = మన్మధుని దేహమును దగ్ధము గావించిన పరమేశ్వరునిచే. విగీయసే = నిందింపఁబడుచున్నావు.

ఇందు కైతకమునందు కర్ణిశరత్వమునారోపించుట వలన రూప కాలంకారము. ఈశ్వరుడు మొగలిపూవును నిందించుటకు. వియోగులనధి హింసించుట కారణము కాకపోయినను, దానిని కారణముగఁ జెప్ప టవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము. వ్యంజకమును చెప్పనందు వలన నది గమ్యము అది పైరూపకాలంకారముచేనుత్థాపితము గాననారెంటికిని సంకరము.

సమాసములు :-

వియోగభాజామ్ :- వియోగం భజంతీతి = వియోగభాజః. తేషాం = వియోగ భాజామ్.

కర్ణిశరః :- కర్ణీ చాసౌ శరశ్చ = కర్ణిశరః.

దురాకర్షతయా ;- ఆక్రష్టుమశక్యః = దురాకర్షః. దురాకర్షస్య భావః = దురాకర్షతా, తయా, దురాకర్షతయా.

తదంతకృత్:- తేషామంతః = తదంతః. తదంతం కరోతీతి = తదంత కృత్

మన్మథదేహదాహినా :- మన్మధస్య దేహః = మన్మథదేహః. మన్మథ దేహస్య దాహీ = మన్మథదేహదాహీ. తేన = మన్మథదేహదాహినా.

భావము:

ఓ మొగలిపువ్వా! నీవు ముండ్లతో తీక్ష్ణమై యినుపైపుల కర్ణముగల బాణముగ నేర్పడి,మన్మధునిచే వియోగులహృదయములయందు నాటఁబడు చున్నావు తర్వాతనాహృదయములనుండి లాగుటకశక్యమగుటవలన నీవా వియో గులకు మారకమగుచున్నావు ఇట్లు పరమశివునకు ద్వేషింపఁదగిన మన్మధునకు

నీవు సాధనమగుటవలననే యాతనివలన నీవు నిందింపఁబడుచున్నావు కానిమఱి యొక కారణము వలనగాదు.

శ్లో॥ త్వదగ్రసూచీసచివస్స కామినో
ర్మనోభవస్సీవ్యతి దుర్యశఃపటౌ।
స్ఫుటం చ పత్రైః కరపత్రమూర్తిభిః
వియోగిహృద్దారుణి దారణాయతే॥ ౮౦

ప. వి. త్వదగ్రసూచీసచివః । సః । కామినోః । మనోభవః । సీవ్యతి । దుర్యశఃపటౌ । స్ఫుటం । చ । పత్రైః । కరపత్రమూర్తిభిః । వియోగిహృద్దారుణి । దారణాయతే ।

టీక॥ త్వదగ్రసూచీ సచివః, త్వత్ = నీ యొక్క. అగ్ర = కొనలనెడి. సూచీ=సూదులను. సచివః = సహకారముగాగల్గిన. సః = ఆ ప్రసిద్ధమైన. మనోభవః = మన్మధుఁడు. కామినోః = కామినీ కాముకులకు దుర్యశఃపటౌ; దుర్యశః = ధీరత్వము లేనివారను నపకీర్తి రూపములగు పటౌ = వస్త్రములను, సీవ్యతి = కుట్టుచున్నాఁడు (కించ = మఱియు) కరపత్ర మూర్తిభిః = అంపపుటాకారము గల్గిన. పత్రైః = నీ యాకులచే వియోగిహృద్ధారుణి: వియోగి = విరహులయొక్క. హృత్ = హృదయమనెడి. దారుణి = కొయ్యయందు దారణాయతే = ఛేదించువాఁడుగ నాచరించుచున్నాడు. స్ఫుటం = స్పష్టము,

"దుర్యశఃపటౌ" అని యపకీర్తిని వస్త్రములుగఁ రూపించుట వలన రూపకాలంకారము. వియోగహృద్దారుణి యని వియోగుల హృదయమును కొయ్యతో రూపించుటవలన మఱియొక రూపకాలంకారము. దారణాయతే యని మన్మధుని ఛేదకుని వలెఁ జెప్పుట వలన ఉపమాలంకారము. అది 'వియోగిహృద్దారుణి యనునెడ హృదయ దారువను రూపకముతో ననుప్రాణితము.

ఖలు :

ద్వదగ్రసూచీ సచివః :- తవ అగ్రాణి = త్వదగ్రాణి. త్వదగ్రాణ్యేవ గాచ్యః. తదగ్రసూచ్యః, త్వదగ్రసూచ్యః సచివాఃయస్య సః = త్వదగ్ర గాచీసచివః.

మినోః :- కామీ చ, కామినీ చ = కామినౌ. తయోః—కామినోః.

నోభవః :- మనసి—భవతీతి = మనోభవః.

ర్యశఃపటౌ :- దుష్టేచ తే యశసీ చ = దుర్యశసీ. దుర్యశసీ ఏవ పటౌ ర్యశకఃపటౌ. తౌ = దుర్యశఃపటౌ.

రపత్ర మూర్తిభిః :- కరపత్రస్య మూర్తి రివ మూర్తిః. యేషాం తే. రపత్ర మూర్తయః తైఃకరపత్రమూర్తిభిః

యోగి హృద్దారుణి :- వియోగినాం హృదయమ్ = వియోగి హృద యమ్, వియోగిహృదయమేవ దారు = వియోగి హృద్దారు = తస్మిన్ యోగి హృద్దారుణి

రణాయతే :- దారణ ఇవ ఆచరతీతి = దారణాయతే.

:

. మొగలిపువ్వు:మన్మధు(డు నీకొనలనెడి సూదులలో కామునకును లికిని నపకీర్తియనెడి వస్త్రమును(గుట్టుచున్నాడు.అంపమువలె నుండు. కులచే విరహుల హృదయమనెడి కొయ్యను నరకువా(డుగ నామన్మధు చున్నాడు. ఇది స్పష్టము.

శ్లో॥ ధనుర్మధుస్విన్న కరోఽతిభీమజా
పరం పరాగైస్తవ ధూళిహస్తయన్।
ప్రసూనధన్వా శరసాత్కరోతి మా
మితి క్రుధాక్రుశ్యత తేన కైతకమ్॥ ౮౧

ప. వి. ధనుర్మధుస్విన్నకరః। అతిభీమజాపరం। పరాగైః।తవ। ధూళిహస్తయన్ ప్రసూనధన్వా । శరసాత్। కరోతి । మామ్। ఇతి । క్రుధా । అక్రుశ్యత । తేన । కైతకమ్॥ .

టీక॥ హేకైతక = ఓ కేతక పుష్పమా! ప్రసూన ధన్వా = పుష్పములను ధనస్సునందు కలిగిన మన్మధుడు, మధుస్విన్న కరః = మధు = మకరందముచే. స్విన్న = తడిపిన. కరః = చేయికలవాడై. తవ = నీ యొక్క, పరాగైః = పుప్పొడిచే. ధూళిహస్తయన్ = మాటి మాటికి. ధూళిని చేతికిఁ బట్టించుకొనిన వానిగఁ దన్నుఁ జేసికొనుచు అతిభీమ జాపరం. అతి = మిక్కిలి. భీమజా = దమయంతియందు. పరం = ఆసక్తినిఁ బొందిన. మాం = నన్ను. శరసాత్ = బాణములకు వశముగ కరోతి = చేయుచున్నాడు. ఇతి = ఈ మూడుశ్లోకములయందును చెప్పిన రీతిగ. తేన = ఆరాజుచే. క్రుధా = కోపముతో. కైతకం = మొగలిపూవు అక్రుశ్యత = ఆక్రోశింపఁబడెను.

సమాసములు :

ధనుర్మధు స్విన్నకరః : ధనుషః – మధు = ధనుర్మధు, ధనుర్మధునా స్విన్నౌ = ధనుర్మధు స్విన్నౌ, ధనుర్మధు స్విన్నౌ కరౌ యస్య సః ధనుర్మధు స్విన్నకరః.

అతిభీమజాపరం : భీమాత్ జాయత ఇతి = భీమజా, భీమజాయాం పరః = అతి భీమ జాపరః, అత్యంతం భీమజా పరః = అతి భీమజా పరః తమ్ = అతి భీమజా పరమ్.

ధూళి హస్తయన్ : ధూళిభిః ఉద్వాసిత హస్తమాత్మానం కరోతీతి, ధూళి హస్తయన్.

ప్రసూనధన్వా : ప్రసూనాని ధనుషి యస్య సః ప్రసూనధన్వా, లేదా – ప్రసూనం ధనుః యస్య సః = ప్రసూనధన్వా.

శరసాత్ : శరాణామధీనః = శరసాత్ – తం – శరసాత్.

కైతకమ్ : కేతక్యాః పుష్పమ్ = కైతకమ్.

భావము :

ఓ కేతకీ పుష్పమా ! పూవిల్తుఁడగు మన్మథుఁడు, తన పూవిల్లు నుండి స్రవించెడి మకరందముతోఁ దడిసిన హస్తములు గలవాడై, నీ పుప్పొడులను తన చేతికిఁ బట్టించుకొనిన వాడై, ధనస్సును జారనీక గట్టిగఁ బట్టుకొని, దమయంతిపై మిక్కిలి యాసక్తిఁ జెందిన నన్ను బాణములకుఁ లక్ష్యము గావించు కొనుచున్నాడు. నీ పుప్పొడి లేనిచో నతని చేతినుండి విల్లు జారిపోవుట వలన నతఁడు నన్నేమి చేయఁగలడని యీ విధముగ రాజు కోపముతో మొగలి పూవు పైఁ దన యాక్రోశమును వెల్లడిఁ జేసెను.

శ్లో॥ విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగతాప్తయే
ఘటానివాఽపశ్యదలం తపస్యతః ।
ఫలాని ధూమస్య ధయానధోముఖాన్
స దాడిమే దోహదధూపిని ద్రుమే॥ ౭౨

ప॥ వి॥ విదర్భ సుభ్రూ స్తన తుంగ తాప్తయే । ఘటాన్ । ఇవ । అపశ్యత్ । అలం । తపస్యతః । ఫలాని । ధూమస్య । ధయాన్ । అధోముఖాన్ । సః। దాడిమే । దోహద ధూపిని । ద్రుమే.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, దోహదధూపిని; దోహద = అకాలమున వృక్షములు పుష్పించుటకు సాధనమైన, సంస్కార రూపమైన ధూపముగల, దాడిమే ద్రుమే = దాడిమ వృక్షమందు, ఫలాని = పండ్లను, విదర్భ సుభ్రూ స్తన తుంగ తాప్తయే; విదర్భ సుభ్రూ = విదర్భ దేశపు సుందరియగు దమయంతియొక్క, స్తన = స్తనములయొక్క, తుంగ తా = ఔన్నత్యము యొక్క, ఆప్తయే = ప్రాప్తికై, అలం = మిక్కిలి, తపస్యతః = తపస్సు జేయునవియును, ధూమస్య = ధూమమును, ధయాన్ = పానము చేయునవియును, అధోముఖాన్ = ముఖమును క్రిందికి వాల్చినవియునగు ఘటానివ = కుండలనువలె, అపశ్యత్ = చూచెను.

"ఘటానివ" యని దాడిమపండ్లను కుండలుగ నుత్ప్రేక్షించుట వలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము – వృక్షములకును, లతలకును, నకాలమున,

పుష్ప ఫలముల నొసంగునట్లు చేసెడి సంస్కారము దోహద మనఁబడు నని శబ్దార్ణవమునఁ జెప్పఁబడినది. అదెట్లన—

"తరుగుల్మ లతాదీనామకాలే కుశలైః కృతం ।

పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తు తత్క్రియా।"

మఱియు, మేక పెంటను నీటితో దడుపుచు, మేక వెంట్రుకలతోడను, మేక పెంటతోఁడను పొగవేయుట దాడిమచెట్లు ఫలించుటకు శ్రేష్టమైన దోహదమని చెప్పఁబడియున్నది. అదెట్లన—

"మేషా మిషాంబు సంసేకస్తత్కేశా మిష ధూపనమ్ ।

శ్రేయానయం ప్రయోగో హి దాడిమీఫల వృద్ధయే". అని,

మఱియు దాడిమచెట్లు పెద్ద పండ్లను నిండుగఁ గాయుటకును విశేష దోహద క్రియలు శాస్త్రములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నవి.

సమాసములు:

విదర్భ సుభ్రూస్తనతుంగ తాప్తయే : విదర్భాణాం సుభ్రూః, విదర్భ సుభ్రూః, విద్భ సుభ్రువః స్తనౌ = విదర్భ సుభ్రూస్తనౌ. విదర్భ సుభ్రూస్తనయోః తుంగతా, విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగతా, విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగ తాయాః, ఆప్తిః. విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగతాప్తిః, తస్యై = విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగతాప్తయే.

అధోముఖాన్: అధః ముఖం యేషాం తే = అధోముఖాః, తాన్ = అధోముఖాన్.

దోహద ధూపిని : దోహదస్య ధూపః = దోహద ధూపః, దోహద ధూపః, అస్య అస్తీతి = దోహద ధూపీ, తస్మిన్ = దోహద ధూపిని.

భావము :

ఆ నలుఁడు దోహద ధూపముగల దాడిమీ వృక్షమందలి ఫలములనుఁ జూచి యవి దమయంతి దేవియొక్క స్తనముల యౌన్నత్యము పొందుటకై తల క్రిఁదులై ధూపమును పానము గావించుచుఁ దపస్సు చేయుచున్న కుండలో యని భావించెను.

శ్లో॥ వియోగినీ మైక్షత దాడిమీమసౌ
ప్రియాస్మృతే స్స్పష్టముదీత కంటకామ్ ।
ఫల స్తనస్థాన విదీర్ణ రాగి హృ
ద్విశచ్ఛుకాస్య స్మరకింశుకాశుగామ్॥ రాజ

ప॥ వి॥ వియోగినీమ్ । ఐక్షత । దాడిమీమ్ । అసౌ । ప్రియాస్మృతేః । స్స్పష్టమ్। ఉదీతకంటకామ్ । ఫల స్తనస్థాన విదీర్ణ రాగి హృద్విశచ్ఛు కాస్యస్మరకిం శుకాశుగామ్.

టీక॥ అసౌ = ఈ నలుఁడు, ప్రియస్మృతేః = ప్రియుని స్మరించుట వలన, స్పష్టం = స్ఫుటముగ, ఉదీతకంటకామ్ = ఉదీత = ఉద్భవించిన కంట కాం = తన శరీరమందలి ముళ్లనెడి రోమాంచములు గలదియు, ఫల స్తన-స్థాన విదీర్ణరాగి హృద్విశచ్ఛు కాస్యస్మరకిం శుకాశుగామ్, ఫల = ఫలములనెడి స్తన = స్తనములను, స్థాన = స్థానమందు, విదీర్ణ = చీల్చ బడినదియు, రాగి = రక్తవర్ణముగలదియు (అనురాగము గలదియు)నగు హృత్ = హృదయమందు, విశత్ = ప్రవేశించుచున్న, శుకాస్య = చిలుక ముక్కనెడి, స్మర = మన్మధునియొక్క, కింశుక = మోదుగమొగ్గయను ఆశుగామ్ = బాణము గల్గిన, దాడిమీం = దాడిమయనెడి, వియోగినీం = విరహిణిని (వి = పక్షుల యొక్క యోగినీం = సంబంధముగల దానిని) ఐక్షత = చూచినది.

"దాడిమీం, వియోగినీమ్" అని, దాడిమ యనెడి "విరహిణిని" అని రూపించుటవలన రూపకాలంకారము.

"శుకాస్య స్మరకింశుకా శుగామ్" అని చిలుక ముక్కను, మన్మ దుని మోదుగ పూవనెడి యమ్ముగఁ జెప్పుటవలనను రూపకాలంకారము.

"ఉదీత కంటకామ్" అని, ఉద్భవించిన ముళ్లనెడి లోమాంచ ములు గల్గినట్లు చెప్పుటవల్ల శ్లిష్ట రూపకము.

"రాగి హృత్" అని, ఎఱ్ఱదనము గలదియు, ననురాగము గల దియునని చెప్పుటవలన శ్లేష.

సమాసములు :-

వియోగినీమ్ : వియోగః అస్యాః అస్తీతి = వియోగినీ, తాం = వియోగినీం, వీనాం యోగః = వియోగః, వియోగః అస్యాః అస్తీతి వియోగినీ తాం = వియోగినీమ్.

ప్రియస్మృతేః : ప్రియస్య స్మృతిః = ప్రియస్మృతిః, తస్యాః ప్రియస్మృతేః.

ఉదీత కంటకామ్ : కంటకా ఏవ కంటకాః = కంటకాః, ఉదీతాః కంటకాః యస్యాం సా ఉదీత కంటకా తామ్ = ఉదీత కంటకామ్.

ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృద్విశచ్ఛుకాస్యస్మరకింశుకాశుగామ్ : ఫలే ఏవ స్తనౌ = ఫలస్తనౌ. ఫలస్తనావేవ స్థానం; ఫలస్తనస్థానం, ఫలస్తనస్థానే విదీర్ణం, ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణం రాగః అస్యాఽస్తీతి = రాగి, రాగి చ తత్ హృచ్చ = రాగి హృత్, ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణం చ తత్ రాగి హృచ్చ = ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగిహృత్, ఫలస్తనస్థానవిదీర్ణ రాగిహృది విశత్ = ఫలస్తన — హృద్విశత్, శుకస్య ఆస్యం = శుకాస్యమ్ హృద్విశచ్చ తత్ శుకాస్యం చ = ఫలస్తన - - -శుకాస్యమ్, కింశుకమేవ ఆశుగః = కింశుకాశుగః స్మరస్య కింశుకాశుగః, స్మరకింశుకాశుగః, ఫల...శుకాస్య మేవ స్మరకింశుకాశుగః, యస్యాస్సా = ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృద్వి శచ్ఛుకాస్య స్మరకింశుకాశుగా, తామ్ ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృద్విశచ్ఛుకాస్య స్తనకింశుకాశుగామ్.

భావము :-

నలుడా యుద్యానమందలి దాడిమను విరహిణిగ భావించుచున్నాడు ఆ దాడిమ ప్రియుని స్మరించుట వలనఁబొడమిన రోమాంచములుగ గానవచ్చు తనముళ్లతో నిండిన దై తన ఫలము లనెడి స్తనముల యందు తొలి వేయుటచేఁ జీందిన నెత్తుట నెఱ్ఱబారిన అనురాగముల హృదయమునఁ జొచ్చుకొనిన చిలుక ముక్కనెడి, మన్మథుని మోదుగపూవు బాణము గల్గిన విరహిణిగఁ (పక్షులతోఁ గూడినదిగ) గాంచెను. ఆ దాడిమ ఖండలి ముళ్లు పులకములవలె గానవచ్చుచున్నది.

దాని ఫలములనెడి స్తనములను చిలుకలు తమ ముక్కులచేఁ బొడుచుటవలన ఆ ఫలరసము స్రవించి హృదయమునకంటినది. ఎట్టిని యా రసముచే నా హృదయము రాగముగలదైనది. అనురాగముగలదైనదని ధ్వనిః ఫలరస మెఱ్ఱగనుండుట వలన నెత్తురుగగూడ భావింపఁబడినది. అట్టి రక్తమగు హృదయమున చొచ్చుకొనిన చిలుకముక్కు మన్మథుని బాణమగు మోదుగమొగ్గగ భావింపఁబడినది. ఇట్టి రోమాంచములనఁదగు కంటకములతోడను, ఫలములనఁదగు స్తనములకద చీల్చి యందుండిస్రవించిన రసరక్తముతోఁగమ్మిన హృదయమునుఁజొచ్చుకొనిన మన్మథుని మోదుగమొగ్గయమ్మనదగు చిలుకముక్కుతోడను నొప్పిన దాడిమను విరహిణిగ నలుఁడు గాంచెను.

శ్లో॥ స్మరార్ధచంద్రేషునిభే క్రశీయసాం
స్ఫుటం పలాశేఽధ్వజుషాం పలాశనాత్ ।
స వృంతమాలోకత ఖండమన్వితం
వియోగిహృత్ఖండిని కాలఖండజమ్॥ ౮౪

వ॥ వి॥ స్మరార్ధచంద్రేషునిభే । క్రశీయసాం। స్ఫుటం । పలాశే । అధ్వజుషాం । పలాశనాత్ । సః । వృంతం । ఆలోకత । ఖండం। అన్వితం । వియోగిహృత్ఖండిని । కాలఖండజం ।

టీక॥ సః = ఆ నలుడు స్మరార్ధచంద్రేషునిభే, స్మర = మన్మథునియొక్క. అర్ధచంద్ర = అర్ధచంద్రాకారమగు ఇషు = బాణముతో. నిభే = సమానమైనదియు వియోగిహృత్ఖండిని; వియోగి = విరహులయొక్క. హృత్ = హృదయములను. ఖండిని = ఛేదించునదియు. క్రశీయసామ్ = విరహముచే మిక్కిలి కృశించిన అధ్వజుషామ్ = బాటసారులయొక్క. పలాశనాత్; పల = మాంసమును. అశనాత్ = తినుటవలన. స్ఫుటం = స్పష్టముగ. పలాశే = పలాశమను సార్ధకనామముగలదియునగు మోదుగ మొగ్గయందు అన్వితం = అతికియున్న. వృంతం = తొడిమెను. కాలఖండజం = యకృత్తనెడి యవయవమునుండి యుద్భవించిన ఖండం =

"వృంతం కాలఖండజమ్" అని మోదుగతొడిమెను యకృత్ఖండముగఁ జెప్పుటవలన నిట వ్యస్తరూపకము యకృత్తు మనుష్యశరీరమున కుడిభాగముననుండు నల్లని మాంసఖండము. "పలాశనాత్ పలాశ" మ్మని బాటసారుల మాంసమును తినుటచే పలాశమను సార్థకనామమేర్పడినదని నిర్వచనమిచ్చుటవలన నిరుక్తాలంకారము.

సమాసములు :

స్మరార్ధచంద్రేషునిభే. ఇషవః అర్ధచంద్రా ఇవ = అర్ధచంద్రేషవః = స్మరస్య అర్ధచంద్రేషవః = స్మరార్ధచంద్రేషవః. స్మరార్ధచంద్రేషుభిః సదృశమ్ స్మరార్ధచంద్రేషునిభమ్: తస్మిన్: తస్మిన్ = స్మరార్ధచంద్రేషునిభే—

పలాశే :- పలమశ్నాతీతి = పలాశః. తస్మిన్ పలాశే.

అధ్వజుషామ్:- అధ్వానం జుషన్తీతి = అధ్వజుషః = తేషామ్. అధ్వజుషామ్.

పలాశనాత్:- పలస్య అశనమ్ = పలాశనమ్ తస్మాత్ పలాశనాత్॥

వియోగిహృత్ఖండిని:- వియోగినాం హృంది = వియోగిహృంది. వియోగిహృదాంఖండి = వియోగిహృత్ఖండి తస్మిన్ వియోగిహృత్ఖండిని.

కాలఖండజే:- కాలఖండాత్ జాయత ఇతి = కాలఖండజమ్ తస్మిన్ = కాలఖండజే.

భావము :

నలుఁడు మోదుగపూవును జూచి భావించిన విధమిందు వర్ణింపఁబడినది. ఆ మోదుగపూవు మన్మథుని యర్ధచంద్రాకారపు బాణము వలె నుండి విరహముచే కృశించిన బాటసారుల మాంసమును భక్షించుట వలన, పలాశమని సార్థకనామమును వహించినది. అట్టి మోదుగపూవునకు వెనుకనతికియున్న తొడిమను అది వియోగహృదయములను భేదించి వారి మాంసమును భక్షించుట వలన నతికిన యకృత్తుయొక్క ముక్కగా నలుఁడు భావించెను.

శ్లో॥ నవా లతా గంధవహేన చుంబితా
కరంబితాంగీ మకరందశీకరైః।
దృశా నృపేణ స్మితశోభికుట్మలా
దరాదరాభ్యాం దరకమ్పినీ పపే॥ రా ॥

ప॥ వి॥ నవా । లతా । గంధవహేన । చుంబితా । కరంబితాంగీ । మకరందశీకరైః।
దృశా । నృపేణ। స్మితశోభికుట్మలా । దరాదరాభ్యాం । దరకంపినీ। పపే ।

టీక॥ గంధవహేన = వాయువుచే, చుంబితా = తాకఁబడినదియు (గంధవహేన = చందనముపూసికొనిన పురుషునిచే. చుంబితా = వీక్షింపఁబడినదియు) మకరందశీకరైః: మకరంద = పుష్పరసముయొక్క. శీకరైః = బిందువులచే కరంబితాంగీ; కరంబిత = మిశితమైన. అంగీ = శరీరముగలదియు (కరంబిత = తడిసిన. అంగీ = శరీరముగలదియు) స్మితశోభికుట్మలా; స్మిత = వికసించుటచే. శోభి = శోభించు. కుట్మలా = మొగ్గలుగలదియు (స్మిత = చిఱునవ్వుచే. శోభి = ప్రకాశించు. కుట్మలా = మొగ్గలవంటి దంతములుగలదియు) దరకంపినీ; దర = కొంచము. కంపినీ = కదలుచున్న దియు. (దర = భయముచే. కంపినీ = వణకుగలదియునగు) నవా = నూతనమైన. లతా = తీగె, (తీగెవంటి కాంత) నృపేణ = రాజుచే. దరాదరాభ్యాం; దర = భయముతోఁడను. ఆదర = ఆశతోఁడను. పపే = చక్కగా చూడఁబడినది.

ఇచ్చట ప్రస్తుత లతావిశేషణముల సామ్యముచే నప్రస్తుతమగు నాయికావృత్తాంతము ప్రతీయమానమగుటవలన సమాసోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

గంధవహేన:- గంధం వహతీతి = గంధవహః తేన = గంధవహేన.
కరంబితాంగీ:- కరంబితమ్ అంగం యస్యాస్సా = కరంబితాంగీ

మకరందశీకరైః:- మకరందస్య శీకరాః = మకరందశీకరాః తైః = మకరందశీకరైః.

స్మితశోభికుట్మలా:- స్మితేన శోభిని = స్మితశోభిని, స్మితశోభిని కుట్మలానియస్యాస్సా = స్మితశోభికుట్మలా.

దరాఽదరాభ్యామ్:- దరశ్చ అదరశ్చ = దరాదరౌ. తాభ్యాం = దరాదరాభ్యామ్.

దరకంపినీ:- దరం కంపినీ = దరకంపినీ. దరేణ = కంపినీ = దరకంపినీ.

భావము ;

గాలిచే తాకఁబడినదియు, మకరందబిందువులచేఁ దడిసినదియు, వికాసముచే శోభించు మొగ్గలుగలది కొంచముకదలుచున్నదియునగు నవలతను నలుఁడు భయాదరములతోడ జూచెను.

శరీరమునకు గంధము పూసికొనిన పురుషుని చే వీక్షింపఁబడినదియు శరీరమందలి స్వేదబిందువులచే తడిసినదియు చిఱునగవుచే శోభించు మొగ్గలవంటి దంతములుగలదియు, భయముచేఁ గంపించునట్టి యొక నూతనమగు కాంత చూడఁబడినది.

శ్లో॥ విచిన్వతీః పాంథపతంగహింసనై
రపుణ్యకర్మాణ్యళికజ్జలచ్ఛలాత్।
వ్యలోకయచ్చంపకకోరకావళీ
స్స శంబరారేర్బలిదీపికా ఇవ॥ ౮౬

ప॥ వి॥ విచిన్వతీః । పాంథపతంగహింసనైః। అపుణ్యకర్మాణి। అళికజ్జలచ్ఛలాత్। వ్యలోకయత్। చంపకకోరకావళీః । సః । శంబరారేః । బలిదీపికాః । ఇవ।
పాంథపతంగహింసనైః, పాంథ = బాటసారులనెడి. పతంగ = పక్షులయొక్క. హింసనైః = వధలచేత. అపుణ్యకర్మాణి = పాపకర్మములను. అళికజ్జలచ్ఛలాత్; అళికజ్జల = కాటుకలవంటి తుమ్మెదలయొక్క. ఛలాత్ = నెపమువలన. విచిన్వతీః = సంపాదించునట్టి. చంపకకోరకావళీః; చంపక = సంపెంగచెట్లయొక్క. కోరకావళీః = మొగ్గల వరు

సలను. శంబరారేః = మన్మథునియొక్క. బలిదీపికా ఇవ = పూజార్థపుదీప ములోయనునట్లు. సః = ఆ నలుఁడు వ్యలోకయత్ = చూచెను.

"అళికజ్జలచ్ఛలాత్" అని 'కాటుకల వంటి తుమ్మెదల నెపముతో పాపకర్మములను వహించునట్లు' చెప్పుటవలన, అళికజ్జలములయందు. అళికజ్జలత్వమును, నిషేధించి పాపకర్మత్వము నారోపించుటవలన అపహ్నవాలంకారము.

"బలిదీపికాఇవ" యని సంపెంగ మొగ్గలను పూజాదీపములో యనునట్లున్నవని చెప్పుటవలన, ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

పాంథపతంగహింసనైః:- పథి గచ్ఛంతీతి పాంథాః, పాంథా ఏవ పతంగాః, పాంథ పతంగాః పాంథ పతంగానాం హింసనాని = పాంథ పతంగహింసనాని. తైః = పాంథ పతంగ హింసనైః

అపుణ్యకర్మాణి: పుణ్యస్య కర్మాణి = పుణ్య కర్మాణి, న పుణ్య కర్మాణి అపుణ్య కర్మాణి, తాని = అపుణ్యకర్మాణి.

అళికజ్జలచ్ఛలాత్: అళయః కజ్జలానీవ = అళికజ్జలాని, అళికజ్జలాన్యే వ చ్ఛలమ్ = అళికజ్జ లచ్ఛలం, తస్మాత్ = అళికజ్జలచ్ఛలాత్.

చంపక కోరకావళీః చంపకస్య కోరకాః = చంపకకోరకాః, చంపక కోరకాణామ్ — ఆవళయః, చంపకకోరకావళయః = తాః = చంపక కోరకావళీః.

బలిదీపికా: బలేః దీపికాః, బలిదీపికా: తాః = బలిదీపికాః ॥

భావము :

ఆ యుద్యానమందు సంపెంగ మొగ్గలపై కాటుకవంటి నల్లని తుమ్మెదలు వ్రాలియున్నవి. పక్షులవలె దీనులగు బాటసారులకు విరహవేదన నుద్దీపింపఁజేసి వారినందఱిని హింసించుటవలన సంప్రాప్తములగు పాపకర్మము లను చేర్చి పెట్టుకొనుచున్నవిగ నాసంపెంగమొగ్గలు తుమ్మెదలు వ్రాలుటవలన కానవచ్చుచున్నవి. మఱియు నా సంపెంగమొగ్గలు కామోద్దీపకములగుట వలన

మన్మథుని పూజకై యుంచఁబడిన దీపము లోయనునట్లు కనఁబడుచున్నవి. పాపములు నలుపురంగు గల్గి యుండునని కవిసమయముగాన నల్లని తుమ్మెదలు పాపములుగ భావింపఁబడినవి. మొగ్గలను, పూజాదీపములుగఁ జెప్పుటవలన, నా మొగ్గలపై వ్రాలిన తుమ్మెదలను, ఆ దీపపు మసిగ చెప్పుటకై కాటుకతోఁ బోల్చెను. అట్టి సంపెంగ పూలను నలుఁడు గాంచెను.

శ్లో॥ అమన్యతాసౌ కుసుమేషుగర్భజం
పరాగమంధంకరణం వియోగినామ్।
స్మరేణ ముక్తేషు పురా పురారయే
తదంగభస్మేవ శరేషు సంగతమ్॥ ౮౭

ప॥ వి॥ అమన్యత। అసౌ। కుసుమేషుగర్భజం। పరాగం। అంధంకరణం। వియోగినాం। స్మరేణ। ముక్తేషు। పురా। పురారయే। తదంగభస్మ। ఇవ। శరేషు। సంగతమ్।

టీక॥ అసౌ = ఈనలుడు, కుసుమేషు గర్భజమ్. కుసుమ = పుష్పములను, ఇషు = బాణములయొక్క అనగా మన్మథ బాణముల యొక్క గర్భజమ్ = లోపలనుండిఁ గల్గినదియు, వియోగినాం = విరహులకు, అంధంకరణం = గుడ్డితనముఁ గావించునదియునగు పరాగం = ధూళిని, పురా = పూర్వము, పురారయే = శివునికై స్మరేణ = మన్మథునిచే ముక్తేషు = విడునఁబడిన, శరేషు = బాణములయందు, సంగతం = తగుల్కొనిన, తదంగభస్మేవ = తత్ = ఆశివునియొక్క, అంగ = శరీరమందలి భస్మేవ = భస్మమోయనునట్లు అమన్యత = తలంచెను.

వి. "తదంగభస్మేవ" యని, పుష్పబాణముల యందలి పుప్పొడిని శివుని శరీరమందలి భస్మమో యనునట్లు చెప్పుట వలనను త్ప్రేక్షాలంకారము. పూర్వము మన్మథుఁడు శివునిపైఁ బ్రయోగించిన బాణములివియె యని యభిప్రాయము. లేని చో నీబాణములకు భస్మమంటుట కవకాశము లేదు.

సమాసములు :

కుసుమేషుగర్భజమ్:- కుసుమాన్యేవ ఇషవః = కుసుమేషవః, కుసుమేషూణాంగర్భః = కుసుమేషుగర్భాత్ జాయత ఇతి = కుసుమేషుగర్భజః తం, కుసుమేషుగర్భజమ్.

అంధంకిరణమ్:- అనంధాః, అంధాః = క్రియంతే అనే నేతి = అంధంకిరణః, తం = అంధంకరణమ్.

తదంగభస్మ:- తస్య అంగం = తదంగం, తదంగస్య భస్మ = తదంగభస్మ = తత్ = తదంగభస్మ.

భావము :

ఆ యుద్యానమందు కామబాణములగు పుష్పముల నుండి దూళి రాలుచున్నది. అది వియోగుల నేత్రములలోఁ బడి వారినంధులనుఁగావించుచున్నది. అట్టి పుప్పొడిని నలుఁడు, పూర్వము మన్మథుఁడు శివునిపై ప్రయోగించిన, బాణములకుఁ ఒగుల్కొనిన, యా శివుని మేన, బూసి కొనిన భస్మముగఁదలంచెను. అప్పుడు శివునిపైఁ బ్రయోగించిన పుష్పబాణములే యుద్యానమునందిప్పుడు పుప్పొడిని వెదఁజల్లుచున్నవి.

శ్లో॥ పికాద్వనే శృణ్వతి భృంగహూంకృతై
ర్దశాముదంచత్కరుణం వియోగినామ్।
అనాస్థయా సూనకరప్రసారిణీం
దదర్శ దూనఃస్థలపద్మినీం నలః॥ ౮౮

ప॥ వి॥ పికాత్। వనే। శృణ్వతి। భృంగహూంకృతైః। దశామ్। ఉదంచత్కరుణం। వియోగినామ్। అనాస్థయా। సూనకరప్రసారిణీం। దదర్శ। దూనః। స్థలపద్మినీం। నలః।

టీ॥ వనే = ఉద్యానము. పికాత్ = కోకిల నుండి భృంగహూంకృతైః; భృంగ = తుమ్మెదల యొక్క హూంకృతైః = హుంకారములతో, వియోగినాం = విరహులయొక్క దశాం = అవస్థను, ఉదంచత్ కరుణమ్; ఉదంచత్

= ఉదయించిన కరుణం = కనికరము గలుగునట్లుగాఁ ఉదంచత్ = వికసించిన కరుణం = కరుణవృక్షము గలుగునట్లుగాఁ శృణ్వతి సతి = వినుచుండగా, అనాస్థయా = వినుటకాసక్తి లేకుండుటచే, సూనకర ప్రసారిణీమ్, సూన = పుష్పమను, కరం = చేతిని ప్రసారిణీం = చాపుచున్న, స్థలపద్మినీం = మెట్టుతామగను నలః = నలుఁడు, దూనః = సంతాపము జెందినవాడై దదర్శ = చూచెను.

వి. "సూనకరప్రసారిణీమ్" అని పుష్పమనెడి చేతినిఁ జాపుచున్నదో యనునట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము. వ్యంజకములగు ఇవాదిశబ్దములనుఁ బ్రయోగించనందువలన నదియిట గమ్యము— కోకిలలు కూయునపుడు కరుణ వృక్షములు వికసించునని 'ఉదంచత్కరుణ' మనునెడ శ్లేష యాశ్రయింపఁబడినది.

సమాసములు :

భృంగహుంకృతైః:— భృంగాణాం హుంకృతాని = భృంగహుంకృతాని, తైః = భృంగహుంకృతైః ॥

ఉదంచత్కరుణమ్:— ఉదంచతీ కరుణా యస్మిన్ కర్మణి తత్యథా భవతి తథా = ఉదంచత్ కరుణమ్.

అనాస్థయా:— న అస్థా = అనాస్థా, తయా, అనాస్థయా.

సూనకరప్రసారిణీమ్:— సూనమేవ కరః = సూనకరః సూనకరస్య ప్రసారిణీ = సూనకరప్రసారిణీ = తాం సూనకరప్రసారిణీమ్.

స్థలపద్మినీం:— స్థలస్య పద్మినీ = స్థలపద్మినీ తాం = స్థలపద్మినీమ్.

భావము :

ఆ యుద్యానమందు కోకిలలు కూయుచున్నవి. తుమ్మెదలు హుంకారములు చేయుచున్నవి మెట్టదామర గాలికిఁగదలుచున్నది. ఈ సందర్భమిట్లు వర్ణింపంబడినది తుమ్మెదల హుంకారముచే వియోగులకు విరహబాధ యుద్దీపితమైనదని కోకిల చెప్పుచుండగా నాయుద్యానవనము మిక్కిలి కరుణతో వినుచున్నది.

ఆ వనమున కంటెను నెక్కువ కరుణగల్గిన మెట్టదామర యీ వియోగుల దుఃఖ గాథలను వినుటకు కూడ సహించనిదై గాలికిఁగదలుచుండుట వలన కాడతో గూడిన తన పుష్పమను హస్తముతో, ఆ వియోగుల దురవస్థనుఁ జెప్పవద్దని వారించునట్లుండినది. అట్టి మెట్టదామరను పరమదయానిధి యగు నలుఁడు దుఃఖ సంతప్తుడై కాంచెను.

శ్లో॥ రసాలసాలస్సమదృశ్యతామునా
స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః।
సమీరలోలైర్ముకులైర్వియోగినే
జనాయ దిత్సన్నివ తర్జనాభయమ్ ॥

ప॥ వి॥ రసాలసాలః। సమదృశ్యత। అమునా। స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః। సమీరలోలైః। ముకులైః। వియోగినే। జనాయ। దిత్సన్। ఇవ। తర్జనాభయమ్।

టీక॥ అమునా = ఈ నలునిచే, స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః, స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న ద్విరేఫ = తుమ్మెదల యొక్క, ఆరవ = ఝుంకారమనెడి, రోష = రోష ముతోఁగూడిన, హుంకృతిః = హుంకారము గల్గినదియు, సమీరలోలైః; సమీర = గాలికి, లోలైః = కదలుచున్న ముకులైః = మొగ్గలచే, (మొగ్గలనెడి వ్రేళ్ళచే) వియోగినే = విరహము గల్గిన జనాయ = జనమునకై తర్జనాభయం = బెదరించుటవలని, భయమును, దిత్సన్నివ = ఈయఁగోరుచున్నదో యనునట్లున్న, రసాల సాలః = మామిడిచెట్టు, సమదృశ్యత = చూడఁబడినది.

'తర్జనాభయందిత్సన్నివ' = అని, మామిడిచెట్టు గాలికిఁగదలు తన మొగ్గలచే బెదరించుచున్నదో యనునట్లు చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్షాలంకారము— "స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః" అని తుమ్మెదల ఝుంకారమును రోషఝుంకారముగ రూపించినందువలన రూపకము. ఈ రూపకముచే నాయుత్ప్రేక్ష యుత్థాపితమైనది— ఆ రూపకోత్ప్రేక్షలకిట సంకరము.

సమాసములు :

రసాలసాల:- రసాల ఇతి సాలః = రసాలసాలః ॥

స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతి:- ద్విరేఫాణామారవః = ద్విరేఫారవ:, రోషస్యహుంకృతిః = రోషహుంకృతిః, ద్విరేఫాణాంరవరోషహుం కృతిఃద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః, స్ఫుర న్తీ-ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః యస్య సః = స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః

సమీరలోలైః = సమీరేణ లోలాః = సమీరలోలాః, తైః = సమీర లైః ॥

తర్జనాభయమ్:- తర్జనాయాః భయమ్ = తర్జనాభయమ్-తత్ = తర్జనాభయమ్-

దిత్సన్:- దాతుమిచ్ఛన్ = దిత్సన్.

భావము:-

ఆ యుద్యానమునందు, తుమ్మెదల ఝుంకారమను, రోషహుంకారము తో గూడిన మామిడిచెట్టును గాలికిఁ గదలుచున్న మొగ్గలనెడి వ్రేళ్ళచే విరహు లను బెదరించుచున్నటుగ నలుఁడు గాంచెను. మామిడిచెట్లు తుమ్మెద రొదలు మామిడి మొగ్గలు మన్మథోద్దీపకములు గాన నీసన్నివేశము పైవర్ణనకు సరిపడి నది.

శ్లో॥ దినే దినే త్వం తనురేధి రేఽధికం
పునఃపునర్మూర్ఛ చ మృత్యుమృచ్ఛ చ।
ఇతీవ పాంథం శపతః పికాన్ ద్విజాన్
సఖేదమైక్షిష్ట స లోహితేక్షణాన్ ॥ ౯౦

ప॥ వి॥ దినే। దినే। త్వం। తనుః। ఏధి। రే। అధికం। పునః। పునః। మూర్ఛ। చ। మృత్యుం। ఋచ్ఛ। చ। ఇతి। ఇవ। పాంథం। శపతః। పికాన్। ద్విజాన్। సఖేదమ్। ఐక్షిష్ట। సః। లోహితేక్షణాన్.

టీక॥ రే = ఓరీ. (పాంథ = బాటసారీ) త్వం = నీవు దినేదినే = ప్రతిదిన మందును అధికం = మిక్కిలి తనుః = కృశించినవాఁడవుగ ఏధి = కమ్ము

పునఃపునః = మాటిమాటికి మూర్ఛ చ = మూర్ఛనుఁ బొందుము, మృత్యుం = మరణమును ఋచ్ఛ చ = పొందుము. ఇతి = అని. పాంథం = బాటసారిని, శపతః = శపించుచున్నవో యనునట్లున్న. లోహితేక్షణన్; లోహిత = ఎఱ్ఱనైన, ఈక్షణాన్ = దృష్టులుగల్గిన పికాన్ = కోకిలను, ద్విజాన్ = పక్షులను, (బ్రాహ్మణులను) సః = ఆనలుఁడు సఖేదం = కష్టముతో ఐక్షిష్ట = చూచెను.

"పాంథం శపత ఇవ" యని బాటసారిని శపించుచున్నవోయను నట్లుగ కోకిలను, జెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్షాలంకారము, వ్యంజకమునుఁ బ్రయోగించనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు:

లోహితేక్షణాన్:- లోహితే—ఈక్షణే యేషాం తే = **లోహితేక్షణాః** తాన్ = **లోహితేక్షణాన్.**

భావము :

"ఓరి బాటసారీ; నీవు ప్రతిదినము మిక్కిలి కృశించుము, మఱల మఱల మూర్ఛిల్లుము. మరణించుము." అని నిత్యము త్రోవనడిచెడి విరహియగు బాటసారిని శపించుచున్న యెఱ్ఱటి నేత్రములుగల కోకిలలను (రోషముతో నెఱ్ఱని కండ్లుగల వానిని) (బ్రాహ్మణులను అనిధ్వని) విరహబాధననుభవించుచున్న నలుఁడు ద్విజశాపమన్వయించునను భయముతోఁ గూడినవాడై చూచెను.

శ్లో॥ అళిస్రజా కుట్మలముచ్ఛశేఖరం
నిపీయ చాంపేయమధీరయా దృశా ।
స ధూమకేతుం విపదే వియోగినా
ముదీతమాశంకితవానశంకత ॥ ౯౧

ప॥ వి॥ అళిస్రజా । కుట్మలం । ఉచ్ఛశేఖరం । నిపీయ । చాంపేయం । అధీరయా । దృశా । సః । ధూమకేతుం । విపదే । వియోగినాం । ఉదీతం । అశంకితవాన్ । అశంకత ।

టీక॥ అళి స్రజా = తుమ్మెదల పంక్తిచే, ఉచ్చశేఖరం = ఉన్నతమగు శిరో భూషణముగలవాఁడును, చాంపేయం = సంపంగె చెట్టునకు సంబంధించిన కుట్మలం = మొగ్గను, అధీరయా = ధైర్యములేని దృశా = దృష్టిచే నిపీయ = చక్కఁగఁ జూచి, ఆశంకితవాన్ = అనిష్టమునొకదానిని సందేహించినవాడై సః = ఆ నలుఁడు, వియోగినాం = విరహులకు విపదే = ఆపదకై, ఉదీతం = ఉదయించిన, ధూమకేతుం = తోకచుక్కఁగా అశంకత = ఊహించెను.

"ధూమకేతు మశంకత" అని తుమ్మెదలతోఁ గూడిన సంపెంగ మొగ్గను ధూమకేతువుగ నూహించెననుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము— 'న షట్పదో గంధఫలీ మజిఘ్రత్' అని తుమ్మెదలు చంపక పుష్పములను మూర్కొనవని ప్రసిద్ధి కాననిట తుమ్మెదల పంక్తి చంపక పుష్పముపై నుండెననుట యెట్లు సరిపడునని శంకింపరాదు. తుమ్మెదలు చంపక పుష్పములను మూర్కొనవనుట లేదు. అవి మూర్కొనును కాని మూర్కొనిన క్షణమున మరణింపగలవు. అందువలన మూర్కొనవనెడి వాడుక యేర్పడినదని కొందఱు చెప్పుదురు. కాని యిట్టిసలములలో చాంపేయ మనగా నాగకేసరమని చెప్పవచ్చును. 'చాంపేయః కేసరో నాగకేసరః కాంచనాహ్వయః' అని యమరమున చాంపేయ శబ్దమునకు నాగకేసర మనియునర్థముగలదు.

సమాసములు:

అళిస్రజా:- అళీనాం స్రక్ = అళిస్రక్ = తయా = అళిస్రజా.

ఉచ్చశేఖరం:- ఉచ్చః శేఖరః యస్య తత్ = ఉచ్చశేఖరం తత్ = ఉచ్చశేఖరమ్.

చాంపేయమ్:- చంపకస్య వికారః చాంపేయమ్, తత్ చాంపేయమ్.

అధీరయా:- న ధీరా = అధీరా, తయా = అధీరయా.

భావము:

తుమ్మెదల బారు, పైన వ్రాలినందు వలన దానినున్నతమగు శిరోభూషణ ముగనుంచుకొనిన, సంపెంగ మొగ్గను మిక్కిలి భయముతో చూచి యానలుఁడ

నిష్టమొకటి రానున్నదని సందేహించినవాడై యా సంపెంగమొగ్గను, విరహుల కాపదలనుఁ దెచ్చిపెట్టెడి ధూమకేతువని యూహించెను.

శ్లో॥ గళత్పరాగం భ్రమిభంగిభిః పత
త్ప్రసక్తభృంగావళినాగకేసరమ్।
స మారనారాచనిఘర్షణస్ఖల
జ్జ్వలత్కణం శాణమివ వ్యలోకయత్॥ ౯౨

ప॥ వి॥ గళత్పరాగం। భ్రమిభంగిభిః। పతత్। ప్రసక్త భృంగావళి। నాగ కేసరం। సః। మారనారాచ నిఘర్షణ స్ఖలజ్జ్వలత్కణం। శాణమ్। ఇవ। వ్యలోకయత్।

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, గళత్పరాగం; గళత్ = రాలుచున్న పరాగం = ధూళిగలదియు. భ్రమిభంగిభిః; భ్రమి = గుండ్రముగ తిరుగుటలోని. భంగిభిః = విధములతో (ఉపలక్షితం = గుర్తింప బడినదియు) పతత్ = పడుచున్నదియు. ప్రసక్తభృంగావళి; ప్రసక్త = వ్రాలియున్న. భృంగావళి = తుమ్మెదలబారుగలదియునగు. నాగకేసరం = నాగకేసర పుష్పమును మారనారాచనిఘర్షణస్ఖలజ్జ్వలత్కణమ్; మార = మన్మధుని యొక్క. నారాచ = బాణముల. నిఘర్షణ = సానఁబెట్టుటవలన. స్ఖలత్ రాలుచున్నవియు. జ్వలత్ = మండుచున్నవియునగు. కణం = నిప్పుకణి కలుగల. శాణమివ = సాననువలె వ్యలోకయత్ = చూచెను.

"నాగకేసరం శాణమివ"యని, నాగకేసరపుష్పము మన్మథబాణ ములకుఁ బదనుఁబెట్టెడి సానయో యనునట్లు చూచుటవలననిఁట నుత్ప్రే క్షాలంకారము.

సమాసములు :-

గళత్పరాగమ్:- గళంతః పరాగాః యస్మాత్తత్ = గళత్పరాగమ్.

భ్రమిభంగిభిః:- భ్రమీణాం భంగయః = భ్రమిభంగయః, తాభిః = భ్రమి భంగిభిః

ప్రసక్తభృంగావళిః:- భృంగాణామావళిః భృంగావళిః ప్రసక్తా = భృంగా వళిః యస్మిన్ తత్ ప్రసక్తభృంగావళి, తత్ ప్రసక్తభృంగావళి

మారనారాచ నిఘర్షణసలజ్జ్వలత్కణమ్:- మారస్య నారాచాః = మార నారాచానాం నిఘర్షణం, మారనారాచనిఘర్షణం, మారనారాచనిఘర్షణేన స్ఖలంతః = మారనారాచనిఘర్షణస్ఖలంతః మారనారాచనిఘర్షణస్ఖలంతశ్చ తే జ్వలంతశ్చ = మారనారాచనిఘర్షణస్ఖలజ్జ్వలంతః, మారనారాచ నిఘర్షణస్ఖలజ్జ్వలంతః కణాః యస్మిన్ సః మారనారాచనిఘర్షణస్ఖలజ్జ్వల త్కణః = తం మారనారాచనిఘర్షణస్ఖలజ్జ్వలత్కణమ్.

భావము :

ధూళిని రాల్చుచు, గుండ్రముగ భ్రమించు విధములుగల్గినదై, పడుచున్న తుమ్మెదల బారులతో గూడిన నాగకేసరపుష్పమును మన్మథుని బాణములకు పదనుఁజేయునపుడు రాలుచు, మండుచున్న నిప్పుకణికలుగల సానయని యా నలుఁడు భావించెను. ఇందునల్లని తుమ్మెదల బారు సానవంటినాగకేసరముపై వ్రాలి యున్నప్పుడవి సానబెట్టునపుడు చెదరుచున్న నిప్పుకణికలుగ భావింపఁ బడినవి. నిప్పుకణికలు చల్లారగనే నల్లఁబడుట ప్రసిద్ధము. కావున తుమ్మె దలతో వానికి పోలిక సరిపడినది.

శ్లో॥ తదంగముద్దిశ్య సుగంధి పాతుకాః,
శిలీముఖాళీః కుసుమాద్గుణస్పృశః।
స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమా
త్స్మరస్స్వనంతీరవలోక్య లజ్జితః ॥ ౯౬

ప॥ వి॥ తదంగమ్ । ఉద్దిశ్య । సుగంధి । పాతుకాః । శిలీముఖాళీః । కుసుమాత్ । గుణస్పృశః । స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్ । స్మరః । స్వనంతీః । అవలోక్య । లజ్జితః.

టీక॥ సుగంధి = పరిమళముగల. తదంగం = నలుని యొక్క శరీరమును. ఉద్దిశ్య = గుఱిఁజేసికొని, గుణస్పృశః; గుణ = గంధాదిగుణమును. (అల్లెత్రాటిని, స్పృశః = తాకునటువంటి) కుసుమాత్ = పుష్పమునుండి. పాతుకాః = పరుగిడునట్టి. స్వనంతీః = శబ్దించుచున్న. శిలీముఖాళీః : శిలీముఖ = తుమ్మెదలయొక్క. ఆళీః = బారులను. (శిలీముఖ = బాణ ములయొక్క. ఆళీః = వరుసలను) అవలోక్య = చూచి. స్మరః =

మన్మథుఁడు స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్; స్వ = తనయొక్క. చాప = విఁటినుండి దుర్నిర్గత = క్రమము తప్పివెల్వడినమార్గణబాణముల యొక్క. భ్రమాత్ = భ్రమవలన. లజ్జితః = సిగ్గుపడెను. (నూనం = నిశ్చయము)

ఇచ్చట 'స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్' అని శబ్దించు శిలీముఖములయందు తన బాణములని మన్మథునికి భ్రాంతి యేర్పడుట వలన భ్రాంతిమదలంకారము.

'శిలీముఖ' శబ్దమునకు బాణములనియు, తుమ్మెదలనియు శ్లేషచేనర్థద్వయముండుటవలన ఆశ్లేషచే భ్రాతిమదలంకారము స్థాపితము.

"అవలోక్య లజ్జితః" శబ్దించు శిలీముఖములనుఁ దనబాణములని భ్రాంతి జెంది మన్మథుడు సిగ్గుపడెనో యనునట్లుండెనని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము. అది పై భ్రాతిమదలంకారముచే నుత్థాపితముగాన నిందు భ్రాంతిమత్—శ్లేషోత్ప్రేక్షలకు సంకరము.

క్రమము తప్పి వెల్వడు బాణములు శబ్దించునని ప్రసిద్ధి గాన నట్టి శబ్దించు శిలీముఖములను మన్మథుడు తన బాణములని భ్రాంతి పడెను.

సమాసములు :

తదంగమ్:— తస్య అంగమ్ = తదంగమ్. తత్ = తదంగమ్.

సుగంధి:— శోభనః గంధః యస్య తత్ = సుగంధి

శిలీముఖాళీః:— శల్యం ముఖే యేషాం తే = శిలీముఖాః శిలీముఖానామాళయః = శిలీముఖాళయః తాః శిలీముఖాళీః.

గుణస్పృశః:— గుణం స్పృశన్తీతి = గుణస్పృశః

స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్:— స్వస్య చాపః = స్వచాపః స్వచాపాత్ దుర్నిర్గతాః = స్వచాపదుర్నిర్గతాః స్వచాపదుర్నిర్గతాశ్చ తే మార్గణాశ్చ = స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణాః. స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణానాంభ్రమః = స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమః తస్మాత్ = స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్.

భావము:-

మంచి పరిమళముగల నలుని శరీరమును గుచ్చివెట్టుకొని, పరిమళములు గల్గిన (మన్మథుని యమ్ముల త్రాటిలోఁ గూర్చఁబడిన) పుష్పములనుండి తుమ్మెదల బారులు (బాణపంక్తులు) శబ్దించుచు పరుగులిడుచున్నవి. వానిని గాంచి మన్మథుఁడు తన పూరిల్లునుండి వెల్వడిన బాణములు క్రమము తప్పి నడచినందువలన శబ్దించుచున్నవో యని భ్రాంతి పడి సిగ్గు పడెనో యనునట్లుండెను. ఇది నిశ్చయము.

శ్లో॥ మరుల్లసత్పల్లవకంటకైః క్షతం
సముచ్చరచ్చందనసారసౌరభమ్ ।
స వారనారీకుచసంచితోపమం
దదర్శ మాలూరఫలం పచేళిమమ్॥ ౯౪

వి॥ ప॥ మరుల్లసత్పల్లవకంటకైః । క్షతం । సముచ్చరచ్చందనసారసౌరభం । సః । వారనారీకుచసంచితోపమం । దదర్శ । మాలూరఫలం । పచేళిమమ్॥

టీక॥ మరుల్లసత్పల్లవకంటకైః; మరుత్ = గాలిచే. లసత్ = చలించునట్టి. పల్లవ = చిగుళ్లయొక్క. కంటకైః = ముండ్లచే క్షతం = గాయపఱుపబడినదియు, (లసత్ = ప్రకాశించు. పల్లవ = విటులయొక్క. కంటకైః = గోళ్లచే. క్షతం = గాయపఱుప(బడినదియు) సముచ్చరచ్చందనసారసౌరభమ్; సముచ్చరత్ = చుట్టును వ్యాపించుచున్న. చందనసార = చందనముయొక్కసారము వంటి. సౌరభం = పరిమళముగలదియు. (చందనసారముయొక్క పరిమళముగలదియు) వారనారీకుచసంచితోపమ్ వారనారీ = వేశ్యాస్త్రీలయొక్క. కుచ = స్తనములతో. సంచిత = సంపాదింపఁబడిన ఉపమం = సామ్యముగలదియును, పచేళిమం = తనంతట పండినదియునగు మాలూరఫలం = మారేడుపండును. దదర్శ = చూచెను.

"చందనసారసౌరభం":- అని బిల్వఫలము పక్షమున చందనసారము వంటి పరిమళము గలది యు'' నని చెప్పుట వలన నుపమాలంకారము.

వారనారీకుచసంచితోపమ్:- అని వేశ్యా స్తనముల తో సంపాదింపఁ బడిన సామ్యము గల దని చెప్పుట వలన నుపమాలంకారము.

సమాసములు:-

మరుల్లసత్పల్లవకంటకైః:- మరుతా లసంతః మరుల్లసంతః మరుల్లసంత శ్చ తే పల్లవాశ్చ మరుల్లసత్పల్లవాః మరుల్లసత్పల్లవానాం కంటకాః = మరుల్లసత్పల్లవకంటకాః = తైః = మరుల్లసత్పల్లవకంటకైః.
సముచ్చరచ్చందనసారసౌరభమ్:- సముచ్చరంశ్చాసౌ చందనసారశ్చ = సముచ్చరచ్చందనసారః చందనస్యసారః = చందనసారః సముచ్చరచ్చం దనసారస్య సౌరభమివ సౌరభం యస్య తత్ = సముచ్చరచ్చందనసార సౌరభమ్. తత్ = సముచ్చరచ్చందనసారసౌరభమ్.

భావము :

ఆ యుద్యానమందు గాలికి కదలు చిగుళ్లలోని ముళ్లచే గాట్లుపడిన దియు చందనసారమువంటి మరిమళము గల్గినదియు విటులవలన నఖక్షత ములు పొందినదియు, చుట్టును వ్యాపించిన చందనసారముయొక్క పరిమళము గలదియు వేశ్య యొక్క స్తనములతో పోలిక కల్గిన తనంతపండిన మాతేడు పండును నలుఁడు జూచెను.

శ్లో॥ యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచిత
ప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్।
స్మరేషుధీకృత్య ధియా భయాంధయా
స పాటలాయాః స్తబకం ప్రకంపితః॥ ౧౦

ప॥ వి॥ యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్ । స్మరేషుధీకృత్య । ధియా । భయాంధయా । సః । పాటలాయాః । స్తబకం । ప్రకంపితః।

టీక॥ యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్; యువ యువతీయువకుల.ద్వయీ = జంటయొక్క చిత్త = మనస్సులను నిమజ్జన = ముంచుటయందు ఉచిత = సమర్థములగు ప్రసూన = పుష్పములతో శూన్యేతర = నిండిన గర్భగహ్వరమ్ = లోపలియవకాశముకల్గిన; పాట

లాయాః = పాటలవృక్షము యొక్క; స్తబకం = పూగుత్తిని భయాంధయా; భయ = భయముచే; అంధయా = మూఢమైన. ధియా = బుద్ధిచే; స్మరేషుధీకృత్య; స్మర = మన్మధుని యొక్క ఇషుధీకృత్య = అంబు పొది యని భావించి సః = అనలుఁడు; చకంపే = వణకెను:

స్మరేషుధీకృత్య అని, పాటలవృక్షము యొక్క పూగుత్తియందు మన్మథుని యంబులపొది యను భ్రాంతి యేర్పడి నందువలన భ్రాంతి మదలంకారము.

సమాసములు :

యువద్వయీ చిత్తనిమజ్జనోచిత ప్రసూనశూన్యేతర గర్భగహ్వరమ్:— యువా చ యువతిశ్చ = యువానౌ, యూనోః ద్వయీ యువద్వయీ; యువద్వయ్యాః చిత్తే = యువద్వయీచిత్తే; యువద్వయీచిత్తయోః నిమజ్జనం = యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనం యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనే ఉచితాని; యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితాని; యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితాని చ తాని ప్రసూనాని చ యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనాని శూన్యాత్ ఇతరం శూన్యేతరం యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనైః శూన్యేతరం = యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనో చితప్రసూనశూన్యేతరం. గర్భస్య గహ్వరం = గర్భగహ్వరం: యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనో చితప్రసూనశూన్యేతరంగర్భగహ్వరం యస్య సః = యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచిత ప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరః తం, యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్-

స్మరేషుధీకృత్య:— ఇషవః ధీయంతే అస్మిన్నితి ఇషుధిః స్మరస్య ఇషుధిః = స్మరేషుధిః అస్మరేషుధిం స్మరేషుధిం సంపద్యమానం కృత్వా = స్మరేషుధీకృత్య.
భయాంధయా:- భయేన అంధా = భయాంధా = తయా; భయాంధయా.

భావము :

ఆయుద్యాన మందు పాటలవృక్షము యొక్క పూగుత్తి యువతీయువకుల మనస్సులను ముంచెడి పూలతో లోన నిండియుండగా దానినినలుడు భయమువలన

మూఢత్వమొందిన బుద్ధిచే, మన్మథుని యంబులపొదియని తలంచి మిక్కిలి కంపించెను. దమయంతీవిరహముచే బాధపడు నలునకు మతి చెడినందువలన పూగుత్తియందంబులపొది యను భ్రాంతి యేర్పడుట సహజము.

శ్లో॥ ము నిద్రుమః కోరకితశ్శితిద్యుతి
ర్వనేஉమునాஉమన్యత సింహికాసుతః।
తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం
కలాకలాపం కిల వైధవం వమన్ ॥ ౯౬

ప॥ వి॥ మునిద్రుమః। కోరకితః। శితిద్యుతిః। వనే। అమునా। అమన్యత। సింహికాసుతః। తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం। కలాకలాపం।కిల। వైధవం। వమన్ ।

టీక॥ అమునా = ఈ నలునిచే; వనే = ఉద్యానమందు; కోరకితః = మొగ్గలు తొడిగిన; శితిద్యుతిః = (ఆకుల యందు) నల్లనికాంతిగల్గిన; మునిద్రుమః = అగస్త్యవృక్షము (అవిశచెట్టు) తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం: తమిస్రపక్ష = కృష్ణపక్షమందు; త్రుటి = క్షయములయొక్క కూట = నెపముచే: భక్షితం = భక్షింపబడిన; వైధవం = చంద్రసంబధమైన కలాకలాపం = కళలసమూహమును; వమన్ = వెలుపలికి(గ్రక్కుచున్న సింహికాసుతః = రాహువుగ. అమన్యత = తలంపబడెను.

ఇచ్చట అగస్త్యవృక్షము కోరకితత్వ శితిద్యుతిత్వ ధర్మములచే చంద్రకళలను వెడల(గ్రక్కుచున్న రాహువుగ తలంప(బడినట్లు చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. "త్రుటికూటభక్షితమ్" అని కళాక్షయమును నెపముగ(జెప్పి కూటశబ్దముచే క్షయమందు భక్షణమునారోపించుటవలన నపహ్నవాలంకారము ఈయపహ్నవాకాలంకారముచే బైన యుత్ప్రేక్ష ఉత్థాపితమయినది కాన నారెంటికిని సంకరము.

సమాసములు:

శితిద్యుతిః ;_ శితిః ద్యుతిః యస్య సః శితిద్యుతిః।
సింహికాసుతః:_ సింహికాయాః సుతః = సింహికాసుతః

తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితమ్:- తమిస్రస్య పక్షః తమిస్రపక్షః తమిస్రపక్షే త్రుటయః తమిస్రపక్షత్రుటయః, తమిస్రపక్షత్రుటయఏవకూటం తమిస్రపక్షత్రుటికూటం। తమిస్రపక్షత్రుటికూటేన భక్షితః । తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితః తం తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితమ్.

కలాకలాపమ్:- కలానాం కలాపః = కలాకలాపః తం, కలాకలాపమ్

వైధవం;- విధోరయం, వైధవః, తం వైధవమ్.

భావము ;

ఆ యుద్యానమందు మొగ్గలువేసిన నల్లని యాకులుగల అవిశచెట్టు కృష్ణపక్షమందు కళలుక్షయించుట యను నెపముతో, భక్షింపఁబడిన చంద్రకళలను వమనము జేయుచున్న రాహువే మోయని భావింపఁబడినది. అవిశచెట్టు నల్లగనుండుటవలన నది రాహువుగను దాని యందలి మొగ్గలు తెల్లగనుండుటవలన చంద్రకళలుగను దలంబఁబడినది,

శ్లో॥ పురో హఠాక్షిప్తతుషారపాండర
చ్ఛదావృతేర్వీరుధి బద్ధవిభ్రమాః।
మిలన్నిమీలం విదధుర్విలోకితా
నభస్వతస్తం కుసుమేషుకేలయః॥ ౯౭

ప॥ వి॥ పురః। హఠాక్షిప్తతుషారపాండరచ్ఛదావృతేః। వీరుధి। బద్ధవిభ్రమాః। మిలన్నిమీలం। విదధుః। విలోకితాః।నభస్వతః। తం। కుసుమేషుకేలయః

టీక॥ పురః = ఎదుట, హఠాక్షిప్తతుషారపాండరచ్ఛదావృతేః, హఠ = తటాలున, ఆక్షిప్త = లాగఁబడిన తుషార = మంచుచే, పాండర = తెల్లని. ఛద = ఆకుల యొక్క. ఆవృతేః = ఆవరణముగల, (తుషార = మంచువలె' పాండర = తెల్లని, చ్ఛద = ఆచ్ఛాదించు వస్త్రముయొక్క ఆవృతేః = ఆవరణముగల) నభస్వతః = వాయువుయొక్క, వీరుధి = తీగెయందు, బద్ధవిభ్రమాః = సంబద్ధమైన విలాసములు గల కుసుమేషుకేలయః, కుసుమేషు = పూఁబాణములుగల. మన్మధుని యొక్క కేలయః = కామక్రీడలు, విలోకితాః = చూడఁబడినవై తం = ఆనలుని మిలన్నిమీలం, మిలత్ = సంభవించిన, నిమీలం = కనులమూతగలవానినిగ, విదధుః = చేసినవి.

ఇచ్చట ప్రస్తుతమగు వాయువృత్తాంతము వలన నప్రస్తుతమగు కాముకవృత్తాంతము స్ఫురించుచున్నది. గాన సమాసోక్త్యలంకారము "నేక్షేతార్కం న నగ్నాం స్త్రీం న చ సంసక్తమైథునామ్" అని శాస్త్రము ననుసరించి ధీరోదాత్తుఁడగు నలుఁడు ఆవరణము దొలగిన స్త్రీని దలపించుచున్న యా తీగెను చూచుట యధర్మమని కనులుమూసెను. మఱియు నగ్నమయిన స్త్రీని చూచుట కామోద్దీపకమగుటవలనను కనులు మూసెను. కాని సహజగంభీరుఁడగు నలుడు నిగ్రహశక్తి గల్గియుండుట వలన నతని కనులమూతకిది కారణమనుటకంటెను ధర్మభంగ భీతియే కారణమనుట యుచితము.

సమాసములు :

హతాత్తిప్తతుషారపాండరచ్ఛదావృతేః:— హతాత్ ఆక్షిప్తా = హతాక్షిప్తా, తుషారేణ పాండరః (తుషారవత్ పాండరః) = తుషారపాండరః, తుషారపాండరశ్చాసౌ ఛదశ్చ = తుషారపాండరచ్ఛదః తుషారపాండరచ్ఛదస్య ఆవృతిః. తుషారపాండరచ్ఛదావృతిః హతాక్షిప్తా తుషారపాండరచ్ఛదావృతిఃయేన సః హతాక్షిప్త తుషారపాండరచ్ఛదావృతిః తస్య హతాక్షిప్తతుషారపాండరచ్ఛదావృతేః॥

బద్ధవిభ్రమాః :—బద్ధాః విభ్రమాః యాసు తాః, బద్ధవిభ్రమాః తాః = బద్ధవిభ్రమాః

మిలన్నిమీలమ్:— మిలంతీ నిమీలా యస్య సః మిలన్నిమీలః తం మిలన్నిమీలమ్,

కుసుమేషుకేలయః:— కుసుమాని ఇషవః యస్య సః కుసుమేషుః, కుసుమేషోః కేలయః, కుసుమేషుకేలయః

భావము:

నలుని యెదుట గాలికి ఆకులు రాలి మంచుచే దెల్లగ గానవచ్చుచు నావరణముఁదొలిగినదై దిసమొలయగు స్త్రీని దలపించు తీగెపైవిలా బద్ధములగు వాయువుయొక్క మన్మథక్రీడలు నలుని కన్నుమూయించినవి. వివస్త్రయగు స్త్రీయందు వాయువుయొక్క కామక్రీడలు దీపకములై విరహియగు తనను

మిక్కిలి దుఃఖమును తెచ్చిపెట్టువనెడి భీతియు వివస్త్రయగు స్త్రీని(జూచుటధర్మ భంగమనెడి భీతియు కనులు మూసికొనుటకు కారణములు.

శ్లో॥ గతా యదుత్సంగతలే విశాలతాం
ద్రుమాః శిరోభిః ఫలగౌరవేణ తామ్।
కథం స ధాత్రీమతిమాత్రనామితై
ర్న వందమానానభినందతి స్మ తాన్॥ ౯౮

ప॥ వి॥ గతాః। యదుత్సంగతలే । విశాలతాం । ద్రుమాః । శిరోభిః । ఫలగౌరవేణ । తామ్ । కథం । సః। ధాత్రీమ్ । అతిమాత్రనామితైః । న।వందమానాన్ । అభినందతి । స్మ। తాన్ ।

టీక॥ ద్రుమాః = వృక్షములు, యదుత్సంగతలే. యత్ = ఏభూమియొక్క (ఏదాదియొక్క), ఉత్సంగతలే = పైప్రదేశమునందు, (ఒడియందు) విశాలతాం = వృద్ధిని, గతాః = పొందినవో, తాం = అభూమిని. (ఆ,దాదిని) ఫలగౌరవేణ = ఫలభారముచేత. (పుణ్యాధిక్యముచేత), అతిమాత్రనామితైః, అతిమాత్ర = మిక్కిలియధికముగ, నామితైః = వంచ(బడిన, శిరోభిః = కొనలచేతను (శిరస్సులచేతను) వందమానాన్ = తాకుచున్న (నమస్కరించుచున్న), తాన్ = ఆవృక్షమలను. సః = ఆనలు(డు, కథం = ఎట్లు, నాభినందతిస్మ = అభినందించ(డు, తప్పక అభినందించును.

ఇచ్చట విశేషణబలముచే ప్రస్తుత ద్రుమవృత్తాంతము వలన నప్రస్తుతమగు తల్లిని నమస్కరించుకుమారైం వృత్తాంతమున్స్ఫురించుచున్నది గాన, సమాసోక్త్యలంకారము

సమాసములు :-

యదుత్సంగతలే:- యస్యాః ఉత్సంగః, యదుత్సంగః యదుత్సంగస్య తలం = యదుత్సంగతలం, తస్మిన్, యదుత్సంగతలే।
ఫలగౌరవేణ:- ఫలానాం గౌరవమ్ = ఫలగౌరవం = తేన ఫలగౌరవేణ
ఫలస్య గౌరవం = ఫలగౌరవం, తేన = ఫలగౌరవేణ

అతిమాత్రనామితైః:- మాత్రామతిక్రాంతమతిమాత్రం = అతిమాత్రం నామితాని = అతిమాత్రనామితాని తైః = అతిమాత్రనామితైః॥

భావము:-

ఆ యుద్యానమందలి వృక్షములు భూమి యొక్క పై భాగమందుఁబెరిగినవై ఫలభారముచే మిక్కిలి వంగిన కొనలచే నాభూమిని స్పృశించుచు దాదియొడి పైనుండి చక్కగా వర్ధిల్లి, పుణ్యాధిక్యముచే తలలు వాల్చి, నమస్కరించు సంతానములనుఁదలపించుచున్నవి. అట్టి వృక్షములను నలుఁడేల యభినందించఁడు తప్పక అభినందింపగలఁడు।

శ్లో॥ నృపాయ తస్మై హిమితం వనానిలైః
సుధీకృతం పుష్పరసైరహర్మహః ।
వినిర్మితం కైతకరేణుభిస్సితం
వియోగినేఽదత్త న కౌముదీ ముదః॥ ౯౯

ప॥ వి॥ నృపాయ । తస్మై । హిమితం । వనానిలైః । సుధీకృతం ।పుష్పరసైః। అహర్మహః । వినిర్మితం । కైతకరేణుభిః । సితమ్ । వియోగినే । అదత్త । న। కౌముదీ । ముదః॥

టీక॥ వనానిలైః = ఉద్యానవనమందలి గాడ్పులచే, హిమితం = చల్లఁబఱుచబడినదియు, పుష్పరసైః = వనమందలి గాలిచేఁదేబడిన పూలరసములతో సుధీకృతం = అమృతముగఁజేయబడినదియు, కైతకరేణుభిః, కైతక = మొగలి పూలయొక్క రేణుభిః = ధూళులచే సితం = తెల్లనిదిగ వినిర్మితం = చేయబడిన, అహర్మహః = అహః = పగటియొక్క, మహః = వెలుగనెడి, కౌముదీ = వెన్నెల, వియోగినే = విరహము గల్గిన, తస్మై = ఆ నృపాయ = రాజునకు, ముదః = సంతోషములను నాదత్త = ఈయలేదు.

"అహర్మహః కౌముదీ" అని "పగటి వెలుగనెడి వెన్నెల"అని చెప్పుటవలన వ్యస్తరూపకము.

సమాసములు :

పుష్పరసైః:- పుష్పాణాం రసాః = పుష్పరసాఃతైః = పుష్పరసైః
అహర్మహః:- అహ్నః మహః = అహర్మహః

కైతకరేణుభిః:- కేతక్యాః కుసుమం = కైతకం, కైతకస్య రేణవః = కైతకరేణవః = తైః కైతకరేణుభిః

భావము:-

ఆయుద్యానమందలి యెండ ఆ వన వాయువులచే జల్లబఱుపఁబడిన మకరందములతో నమృతమగుఁజేయబడి మొగలి పుప్పొడులతో తెల్లబఱుచఁబడి వెన్నెలగాఁజేయబడినది కాని యది విరహబాధఁజెందిన యా నలునకు సంతోషము గల్గించలేదు.

శ్లో॥ వియోగభాజోఽపి నృపస్య పశ్యతా
తదేవ సాక్షాదమృతాంశుమాననమ్।
పికేన రోషారుణచక్షుషా ముహుః
కుహూరుతాఽఽహూయత చంద్రవైరిణీ॥ ౧౦౦

ప॥ వి॥ వియోగభాజః । అపి । నృపస్య । పశ్యతా, తత్ । ఏవ । సాక్షాత్ । అమృతాంశుం । ఆననం । పికేన । రోషారుణచక్షుషా । ముహుః । కుహూః। ఉత । ఆహూయత । చంద్రవైరిణీ ॥

టీక॥ వియోగభాజోఽపి = విరహము పొందినవాఁడైనను, నృపస్య = నల మహారాజు యొక్క తత్ = ఆ, ఆననమేవ = ముఖమనెడి సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షమైన అమృతాంశుం = చంద్రుని,పశ్యతా = చూచుచున్నదియు, (కావుననే) రోషారుణచక్షుషా, రోష = ఇంకను చంద్రత్వమును వదలలేదనెడి కోపముచే అరుణ = ఎఱ్ఱని చక్షుషా = కనులుగల పికేన = కోకిలచే చంద్రవైరిణీ = చంద్రునికి శత్రువైన కుహూః = తనకూతయనెడి కుహువుఅనగా అమావాస్య, ముహుః = పలుమాఱు ఆహూయత ఉత = పిలువఁబడినదో యనునట్లుండినది.

"కుహూః" అని కోకిలధ్వనియగు కుహువునే అమావాస్య యొను కుహువుతో రూపింపబడినది కాన శ్లిష్టరూపకము.

"కుహూరాహూయత ఉత" కుహువు పిలువఁబడినదో యనునట్లుండి నదని చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. ఇది ముందుఁజెప్పబడిన రూపకము నపేక్షించినదిగాన దానితో దీనికి సంకరము.

సమాసములు :

వియోగభాజః:- వియోగం భజతీతి = వియోగభాక్ = తస్య వియోగ భాజః

రోషారుణచక్షుషా:- రోషేణ అరుణే = రోషారుణే, రోషారుణే చక్షుషీ యస్య సః రోషారుణచక్షుః తేన = రోషారుణచక్షుషా

చంద్రవైరిణీ:- = చంద్రస్య వైరిణీ = చంద్రవైరిణీ

భావము :

విరహబాధననుభవించుచున్నను, నలుని ముఖమును ప్రత్యక్షచంద్రునితో సమాన కాంతిగలదిగఁజూచుచున్న కోకిల సహజముగ కనులెఱ్ఱగనున్నను ఇంకను నలుని ముఖము చంద్రత్వమును వీడలేదని రోషముతో కనులెఱ్ఱఁజేసి కొని కుహువను తన పలుకుతో, కుహువని చెప్పఁబడు నమావాస్యను, పిలుచు చున్నదో యనునట్లుండినది, అమావాస్య చంద్రునికి శత్రువుగాన నా యమా వాస్య వచ్చినచో నలముఖ చంద్రునకు కాంతి తఱుగును. దాని వలన విరహులను బాధించుటయే పనిగాఁగల్గిన కోకిల కిష్టసిద్ధియగును.

శ్లో॥ అశోకమర్థాన్వితనామతాశయా
గతాన్ శరణ్యం గృహశోచినోఽధ్వగాన్।
అమన్యతావంతమివైష పల్లవైః
ప్రతీష్టకామజ్వలదస్త్రజాలకమ్॥ ౧౦౧

ప॥ వి॥ అశోకమ్। అర్థాన్వితనామతాశయా। ఆగతాన్। శరణ్యం। గృహశో చినః। అధ్వగాన్। అమన్యత। అవంతమ్। ఇవ। ఏషః। పల్లవైః। ప్రతీష్టకామజ్వలదస్త్రజాలకమ్।

టీక ॥ ఏషః = ఈ నలుఁడు పల్లవైః = చిగుళ్లచే, ప్రతీష్టకామజ్వలదస్త్రజాల కమ్ ప్రతీష్ట = ప్రతిగ్రహింపఁడి మఱుగుపఱచఁబడిన కామ = మన్మ థుని యొక్క జ్వలదస్త్ర = జ్వలించు నాయుధములనెడి జాలకం = లేత మొగ్గలగుత్తులుగల అశోకం = అశోకవృక్షమును అర్థాన్వితనామతా శయా; అర్ధ = శోకము లేనిదను నర్థముతో అన్విత = కూడిన నామతా = పేరుగల్గియుండుటలోని ఆశయా = అభిలాషతో శరణ్యం = రక్షిం చుటయందు శక్తిగల్గినదని (మత్వా = తలంచి) ఆగతాన్ = వచ్చినటు వంటి గృహశోచినః, గృహ = భార్యలనుగుఱించి శోచినః = దుఃఖించు అధ్వగాన్ = బాటసారులను అవంతమివ = రక్షించుచున్నదో యనునట్లు అమన్యత = తలంచెను.

"అశోకమర్థాన్వితనామతాశయా" యని శోకము లేనిది యశోకమని సార్ధకనామముగ నిర్వచనముచేయుట వలననిరుక్త్యలంకా రము. "అమన్యతావంతమివ" యని యశోకవృక్షము బాటసారులను రక్షించుచున్నదో యనునట్లు తలంపఁబడిన దని చెప్పుటవలన నుత్ప్రే క్షాలంకారము.

సమాసములు :

అశోకమ్:- అవిద్యమానఃశోకః యస్య సః = అశోకః తం. అశోకమ్ అర్థాన్వితనామతాశయా:- అర్థేన అన్వితం=అర్థాన్వితం, అర్థాన్వితం, నామ యస్య సః, అర్థాన్వితనామా. అర్థాన్వితనామ్నః భావః = అర్థాన్విత నామతా, అర్థాన్విత నామతాయామాశా. అర్థాన్వితనామతాశా, తయా = అర్థాన్విత నామతాశయా

శరణ్యమ్:- శరణే సాధుః = శరణ్యః ; తం = శరణ్యమ్ గృహశోచిన = గృహాన్ శోచంతీతి = గృహశోచినః తాన్ గృహ శోభివః

అధ్వగాన్ :- = అధ్వాని గచ్ఛంతీతి = అధ్వగాః = తాన్ = అధ్వగాన్ ప్రతీష్టకామజ్వలదస్త్రజాలకమ్:- జ్వలంతి చ తాని అస్త్రాణి చ = జ్వల దస్త్రాణి = కామస్య జ్వలదస్త్రాణి = కామజ్వలదస్త్రాణి కామజ్వల దస్త్రాణ్యేవ జాలకాని = కామజ్వలదస్త్రజాలకాని, ప్రతీష్టాని-కామజ్వల

దస్త్రజాలకాని యేన సః = ప్రతీష్టకామజ్వలదస్త్రజాలకః, తమ్ = ప్రతీ ష్టకామజ్వాల దస్త్రజాలకమ్।

భావము :

మండుచున్న మన్మధాస్త్రములనెడి లేత మొగ్గల గుత్తులను చిగురుటాకు లతో మఱుగుపఱచుకొని యశోకవృక్షమాయుద్యానమందున్నది. అట్లు చిగురు టాకులలో నామన్మథాస్త్రములను మఱుగుఁబరచనిచో, విరాహులు వానినిఁజూచి నంత మాత్రముననే మరణింతురు. అట్టి యశోకవృక్షము తమ శోకమును బోగొట్టుటచే నశోకమని సార్థకనామము వహించునని యభిలాషచే, ప్రియు రాండ్రఁగూర్చి దుఃఖించుచు శరణుఁబొందిన బాటసారుల నాయశోకము పైనఁ జెప్పిన విధముగా రక్షించుచున్నదో యనునట్లు గానవచ్చుచున్నది. జ్వలించుమన్మ థాస్త్రములనుఁజిగుళ్లలో నాయశోకము కప్పిపుచ్చి యాబాటసారులను మరణ భయమునుండి తప్పించుటయు రక్షణయే యగుచున్నది.

శ్లో॥ విలాసవాపీతటవీచివాదనా
త్పికాళిగీతేశ్శిఖిలాస్యలాఘవాత్।
వనేఽపితౌర్యత్రికమారరాధ తం
క్వభోగమాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జనః॥ ౧౦౨

ప॥ వి॥ విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్ । పికాళిగీతేః । శిఖిలాస్యలాఘవాత్ । వనే । అపి। తౌర్యత్రికమ్ । ఆరరాధ । తం।క్వ । భోగమ్ । ఆప్నోతి । న భాగ్యభాక్ । జనః ॥

టీక॥ విలాసవాపీతట వీచివాదనాత్, విలాసవాపీ = విహారపు నడబావి యొక్క తట = గట్టునందలి వీచి = అలలయొక్క వాదనాత్ = వాయిం చడమువలనను, పికాళిగీతేః,పిక = కోకిలయొక్కయు, అళి = తుమ్మెదల యొక్కయు గీతేః = గానమువలనను, శిఖిలాస్యలాఘవాత్, శిఖి = నెమలియొక్క లాస్య = నృత్యమందలి లాఘవాత్ = నైపుణ్యము వలన వనేఽపి = అడవియందును, తం = అనలుని, తౌర్యత్రికం = నృత్త- గీత-వాద్యములు, మూడును ఆరరాధ = ఆరాధించెను. భాగ్యభాక్ = భాగ్యముగల, జనః = జనము, క్వ = ఎక్కడ భోగం = సుఖమును, నాఽఽప్నోతి = పొందదు.

"క్వ భోగమాప్నోతి న భాగ్యభాక్ జనః" అని భాగ్యవంతు డెక్కడ సుఖమనుభవించడను సామాన్యవిషయముచే తౌర్యత్రికము నలుని సేవించుటయను విశేషార్థము సమర్థింపఁబడినదిగాన నిటనర్థాంతరన్యాసము॥

సమాసములు :

విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్:- విలాసస్య వాపీ = విలాసవాపీ, విలాసవాప్యాః, తటం = విలాసవాపీతటం, వీచీనాం వాదనం = వీచివాదనం, విలాసవాపీతటే వీచివాదనం = విలాసవాపీతటవీచివాదనం, తస్మాత్ = విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్॥

పికాళిగీతేః:- పికాశ్చ, అళయశ్చ = పికాళయః, పికాళీనాంగీతిః = పికాళిగీతిః, తస్యాః పికాళిగీతేః॥

శిఖిలాస్యలాఘవాత్:- లాస్యానాం లాఘవం = లాస్యలాఘవం, శిఖినాం లాస్యలాఘవం = శిఖిలాస్యలాఘవం, తస్మాత్ = శిఖిలాస్యలాఘవాత్॥

తౌర్యత్రికం:- తౌర్యాణాం త్రికం, తౌర్యత్రికం,

భాగ్యభాక్:- భాగ్యం భజతీతి = భాగ్యభాక్

భావము :

ఆ యుద్యానవనమునందు విలాసపు నడబావిలోని యలలుగట్టునకు గొట్టుట వలన వాద్యము, కోయిలలు తుమ్మెదలు చేసెడి, కుహూఝుంకారములచే గానము నెమళ్ళు నేర్పుతోనాడుట వలన నాట్యము అనునీ తౌర్యత్రికము నలుని వనమందును సేవించినవి భాగ్యవంతుడెందు సుఖముననుభవించడు? అంతటను సుఖముననుభవింపఁగలడు. నలుడట్టిభాగ్యశాలిగాన నడవియందుననతడు తౌర్యత్రికము సేవించుటవలన సుఖమనుభవించెను.

శ్లో॥ తదర్థమధ్యాప్య జనేన తద్వనే
శుకా విసృష్టాః పటవ స్తమస్తువన్।
స్వరామృతేనోపజగుశ్చ శారికా
స్తథైవ తత్పౌరుషగాయినీకృతాః। ౧౦౩

ప॥ వి॥ తదర్థమ్ । అధ్యాప్య । జనేన । తద్వనే । శుకాః । విస్పష్టాః । పటవః । తమ్ । అస్తువన్ । స్వరామృతేన । ఉపజగుః । చ । శారికాః । తథా । ఏవ । తత్పౌరుషగాయినీకృతాః।

టీక॥ జనేన = సేవకజనముచే, తదర్థం = నలుని ప్రీతికై అధ్యాప్య = స్తుతులను చదివించి తద్వనే = ఆ యుద్యానమందు. విసృష్టాః = విడువఁబడిన, పటవః = స్పష్టమగు వాక్కుగల శుకాః = చిలుకలు, తం = ఆనలుని, అస్తువన్ = స్తుతించినవి తథైవ = అట్లే తత్పౌరుషగాయినీ కృతాః, తత్ = ఆనలుని యొక్క పౌరుష = పరాక్రమమునకు గాయినీ కృతాః = గాయకురాండ్రుగఁ జేయఁబడిన, శారికాః = గోరువంకలు, స్వరామృతేన = మధురమైన స్వరముతో, ఉపజగుశ్చ = గానముఁ జేసినవి,

సమాసములు :-

తదర్థమ్:- తస్మై = తదర్థమ్

తద్వనే = తచ్చ తత్ వనం చ = తద్వనంతస్మిన్ = తద్వనే

స్వరామృతేన:- స్వరః అమృతమివ = స్వరామృతమ్, తేన = స్వరామృతేన।

తత్పౌరుషగాయినీకృతాః:- పురుషస్య కర్మ = పౌరుషం తస్య పౌరుషం = తత్పౌరుషం తత్పౌరుషస్య గాయిన్యః = తత్పౌరుషగాయిన్యః, అతత్పురుషగాయిన్యః తత్పౌరుషగాయిన్యః కృతాః, తత్పౌరుషగాయినీకృతాః॥

భావము :

ఆ యుద్యానవనమందలి సేవకజనము నలమహారాజు యొక్క ప్రీతికై చిలుకలకు స్తుతులు నేర్పి వనమందు వదలి పెట్టియుండిరి, ఆ చిలుకలు రాజు రాగనే, స్ఫుటవచనములతో నాతనిని స్తుతిఁజేసినవి. అవిధముగనే, యానలుని పరాక్రమమును గానముఁజేయునవిగ శిక్షణయీయఁబడిన గోరువంకలు, అమృతమువంటి మధురస్వరముతో రాజునుఁగాంచి, గానములు జేసినవి.

శ్లో॥ ఇతీష్టగంధాఢ్యమటన్నసౌ వనం
పికోపగీతోఽపి శుకస్తుతోఽపి చ।
అవిందతామోదభరం బహిః పరం
విదర్భసుభ్రూవిరహేణ నాంతరమ్ ॥ ౧౦౪

ప॥ వి॥ ఇతి। ఇష్టగంధాఢ్యమ్ । అటన్ । అసౌ । వనం । పికోపగీతః । అపి । శుకస్తుతః । అపి । చ । అవిందత ।ఆమోదభరం।బహిః ।పరం। విదర్భసుభ్రూవిరహేణ । న। అంతరమ్ ।

టీక॥ ఇతి = ఇట్లు, ఇష్టగంధాఢ్యం. ఇష్టగంధ = సుగంధముతో, ఆఢ్యం = నిండిన, వనం = ఉద్యానమును అటన్ = తిరుగుచున్న అసౌ = ఈ నలుఁడు పికోపగీతోఽపి = పికః కోకిలలచే ఉపగీతోపి = గానముచేయఁబడినవాడై నప్పటికిని, శుకస్తుతోఽపి చ; శుక = చిలుకలచేస్తుతోఽపి చ = స్తుతింపఁబడినవాడై నప్పటికిని. పరం = కేవలము, బహిః = వెలుపల. ఆమోదభరం = పరిమళభారమును, అవిందత = అనుభవించెను. విదర్భసుభ్రూవిరహేణ; విదర్భసుభ్రూ = విదర్భదేశపు సుందరియగు దమయంతియొక్క, విరహేణ = వియోగముచే, అంతరం = అంతరంగమునకు సంబంధించిన, ఆమోదభరం = ఆనందాతిశయమును, నాఽవిందత = అనుభవింపలేదు.

సమాసములు:

ఇష్టగంధాఢ్యం:- ఇష్టగంధేన ఆఢ్యమ్, ఇష్టగంధాఢ్యమ్ తత్. ఇష్టగంధాఢ్యమ్.

పికోపగీతః:- పికైరుపగీతః = పికోపగీతః

శుకస్తుతః:- శుకైః స్తుతః = శుకస్తుతః

ఆమోదభరం:- ఆమోదస్య భరః = ఆమోదభరః, తం ఆమోదభరమ్

విదర్భసుభ్రూవిరహేణ:- విదర్భాణాం సుభ్రూః, విదర్భసుభ్రూః. విదర్భసుభ్రువః విరహః, విదర్భసుభ్రూవిరహః, తేన విదర్భసుభ్రూవిరహేణ.

అంతరమ్:- అంతరే భవః = అంతరః, తం = అంతరమ్.

భావము:-

ఈ విధముగ నలుడు మంచి పరిమళముతో నిండిన యా యుద్యాన మందు సంచరించుచు, కోయిలలు గానముఁజేసినను, చిలుకలు స్తుతిఁజేసినను కేవలము పరిమళముల ననుభవించుటవలన, బాహ్యమైన ఆమోదము ననుభవిం చెను. కాని, దమయంతీవిరహముచే మానసికమగు నామోదముననుభవింప లేక పోయెను. మఱియు నా యుద్యానములోని యుద్దీపకములగు కోకిలనాదముల తోఁడను, తుమ్మెదల ఝుంకారములతోఁడను, పూచిన మొగలిపొదలతోఁడను చిగిర్చిన యశోకములవలనను, దమయంతీవిరహదుఃఖితుఁడగు నలునకు బాధ యినుమడించినది.

శ్లో॥ కరేణ మీనం నిజకేతనం దధత్
ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా ।
వ్యతర్కి సర్వర్తుఘనే వనే మధుం
స మిత్రమత్రానుసరన్నివ స్మరః॥ ౧౦౫

ప॥ వి॥ కరేణ । మీనం । నిజకేతనం । దధత్ । ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా । వ్యతర్కి । సర్వర్తుఘనే । వనే । మధుం । సః । మిత్రమ్ । అత్ర । అనుసరన్ । ఇవ । స్మరః.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, నిజకేతనం; నిజ = తనదగు. కేతనం = ధ్వజములోని చిహ్నమగు, మీనం = చేపను, ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా; ద్రుమ = చెట్లయొక్క, ఆలవాల = పాదులలోని, అంబు = నీటిలో, నివేశ = ప్రవేశించుననను, శంకయా = భయముచే, కరేణ = చేతితో, దధత్ = (మత్స్యరేఖలను నెపముచే) ధరించుచు, సర్వర్తుఘనే; సర్వర్తు = సమస్తఋతువులచే, ఘనే = నిండిన, అత్ర = ఈ, వనే = ఉద్యానమందు, మిత్రం = స్నేహితుఁడగు, మధుం = వసంతుని, అనుసరన్ = వెంబడించుచున్న, స్మర ఇవ = మన్మధుఁడువలె, వ్యతర్కి = ఊహింపఁబడెను.

'స్మర ఇవ వ్యతర్కి' అని నలుఁడు మన్మథుఁడుగ నూహింపఁబడె నని చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు:

నిజకేతనం:- నిజం చ తత్ కేతనం చ = నిజకేతనం, తత్ = నిజకేతనమ్.

ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా:- ద్రుమాణామాలవాలాః = ద్రుమాలవాలాః, ద్రుమాలవాలానామంబూని = ద్రుమాలవాలాంబూని. ద్రుమాలవాలాంబుషు నివేశః, ద్రుమాలవాలాంబునివేశః, ద్రుమాలవాలాంబునివేశాత్. శంకా = ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకా. తయా ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా.

సర్వర్తుఘనే:- సర్వే చ తే ఋతవశ్చ = సర్వర్తవః సర్వర్తుభిః ఘనం = సర్వర్తుఘనం = తస్మిన్ = సర్వర్తుఘనే.

భావము:-

ఆ యుద్యానమందు హస్తమున మత్స్యరేఖతో నొప్పి విహరించుచున్న యా నలుఁడు తన ధ్వజచిహ్నమగు మీనము క్రిందఁబడి చెట్ల పాదులలోని నీట మునుఁగునను భయముతో దానిని చేతఁబెట్టుకొని, సమస్తఋతువులతో సమృద్ధమగు నా వనమందు తన చెలికాడను మధువును వెంబడించు మన్మథుడో యనునట్లు జనులచే నూహింపఁబడెను.

శ్లో॥ లతాబలాలాస్యకలాగురుస్తరు
ప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః ।
అసేవతాముం మధుగంధవారిణి
ప్రణీతలీలాప్లవనో వనానిలః॥ ౧౦౬

ప॥ వి॥ లతాబలాలాస్యకలాగురుః । తరుప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః । అసేవత । అముం । మధుగంధవారిణి । ప్రణీతలీలాప్లవనః ।వనానిలః।

టీక॥ లతాఽబలాలాస్యకలాగురుః; లతా = తీగెలనెడు, అబలా = స్త్రీలకు, లాస్యకలా = మధురనృత్యవిద్యయందు, గురుః = ఉపదేష్టయు. తరుప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః: తరు = వృక్షములయొక్క, ప్రసూన = పుష్పములలోని, గంధోత్కర = పరిమళాతిశయమునకు, పశ్యతోహరః = ప్రత్యక్షచోరు డును, మధుగంధవారిణి; మధు = మకరందమును

గంధవాలిణి = తావినీటియందు, ప్రణీతలీలాప్లవనః ప్రణీత = చేయc బడిన లీలాప్లవనః = విలాసపు జలకేములు గల, వనానిలః = వనవాయువు అముం = ఈ నలుని, అసేవత = సేవించినది,

"లతాబలాలాస్యగురుః" అని చెప్పుటవలన వాయువు నందలి మందగతియు, "తరుప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః" యని చెప్పుటవలన వాయువునందలి పరిమళాతిశయము ద్యోతితములు.

"ప్రణీతలీలాప్లవనః" అని చెప్పుట వలన వాయువునందలి శైత్యము సూచితమైనది శైత్య-సౌరభములు గల మంద మారుతము నలుని సేవించినది. గుణవన్తుడగు సేవకుడే యజమానుని రంజిల్లc జేయును.

"లతాబలాలాస్యగురుః" అని లతలను, అబలలతో రూపించుట వలన రూపకము.

సమాసములు :

లతాబలాలాస్యగురు :- లతా ఏవ అబలా : లతాబలాః, లతాబలానాం లాస్యం, లతాబలాలాస్యం, లతాబలాలాస్యే గురుః, లతాబలాలాస్యగురుః తం, లతాబలాలాస్యగురుం-

తరుప్రసూనగంధోత్కర పశ్యతోహరః :- తరూణాం ప్రసూనాని, తరుప్రసూనాని, తరుప్రసూనేషు గంధాః తరుప్రసూనగంధానాముత్కరః = తరుప్రసూనగంధోత్కరః పశ్యతః హరః = పశ్యతో హరః తరుప్రసూనగంధోత్కరస్య పశ్యతోహరః, తరుప్రసూనగంధోత్కర పశ్యతోహరః.

మధుగంధవారిణి :- గంధస్య వారి = గంధవారి మధ్వేవ, గంధవారి = మధుగంధవారి, తస్మిన్, మధుగంధవారిణి.

ప్రణీతలీలాప్లవనః :- లీలయా ప్లవనమ్, లీలాప్లవనం ప్రణీతం లీలాప్లవనంయేన సః = ప్రణీతలీలాప్లవనః.

వనానిలః:- వనస్య అనిలః = వనానిలః.

భావము :

ఆయుద్యానమందు, వనవాయువు, తీగెలనెడి స్త్రీలకు, మధుర నృత్య మును నేర్పుటకు గురువై, పూలనెత్తావికిఁ బ్రత్యక్షచోరుడై మకరందమను గంధోదకమున విలాసపుజలకములాడిన వాడై మాంద్యమును పరిమళమును చల్లఁదనమును వహించి యానలుని సేవించెను.

శ్లో॥ అథ స్వమాదాయ భయేన మంథనా
చ్చిరత్నరత్నాధికముచ్చితం చిరాత్।
నిలీయ తస్మిన్నివసన్నపాంనిధి
ర్వనే తటాకో దదృశేఽవనీభుజా॥ ౧౦౭

వ॥ వి॥ అథ । స్వమ్ । ఆదాయ । భయేన । మంథనాత్ । చిరత్నరత్నాధికమ్ । ఉచ్చితం । చిరాత్ । నిలీయ । తస్మిన్ । నివసన్ । అపాంనిధిః ।వనే। తటాకః । దదృశే . అవనీభుజా ।

టీక॥ అథ = వనము చూచిన పిదప. మంథనాత్ = చిలుకుట వలని. భయేన = భయముచే. చిరాత్ = చాల కాలము నుండి, ఉచ్చితం = సంపాదింపఁబడిన, చిరత్నరత్నాధికమ్; చిరత్న = ప్రాచీనములగు, రత్న = రత్నములతో అధికం = నిండిన, స్వం = ధనమును, ఆదాయ = తీసికొని, తస్మిన్ = ఆ, వనే = వనమందు. నిలీయ = దాగికొని నివసన్ = నివసించుచున్న, అపాంనిధిరివ = సముద్రమోయనునట్లు, తటాకః = కొలను, అవనీభుజా = నలమహారాజు చే, దదృశే = చూపఁబడినది.

"నిలీయ నివసన్నపాంనిధిరివ" యని, తటాకమును, ఆ వనమందు దాగిన సముద్రమోయని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష

సమాసములు :

చిరత్నరత్నాధికమ్ :- చిరత్నాని చ తాని రత్నాని చ = చిరత్నరత్నాని, చిరత్నరత్నైరధికమ్ = చిరత్నరత్నాధికమ్. అథవా చిరత్నరత్నాని— అధికాని యస్మిన్ తత్ = చిరత్నరత్నాధికం, తత్ = చిరత్నరత్నాధికమ్. అవనీభుజా :- అవన్యాః భుక్ = అవనీభుక్ = తేన = అవనీభుజా.

భావము :

ఆ యుద్యానమునుఁ జూచిన నలమహారాజందలి కొలనుఁ జూచెను. మఱల దేవాసురులు తన్నుఁ జిలుకుదురేమో యని భయముతో, సముద్రుఁడు తాను చిరకాలమునుండి సంపాదించుకొనిన, ప్రాచీన రత్నములతో నిండిన తన సర్వస్వమును తీసి కొనివచ్చి ఆ వనమందొక మూల దాగి నివసించుచున్నాడో యను నట్లుగ నా కొలను నలమహారాజుచేఁ భావింపఁబడినది. ఇట్లు జెప్పుటవలన ఆ తటాకము విశాలమై వివిధరత్నములకు నాకరమై సముద్రమునుఁ దలపించు చున్నదని సూచితము.

శ్లో॥ పయోనిలీనాభ్రముకాముకావళీ
రదాననంతోరగపుచ్ఛసచ్ఛవీన్।
జలార్ధరుద్ధస్య తటాంతభూభిదో
మృణాళజాలస్య నిభాద్బభార యః॥ ౧౦౮

వ॥ వి॥ పయోనిలీనాభ్రముకాముకావళీరదాన్ ।అనంతోరగ పుచ్ఛసచ్ఛవీన్।జలార్ధ రుద్ధస్య । తటాంతభూభిదః । మృణాళజాలస్య । నిభాత్ । బభార ।యః,

టీక॥ యః = ఏ తటాకము. జలార్ధరుద్ధస్య; జల = నీటిచే, అర్ధరుద్ధస్య = సగము మూయఁబడిన, తటాంతభూభిదః; తటాంత = గట్టునొద్ద- భూ = భూమిని. భిదః = పెళ్లగించుకొనిన. మృణాళజాలస్య, మృణాళ = తామరతూండ్ల యొక్క జాల = సమూహముయొక్క, నిభాత్ = నెపము వలన, అనంతోరగ పుచ్ఛసచ్ఛవీన్; అనంత = ఆదిశేషు డను ఉరగ = సర్పముయొక్క, పుచ్ఛ = తోకతో, సచ్ఛవీన్ = సమానమగు ధవళకాంతులుగల పయోని లీనాభ్రము కాముకావళీరదాన్; పయః = ఉదకమందు, నిలీన = దాగిన, అభ్రముకాముకావళీ అభ్రము = అభ్రము ననెడి యాడయేనుగకు కాముకావళీ = ప్రియులైన ఐరావతముల పంక్తియొక్క, రదాన్ = దంతములను, బభార = వహించెను.

"పయోని లీనాభ్రముకాము కావళీరదాన్" అని తటాకమందు "అభ్రముకాము కావళీ" యని పెక్కు ఐరావతములనుఁ జెప్పుట

వలన సముద్రమందొక ఐరావతమే యుండుటచే దానికంటెనిందాధిక్యము సిద్ధించుట వలన వ్యతిరేకాలంకారము-

సమాసము :

పయోనిలీనాభ్రముకాముకావళీరదాన్ :- పయసి నిలీనాః = పయోనిలీనా, అభ్రమోః కాముకాః అభ్రముకాముకాః, అభ్రముకాముకానామావళయః అభ్రముకాముకావళయః, పయోనిలీనాశ్చ తాః అభ్రముకాముకావళయశ్చ పయోనిలీనాభ్రము కాముకావళయః. పయోనిలీనాభ్రము కాముకావళీనాం రదాః పయోనిలీనాభ్రము కాముకావళీరదాః తాన్ = పయోనిలీనాభ్రము కాముకావళీరదాన్ —

అనంతోరగ పుచ్ఛసచ్ఛవీన్ :- అనంత ఇతి ఉరగః, అనంతోరగః, అనంతోరగస్య పుచ్ఛః, అనంతోరగపుచ్ఛః, సమానా చ్ఛవిః యోషాం తే = సచ్ఛవయః, అనంతోరగేణ సచ్ఛవయః, అనంతోరగ సచ్ఛవయః, తాన్ అనంతోరగ పుచ్ఛసచ్ఛవీన్ —

జలార్ధరుద్ధస్య :- అర్ధే రుద్ధం = అర్ధరుద్ధం, జలేన అర్ధరుద్ధమ్ = జలార్ధరుద్ధమ్ తస్య జలార్ధరుద్ధస్య —

తటాంతభూభిదః :- తటస్య అంతః = తటాంతః, తటాంతే భూః, తటాంతభూః తటాంతభువం భినత్తీతి = తటాంతభూభిత్, తస్య = తటాంత భూభిదః —

మృణాలజాలస్య :- మృణాలానాం జాలం = మృణాలజాలమ్, తస్య = మృణాలజాలస్య —

భావము :

ఆ తటాకము, నీటియందు సగము మునిగి గట్టును భేదించు తామర తూండ్ల సమూహమను నెపముచే నాదిశేషుని తోకతో సమానమగు ధవళకాంతి గల్గిన నీట మునిగిన ఐరావతములను దంతముల వహించినదిగఁగానవచ్చినది. సముద్ర మందొక యైరావతముండగా నీ తటాకమందు ఐరావతములు పెక్కు లున్నవని సిద్ధించుట వలన సముద్రమున కంటెను తటాకమునకు నాధిక్యము సిద్ధించినది.

శ్లో॥ తటాంతవిశ్రాంతతురంగమచ్ఛటా
స్ఫుటానుబింబోదయచుంబనేన యః ।
బభౌ చలద్వీచికశాంతశాతనై
స్సహస్రముచ్చైశ్శ్రవసామివ శ్రయన్॥ ౧౦౯

ప॥ వి॥ తటాంతవిశ్రాంత తురంగమచ్ఛటాస్ఫుటానుబింబోదయ చుంబనేన । యః । బభౌ । చలత్ । వీచికశాంత శాతనైః । సహస్రమ్ । ఉచ్చైశ్శ్రవసామ్ । ఇవ । శ్రయన్ ।

టీక॥ యః = ఏతటాకము, తటాంత విశ్రాంతతురంగమచ్ఛటాస్ఫుటానుబింబోదయచుంబనేన; తటాంత = కొలని గట్టునకు సమీపమునందు విశ్రాంత = విశ్రమించిన తురంగమచ్ఛటా = నలుఁడు తెచ్చిన గుఱ్ఱముల సమూహమునకు, స్ఫుట = స్పష్టముగా, అనుబింబ = ప్రతిబింబము యొక్క ఉదయ = ఆవిర్భావము యొక్క చుంబనేన = వ్యాప్తిచే, వీచికశాంత శాతనైః; వీచి = అలలనెడి, కశా = కొరడాలయొక్క, అంత = కొన యొక్క, శాతనైః = దెబ్బలచే, చలత్ = కదలుచున్న ఉచ్చైః శ్రవసాం = ఉచ్చైశ్శ్రవముల యొక్క సహస్రం = వేయిని, శ్రయన్నివ = కల్గియున్నదో యనునట్లు దదృశే = చూడఁబడినది.

"సహస్రం శ్రయన్నివ" యని ఉచ్చైశ్శ్రవముల వేయినిగల్గినదో యనునట్లు చెప్పుటచే నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

తటాంత విశ్రాంత తురంగ మచ్ఛటాస్ఫుటానుబింబోదయచుంబనేన :- తటస్య అంతః, = తటాంతః తటాంతే విశ్రాంతా, తటాంత విశ్రాంతా, తురంగమానాం ఛటా = తురంగమచ్ఛటా, తటాంతవిశ్రాంతా చ సా తురంగమచ్ఛటా చ = తటాంతవిశ్రాంత తురంగమచ్ఛటా స్ఫుట మనుబింబః = స్ఫుటానుబింబః, స్ఫుటానుబింబస్య. ఉదయః స్ఫుటానుబింబోదయః, తటాంతవిశ్రాంత తు ర ం గ మ చ్ఛ టా స్ఫు టా ను

బింబోదయ స్య చుంబనమ్ తటాంత విశ్రాంత తురంగమచ్ఛటాస్ఫుటాను బింబోదయ చుంబనం తేన తటాంత విశ్రాంత తురంగమచ్ఛటాస్ఫుటాను బింబోదయ చుంబనేన—

వీచికశాంతశాతనైః :— వీచయ ఏవ కశాః = వీచికశాః, వీచికశానామంతః వీచికశాంతః వీచికశాంతస్య శాతనాని వీచికశాంతశాతనాని, తైః వీచికశాంతశాతనైః.

భావము :

ఆ యుద్యానమునకు నలుఁడు తనతోఁ గొన్ని గుఱ్ఱములనుఁ గొని పోయి తటాకము గట్టున కట్టివేసెను. ఆ గట్టునఁ గట్టవేయ బడిన గుఱ్ఱముల ప్రతిబింబము లాతటాకజలమందు కానవచ్చుచున్నవి. ఆ తటాకమందలి యలలా ప్రతిబింబములనుఁదాకుటవలన, కొరడాలతో వానిని కొట్టి నట్లున్నవి. ఇట్లు గుఱ్ఱముల ప్రతిబింబములచే వేలకొలది గుఱ్ఱము లాతటాకమందున్నట్లు గాన వచ్చుచున్నవి. సముద్రమందొక యుచ్చైశ్శ్రవమను గుఱ్ఱముండగా నిందు సహస్ర సంఖ్యాకములగు నుచ్చైశ్శ్రవములు గానవచ్చుచున్నవని చెప్పుట వలన సముద్రము కంటె నాధిక్యము తటాకమునకు సిద్ధించినది.

శ్లో॥ సితాంబుజానాం నివహస్య యశ్ఛలా
దృభావళిశ్యామలితోదరశ్రియాం ।
తమస్సమచ్ఛాయకళంకసంకులం
కులం సుధాంశోర్బహుళం వహన్ బభౌ॥ ౧౧౦

ప॥ వి॥ సితాంబుజానాం । నివహస్య । యః । ఛలాత్ । బభౌ । అళిశ్యామలితో దరశ్రియాం । తమస్సమచ్ఛాయకళంకసంకులం । కులం । సుధాంశోః। బహుళం । వహన్ । బభౌ

టీక॥ యః = ఏతటాకము; అళిశ్యామలితోదరశ్రియాం అళి = తుమ్మెదలచే శ్యామలిత = నలుపుగావింపఁబడిన ఉదర = మధ్యభాగమందలి శ్రియాం = శోభగల్గిన, సితాంబుజానాం = తెల్లదామరలయొక్క, నివహస్య = సమూహముయొక్క ఛలాత్ = నెపమువలన, తమస్సమచ్ఛాయకళంక సంకులమ్, తమః = చీకటితో, సమచ్ఛాయ = సమానకాంతిగల, కళంక

= కళంకములతో. సంకులం = కూడిన, బహుళం = సంపూర్ణమగు, బహు = అనేకమైన, సుధాంశోః = చంద్రునియొక్క, కులం = వంశమును, వహన్ = వహించుచున్నదిగ, బభౌ = ప్రకాశించెను,

"సితాంబుజానాం నివహస్య ఛలాత్" సుధాంశోః కులం వహన్నివ -యని ఛలశబ్దముచే తెల్లదామరలయందు సితాంబుజత్వమును నిషేధించి చంద్రత్వమునారోపించుటవలన అపహ్నవము. వహన్నివయని వహించుచున్నదో యనునట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్షయు నలంకారములు సముద్రమందొక చంద్రుడుండగా నిందు పెక్కుచంద్రులుండు నట్లు చెప్పుటవలన వ్యతిరేకాలంకారము-

సమాసములు :

సితాంబుజానాం : = సితాని చ తాని, అంబుజాని చ = సితాంబుజాని- తేషాం సితాంబుజానాం.

అళిశ్యామలితోదరశ్రియామ్ :- అళిభిఃశ్యామలితా = అళిశ్యామలితా; ఉదరస్య శ్రీః ఉదరశ్రీః, అళిశ్యామలితా ఉదరశ్రీః యేషాం తాని = అళిశ్యామలితోదరశ్రీణి = తేషాం అళిశ్యామలితోదరశ్రియామ్-

భావము :

ఆ తటాకమందు తుమ్మెదలువాలుటచే నల్లబారిన మధ్యభాగముగల తెల్లదామరలు గలవు. తుమ్మెదలు వాలుట వలన, నల్లని కళంకములు వాని కేర్పడినట్లు గానవచ్చుచున్నవి, అట్టి నల్లని కళంకములు గల తెల్లదామరపూవులను నెపముతో తటాకము పెక్కుపూర్ణచంద్రులను గల్గినట్లు కానవచ్చుచున్నది. ఆ సముద్రమందొక్క చంద్రుడుండును నిట పెక్కు చంద్రులుండునట్లు చెప్పుట వలన వ్యతిరేకాలంకారము.

శ్లో॥ రథాంగభాజా కమలానుషంగిణా
శిలీముఖస్తోమసఖేన శార్ఙ్గిణా ।
సరోజినీస్తంబకదంబకైతవా
న్మృణాళశేషాహిభువాన్వయాయి యః॥ ౧౧౧

ప॥ వి॥ రథాంగభాజా । కమలానుషంగిణా । శిలీముఖస్తోమసఖేన।శార్ఙ్గిణా । సరోజినీస్తంబకదంబకైతవాత్ । మృణాళశేషాహిభువా । అన్వయాయి । యః ।

టీక॥ యః = ఏ, తటాకః = తటాకము, రథాంగభాజా; రథాంగ = చక్రవాకమును, (చక్రాయుధమును) భాజా = పొందినవాఁడును కమలానుషంగిణా = కమల = కమలముల చేతను, కమలా = లక్ష్మితోడను, అనుషంగిణా = సంబంధించినదియు, శిలీముఖస్తోమసఖేన; శిలీముఖ = తుమ్మెదలయొక్క, స్తోమ = సమూహముతో, సఖేన = సహితము, శిలీముఖస్తోమ = తుమ్మెదలసమూహముతో, సఖేన = సమానవర్ణము గలవాఁడును. మృణాళశేషాహిభువా; మృణాళశేషాహి — ఆదిశేషుని వంటి తామరకాడలకు, భువా = స్థానమైనదియు, మృణాళ = తామరకాడవంటి, శేషాహి = ఆదిశేషునియందు, భువా = ఆసీనమైయుండువాఁడునునగు, శార్ఙ్గిణా = శ్రీవిష్ణువుచే, సరోజినీస్తంబకదంబకైతవాత్; సరోజినీ = తామరల యొక్క, స్తంబ = గుల్మములయొక్క, కైతవాత్ = వ్యాజమువలన, అన్వయాయి = అనుసరింపఁబడెను, అనగా నధిష్ఠింపఁబడెను.

సరోజినీస్తంబకదంబకైతవాత్- అని కైతవశబ్దముచే సరోజినీస్తంబమందు స్తంబత్వమును నిషేధించి యందు శార్ఙ్గిత్వమను ధర్మమారోపింపఁబడి నందువలన నపహ్నవము.

సమాసములు:-

రథాంగభాజా: రథస్య అంగం రథాంగమ్, రథాంగం. భజతీతి = రథాంగభాక్ తేన రథాంగభాజా.

కమలానుషంగిణా ; కమలైః అనుషంగీ = కమలానుషంగీ. తేన = కమలానుషంగిణా. కమలయా అనుషంగీ = కమలానుషంగీ = తేన. కమలానుషంగిణా.

శిలీముఖస్తోమసఖేన: శిలీముఖానాం స్తోమః. శిలీముఖస్తోమః శిలీముఖస్తోమస్యసఖా = శిలీముఖస్తోమసఖః తేన = శిలీముఖస్తోమసఖేన.

శార్ఙ్గిణా: శృఙ్గస్య వికారః = శార్ఙ్గం, శార్ఙ్గమస్య అస్తీతి = శార్ఙ్గీ= తేన = శార్ఙ్గిణా.

సరోజినీస్తంబకదంబకైతవాత్: సరోజినీనాం స్తంబాః = సరోజినీస్తంబాః, సరోజినీస్తంబానాం కదంబః = సరోజినీస్తంబకదంబః, సరోజినీస్తంబకదంబస్య కైతవమ్ సరోజినీస్తంబకదంబకైతవమ్ తస్మాత్, సరోజినీస్తంబకదంబకైతవాత్.

మృణాళశేషాహిభువా: శేష ఇతి అహిః, శేషాహిః, మృణాళం శేషాహిరివ = మృణాళశేషాహిః మృణాళశేషాహేః భూః = మృణాళశేషాహిభూః తేన = మృణాళశేషాహిభువా మృణాళమివ శేషాహిః = మృణాళశేషాహిః, మృణాళశేషాహిఃభూః యస్య సః = మృణాళశేహిభూః = తేన, మృణాళశేషాహిభువా.

భావము :

చక్రవాకములతోఁడను, కమలములతోఁడను, తుమ్మెదల పిండుతోడను కూడినదియు, శేషసర్పమువంటి తామరకాడలకు స్థానమయిన యీ తటాకము తామరకాడల నెపమున, చక్రాయుధమును ధరించినవాఁడును, కమలాసనాథుడును, తుమ్మెదలపిండువంటి నీలదేహము గలవాఁడును, తామరతూండ్ల వలె ధవళమైన శేషశయ్యపై నధిష్ఠించువాఁడు నగు శ్రీమహావిష్ణువు చే నన్ని విధముల ననుసరింపఁబడినది.

శ్లో॥ తరంగిణీరంకజుషస్స్వవల్లభా
స్తరంగరేఖా బిభరాంబభూవ యః ।
దరోద్గతైః కోకనదౌఘ కోరకై
ర్ధృతప్రవాళాంకురసంచయశ్చ యః॥ ౧౧౨

ప॥ వి॥ తరంగిణీః । అంజుషః । స్వవల్లభాః । తరంగరేఖాః । ఇవ । బిభరాంబభూవ । యః । దరోద్గతైః । కోకనదౌఘకోరకైః । ధృతప్రవాళాంకురసంచయః । చ । యః ॥

టీక॥ (కించ = మఱియు) యః = ఏతటాకము, అంకభాజః; అంక = సమీపమును, భాజః = పొందినవియు, (అంక = ఒడిని, భాజః = పొందిన

వియు) తరంగరేఖాః = అలలపంక్తులను, స్వవల్లభాః = తనకుఁ బ్రియురాండ్రైన, తరంగిణీః = నదులను, బిభరాంబభూవ = భరించెను, కించ = మరియు, యః = ఏతటాకము, దరోద్గతైః = కొంచెము వికసించిన. కోకనదౌఘకోరకైః: కోకనద = చెంగలువల, ఓఘ = తండము యొక్క, కోరకైః = మొగ్గలచే, ధృతప్రవాళాంకురసంచయః; ధృత = ధరింపఁబడిన, ప్రవాళాంకుర = పవడపు చిగుళ్లయొక్క, సంచయః = సమూహము గలదియునాయెను.

"తరంగరేఖా : స్వవల్లభా స్తరంగిణీః" యని తరంగపంక్తులను, తన ప్రియురాండ్రగు నదులతో రూపించుటవలన, వ్యస్తరూపకము. "కోకనదౌఘకోరకైః ధృతప్రవాళాంకురసంచయః" యని చెంగలువల తండములను పగడపుమొలకలుగ రూపించుటవలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

తరంగిణీః:- తరంగాః ఆసు సంతీతి = తరంగిణ్యః = తాః తరంగిణీః

అంకజుషః :- అంక జుషంతీతిఅంకజుషః = తాః = అంకజుషః.

స్వవల్లభాః :- స్వస్య వల్లభాః = స్వవల్లభాః, తాః = స్వవల్లభాః

తరగరేఖాః:- తరంగాణాం రేఖాః = తరంగరేఖాః తరంగరేఖాః తరంగరేఖాః.

దరోద్గతైః : దరముద్గతాః = దరోద్గతాః, తైఃదరోద్గతైః

కోకనదౌఘకోరకైః : కోకనదానామోఘః కోకనదౌఘః, కోకనదౌఘస్య కోరకాః = కోకనదౌఘకోరకాః, తైః = కోకనదౌఘకోరకైః.

ధృతప్రవాళాంకురసంచయః: ప్రవాళానామంకురాః = ప్రవాళాంకురాః, ప్రవాళాంకురాణాం సంచయః, ప్రవాళాంకురసంచయః, ధృతః ప్రవాళాంకురసంచయః యేన సః = ధృతప్రవాళాంకురసంచయః.

భావము :

ఈ తటాకము తన యందుద్భవించిన తరంగపంక్తులను, తనకు ప్రియురాండ్రగు నదులుగ భరించెను. తనయందు కొంచెము వికసించిన చెంగలువ మొగ్గలను పగడపు మొలకలుగ ధరించెను. కావున సముద్రము వలె నీ తటా

కము నదులకు భర్తగను పగడపు మొలకలను ధరించిన వాడనియు నిందుమూల మున సిద్ధించినది.

శ్లో॥ మహీయసః పంకజమండలస్య య
శ్ఛలేన గౌరస్య చ మేచకస్య చ ।
నలేన మేనే సలిలే నిలీనయో
స్త్విషం విముంచన్విధుకాలకూటయోః ౧౧౩

ప॥ వి॥ మహీయసః । పంకజమండలస్య । యః । ఛలేన । గౌరస్య । చ । మేచకస్య । చ । నలేన । మేనే । సలిలే । నిలీనయోః । త్విషం । విముంచన్ । విధుకాలకూటయోః ।

టీక॥ యః = ఏ తటాకము, మహీయసః = మిగులపెద్దదియు, గౌరస్య = తెల్లనిదియు, మేచకస్య చ = నల్లనిదియునగు, పంకజమండలస్య = తామరపూల షండముయొక్క, ఛలేన = నెపముచే, సలిలే = జలమందు, నిలీనయోః = దాగిన, విధుకాలకూటయోపి; విధు = తెల్లని చంద్రుని యొక్కయు, కాలకూటయోః = నల్లని హాలహలము యొక్కయు, త్విషం = కాంతిని, విముంచన్నివ = విడుచుచున్నదో యనునట్లు, నలేన = నలునిచే, మేనే = తలపఁబడినవి.

"పంకజమండలస్య ఛలేన" యని తామరపూలషండము యొక్క నెపముచే, చంద్రుని యొక్కయు, హాలహలముయొక్కయు కాంతిని విడచుచున్నట్లు జెప్పుట వలన అపహ్నవముతోఁ గూడిన యుత్ప్రేక్షా లంకారము.

సమాసములు:

మహీయసః : అతిశయేన మహత్ = మహీయః, తస్య = మహీయసః.
పంకజమండలస్య: పంకజయోః మండలమ్ = పంకజమండలమ్, తస్య పంకజమండలస్య.

విధుకాలకూటయోః : విధుశ్చ కాలకూటశ్చ = విధుకాలకూటౌ = తయోః = విధుకాలకూటయోః.

భావము :

ఆ తటాకమందు తెల్లనివియు నల్లనివియు నగు, తామరపూల షండము మహత్తరమైనది నెలకొని యున్నది. ఆ తామరపూల షండము నెపమున నీ తటాకము, చంద్రహాలాహలములను వహించి, వాని కాంతులను వదలుచున్నదో యను నట్లున్నది. ఇట్లు చంద్రహాలాహలములను వహించుట వలన దీనికి సముద్రధర్మము సిద్ధించినది.

శ్లో॥ చలీకృతా యత్ర తరంగరింగణై
రబాలశైవాలలతాపరంపరాః ।
ధ్రువం దధుర్బాడబహవ్యవాడధ
స్స్థితిప్రరోహత్తమభూమధూమతామ్ ॥ ౧౧౪

ప॥ వి॥ చలీకృతాః । యత్ర । తరంగరింగణైః । అబాలశైవాలలతాపరంపరాః । ధ్రువం । దధుః । బాడబహవ్యవాడధస్థితి ప్రరోహత్తమభూమధూమతామ్.

టీక॥ యత్ర = ఏతటాకమందు, తరంగరింగణైః, తరంగ = అలలయొక్క, రింగణైః = కదలికలచే, చలీకృతాః = కదలింపఁబడిన, అబాలశైవాలలతాపరంపరాః. అబాల = కఠినమైన శైవాలలతా = నాచుఁదీగెల యొక్క, పరంపరాః = పంక్తులు, బాడబహవ్యవాడధస్స్థితి ప్రరోహత్తమ భూమధూమతామ్: బాడబహవ్యవాట్ = బడబాగ్నియొక్క అధఃస్థితి = అడుగున నునికిచే ప్రరోహత్తమ = మిక్కుటముగ వెలుపలికిఁ బ్రసరించు, భూమ = ఆధిక్యము తోగూడిన, ధూమతాం = పొగగానుండుటను దధుః = ధరించినవి. ధ్రువం = నిశ్చయము.

అబాలశైవాలలతాః బాడబహవ్యవాడధస్స్థితి ప్రరోహత్తమభూమ ధూమతాః దధుః ధ్రువమ్-అని, కఠినములగు నాచుతీగెలు అడుగుభాగమందున్నబడబాగ్నియొక్క ధూమములైనవని చెప్పుట వలన నిట నుత్ప్రేక్షాలంకారము-'ధ్రువ' శబ్దము దానికి వ్యంజకము.

సమాసములు :

చలీకృతాః ; అచలాః చలాః సంపద్యమానాః కృతాః = చలీకృతాః, తాః చలీకృతాః.

అబాలశైవాలలతాపరంపరాః : న బాలాః = అబాలాః, శైవాలా ఏవ లతాః శైవాలలతాః శైవాలలతానాం పరమ్పరాః = శైవాలలతాపరంపరాః అబాలాశ్చ తాః శైవాలలతాపరంపరాశ్చ = అబాలశైవాలలతాపరంపరాః తాః = అబాలశైవాలలతాపరమ్పరాః.

బాడబహవ్యవాడధస్స్థితి ప్రరోహత్తమ ధూమధూమతామ్ : హవ్యం వహతీతి = హవ్యవాట్, బాడబ ఇతి హవ్యవాట్ = బాడబహవ్యవాట్, బాడబహవ్యవాహః అధఃస్థితిః = బాడబహవ్యవాడధఃస్థితిః, అతిశయేన ప్రరోహన్ ప్రరోహత్తమః, బాడబహవ్యవాడధస్థిత్యా, ప్రరోహత్తమః = బాడబహవ్యవాడధస్థితిప్రరోమత్తమః బాడబహవ్యవాడధఃస్థితి ప్రరోహత్తమః ధూమా యస్య సః, బాడబహవ్యవాడధః స్థితిప్రరోహత్తమ ధూమా, బాడబహవ్యవాడధస్థితి ప్రరోహత్తమ ధూమా చాసౌధూమశ్చ = బాడబహవ్యవాడధఃస్థితి ప్రరోహత్తమధూమధూమః బాడబహవ్య వాడధస్థితి ప్రరోహత్తమ ధూమధూమస్య భావః = బాడబహవ్యవాడధ స్థితి ప్రరోహత్తమధూమధూమతా, తాం, బాడబహవ్యవాడధఃస్థితి ప్రరోహత్తమ ధూమధూమతామ్

భావము :

ఆ తటాకమందలయి కదలుట వలననందలి నాచు తీగెల వరుసలు గూడ కదలుచున్నవి. అవి లోననున్న బడబాగ్ని నుండి వెలుపలికి వచ్చిన మిక్కుటమగు ధూమపరంపరగ భావింపఁబడినవి ఇందు వలన సముద్రధర్మమగు బడబాగ్ని తటాకమునకును సిద్ధమైనది.

శ్లో॥ ప్రకామమాదిత్యమవాప్య కంటకైః
కరంబితామోదభరం వివృణ్వతీ ।
ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా దివా
సరోజినీ యత్ప్రభవాప్సరాయితా॥ ౧౧౫

ప॥ వి॥ ప్రకామమ్ । ఆదిత్యమ్ । అవాప్య । కంటకైః । కరంబితామోదభరం। వివృణ్వతీ । ధృతస్ఫుటశ్రీ గృహవిగ్రహా । దివా । సరోజినీ । యత్ప్రభవా । అప్సరాయితా ।

టీక॥ ఆదిత్యం = సూర్యుని, అవాప్య = పొంది, ప్రకామం = మిక్కిలి కంటకైః = కాడయందున్న ముండ్లచే; కరంబితా = వ్యాప్తమైనదై, (ఆదిత్యం = అదితికుమారుడైన ఇంద్రుని, అవాప్య = పొంది,కంటకైః = పులకములచే కరంబితా = నిండినదై) ఆమోదభరం = పరిమళ సంపదను, (ఆనందసంపదను,) వివృణ్వతీ = వెల్లడించుచున్నదియు, దివా = పగటియందు, ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా, ధృత = ధరించc బడిన, స్ఫుట = వికసించిన, శ్రీగృహ = పద్మములతోcగూడిన, విగ్రహా = స్వరూపముగలిగినదియుc దివా = స్వర్గముచే, ధృతస్ఫుటశ్రీ గృహవిగ్రహా; ధృత = ధరించబడిన స్ఫుటశ్రీగృహ, స్ఫుట = స్పష్ట ముగcబ్రకాశించు శ్రీ = శోభకు గృహ = స్థానమైన,విగ్రహా = దేహము గలదియు, అనగా స్వర్గవాసినియు యత్ప్రభవా యత్ = ఏతటాకము ప్రభవా = జన్మస్థానముగాcగల్గిన సరోజినీ = పుష్పముతోc గూడిన తామర కాడ, అప్సరాయితా = అప్సరసవలె నాచరించినది.

ఇచ్చట విశేషణములన్నియు శ్లిష్టములు గాన శ్లిష్టవిశేషణము లతోc గూడిన ఉపమాలంకారము సరోజినికిని అప్సరకునుపమానోప మేయభావము.

సమాసములు :

ఆదిత్యం : అదితేః అపత్యం పుమాన్, ఆదిత్యః = తం, ఆదిత్యమ్-
ఆమోదభరమ్ : ఆమోదస్య భరః = ఆమోదభరః తం, ఆమోదభరం.

ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా : శ్రియః గృహాణి = శ్రీగృహాణి, స్ఫుటాని చ తాని శ్రీగృహాణి చ = స్ఫుటశ్రీగృహాణి, ధృతాని, స్ఫుట శ్రీగృహాణి, ధృతాని, స్ఫుటశ్రీగృహాణి యేన సః ధృతస్ఫుటశ్రీగృహః ధృతస్ఫుటశ్రీగృహః, విగ్రహః యస్యాస్సా = ధృతస్ఫుటశ్రీగృహ విగ్రహా॥

స్ఫుటా చ సా శ్రీశ్చ = స్ఫుటశ్రీ ; స్ఫుటశ్రియః గృహం, స్ఫుటశ్రీ గృహం స్ఫుటశ్రీగృహమేవ విగ్రహః స్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహః, ధృతః –స్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహః యస్యా స్సా = ధృతస్ఫుటశ్రీ గృహ విగ్రహా –

"యత్రప్రభవా" యః–ప్రభవః యస్యాస్సా = యత్రప్రభవా.
"అప్సరాయితా" అప్సరా ఇవ ఆచరితా = అప్సరాయితా–

భావము :

సూర్యునిఁ బొంది కాడయందు ముళ్లచే నిండినదై, పరిమళసంపదను వెల్లడిఁజేయుచు పగటియందు వికసించిన పద్మములనుఁ దాల్చినదై శోభించుచు నాతటాకమందు జన్మించిన పద్మిని, ఇంద్రునిఁబొంది, పులకములతో నిండిన దై యానందసంపదను వెల్లడిఁజేయుచు, నుజ్జ్వలముగ శోభించు శరీరముగల యప్సర వలె నాచరించనది. ఆ తటాకమునందు జన్మించిన పద్మిని సముద్ర మందు జన్మించిన యప్సరసఁను బోలినట్లు చెప్పుట వలన సముద్రధర్మము తటాకమునకును సిద్ధమైనది.

శ్లో॥ యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతి
ర్మరుత్తరంగై స్తరళ స్తటద్రుమః ।
నిమజ్జ్య మైనాకమహీభృతస్సత
స్తతాన పక్షౌ ధువతపస్సపక్షతామ్॥ ౧౧౬

ప॥ వి॥ యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతిః । మరుత్తరంగైః । తరళః । తట ద్రుమః । నిమజ్జ్య । మైనాకమహీభృతః । సతః । తతాన । పక్షౌ । ధువతః । సపక్షతామ్ ।

టీక॥ యదంబుపూర ప్రతిబింబితాయతిః; యత్ = ఏ అంబుపూర = జలప్రవాహమందు, ప్రతిబింబిత = ప్రతిఫలించిన, ఆయతిః = పొడవు గలదియు. మరుత్తరంగైః = గాలి కెరటములచే తరళః = చంచలమైన తటద్రుమః = గట్టునందలి చెట్టు, నిమజ్జ్య = నీట మునిగి, సతః = ఉన్నటువంటి పక్షాన్ = ఱెక్కలను ధువతః = విదిలించుచున్న, మైనాకమహీభృతః మైనాకపర్వతమునకు సపక్షతాం = సమానస్థితిని, (ఱెక్కలుగల్గియుండుటను) తతాన = చేసెను.

తటద్రుమః సపక్షతాం తతాన యని నీట ప్రతిఫలించిన గట్టులోని వృక్షమునకు, మైనాకపర్వతముతో సామ్యముఁ జెప్పుట వలన నుపమాలంకారము.

సమాసములు :

యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతిః : యస్య అంబుపూరః = యదంబుపూరః యదంబుపూరే ప్రతిబింబితా = యదంబుపూర ప్రతిబింబితా, యదంబుపూర ప్రతిబింబితా ఆయతిః యస్య సః = యదంబుపూర ప్రతిబింబితాయతిః

మరుత్తరంగైః : మరుతస్తరంగాః మరుత్తరంగాః తైః మరుత్తరంగైః
తటద్రుమః : తటే ద్రుమః = తటద్రుమః

మైనాకమహీభృతః : మైనాక ఇతి మహీభృత్ = మైనాకమహీభృత్, తస్య = మైనాకమహీభృతః.

సపక్షతామ్ ; పక్షైః సహ వర్తత ఇతి = సపక్షః, సపక్షస్య భావః = సపక్షతా, తాం, సపక్షతామ్

భావము :

ఆ తటాక తీరమందలి వృక్షము, దాని యందు ప్రతిబింబించినదై గాలి చేనలల వలన కదలుచు సముద్రమధ్యమున మునిగి ఱెక్కలను విదలించుచున్న మైనాకపర్వతమునకు సమానస్థితిని వహించి యుండెను. ఇట్లు సముద్రమధ్యమున మునిగి యున్న మైనాకమునకు సమానముగ నీ తటాకమందును మఱియొక పర్వతముండుట వలన దీనికి సముద్రధర్మము సిద్ధించినది.

శ్లో॥ పయోధిలక్ష్మీముషి కేళిపల్వలే
రిరంసుహంసీకలనాదసాదరం ।
స తత్ర చిత్రం విహరంతమంతికే
హిరణ్మయం హంసమబోధి నైషధః ॥ ౧౧౭

ప॥ వి॥ పయోధిలక్ష్మీముషి । కేళిపల్వలే । రిరంసుహంసీకలనాదసాదరం । సః। తత్ర । చిత్రం । విహరంతం । అంతికే । హిరణ్మయం । హంసం । అబోధి । నైషధః ।

టీక॥ నైషధః = నిషధదేశప్రభువగు నలుఁడు పయోధి లక్ష్మీముషి: పయోధి = సముద్రము యొక్క లక్ష్మీ = శోభను, ముషి = హరించుచున్న, తత్ర = ఆ కేళిపల్వలే = క్రీడాతటాకమందు రిరంసుహంసీ కలనాద సాదరం రిరంసు = రమింపఁగోరుచున్న, హంసీ = ఆడహంసలయొక్క కలనాద = మధురధ్వనుల యందు, సాదరం = ఆసక్తి గలదియు, అంతికే = సమీపమందు, విహరంతం = విహరించుచున్న హిరణ్మయం = సువర్ణమయమైన, (అతఏవ = కావుననే) చిత్రమ్ = ఆశ్చర్యకరమైన, హంసం = హంసను, అబోధి = తెలిసికొనెను.

సమాసములు :

పయోధిలక్ష్మీ ముషి :— పయోధేః లక్ష్మీ పయోధిలక్ష్మీః, పయోధిలక్ష్మీం ముష్ణాతీతి = పయోధిలక్ష్మీముట్, తస్మిన్ = పయోధిలక్ష్మీముషి.

కేళిపల్వలే :— కేళేః పల్వలమ్ = కేళిపల్వలమ్, తస్మిన్ కేళిపల్వలే.

రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్ :— రంతుమిచ్ఛవః, రిరంసవః; రిరంసవశ్చ తాః హంస్యశ్చ = రిరంసుహంస్యః, రిరంసుహంసీనాం కలనాదః, రిరంసుహంసీకలనాదః, ఆదరేణ సహ వర్తత ఇతి = సాదరః రిరంసుహంసీకలనాదే సాదరః రిరంసుహంసీకలనాదసాదరః, తం, రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్.

హిరణ్మయం :— హిరణ్యస్య వికారః = హిరణ్మయః తం హిరణ్మయం.
నైషధః :— నిషధానాం రాజా = నైషధః.

భావము:-

సముద్రశోభను హరించెడి యా క్రీడాసరము గట్టునందు, రమింపఁగోరిన పెంటిహంసలు మధురనాదముల యందాదరము గల్గి, సమీపమున విహరించు చున్న స్వర్ణమయమగు హంస నొకదానిని నలుఁడు గాంచెను.

శ్లో॥ ప్రియాసు బాలాసు రతిక్షమాసు చ
ద్విపత్రితం పల్లవితం చ బిభ్రతమ్ ।
స్మరార్జితం రాగమహీరుహాంకురం
మిషేణ చంచ్వోశ్చరణద్వయస్య చ॥ ౧౧౮

ప॥ వి॥ ప్రియాసు। బాలాసు । రతిక్షమాసు । చ । ద్విపత్రితం । పల్లవితం । చ । బిభ్రతమ్ । స్మరార్జితం । రాగమహీరుహాంకురం । మిషేణ । చంచ్వోః । చరణద్వయస్య । చ ।

టీక॥ బాలాసు = రతికిఁ దాళలేని వారై సన్నిహితమైన యౌవనము గలవారును, రతిక్షమాసు = రతికి తాళిన యువతులునను. నిఱు తెఱంగులగు ప్రియాసు = ప్రియురాండ్ర విషయమున, (క్రమాత్ = క్రమముగ) చంచ్వోః = ముక్కులజంట యొక్కయు, చరణద్వయస్య = పాదముల జంటయొక్కయు, మిషేణ = నెపముచే, ద్విపత్రితం = రెండు ఆకులు తొడిగనదియు, పల్లవితం = చిగిర్చినదియు, స్మరార్జితం స్మర = మన్మథునిచే, అర్జితం = మొలపింపఁబడిన, రాగమహీరుహాంకురం: రాగ = రతి యనెడి మహీరుహ = వృక్షమునకు, అంకురం = మొలకను బిభ్రతం = ధరించుచున్న హంస = హంసను. నైషధః = నలమహారాజు, అబోధి = చూచెను- (అని పూర్వశ్లోకముతో నన్వయము)

ఒకని యందలి రాగము, మఱియొకతి యందుండుటకు వలను గాదు గాన, "ప్రియాసు" అనునది విషయసప్తమి యేగాని, అధికరణ సప్తమి కానేరదు, అధికరణ సప్తమిగఁ జేసిన వ్యాఖ్యానమిట సరిపడదు.

చంచుపుటము మిషనే ద్విపత్రితమగు రాగము బాలికల విషయీకరించియు; చరణముల నెపమున చిగిర్చిన రాగము యువతుల విషయీకరించియు, చెప్పఁబడినది -

మొదట మొలకలు రెండాకులు తొడిగి పిదప జిగురు వేయును. కాన మొదట ద్విపత్రితమనియు దర్వాత పల్లవితమనియు జెప్పఁ బడినది.

"రాగమహీరుహాంకురమ్" అని, రాగమనెడి మహీరుహమునకు అంకురమనుట వలన, రూపకాలంకారము.

"మిషేణ చంచ్వోః చరణద్వయస్య చ" అని ముక్కుల మిష చేతను, పాదముల మిషచేతనునని, ముక్కులయందును పాదముల యందును, చంచుత్వమును, పాదత్వమును నిషేధించి యందు ద్విపత్రితత్వమును పల్లవితత్వము నారోపించుటవలన, నపహ్నవాలంకారము ఆ యపహ్నవాలంకారముతో రూపకమనుప్రాణితముకాన నారెంటికిని సంకరము. బాహ్యమైనరాగమునకును, ఆంతరంగికమగు రాగమునకును భేదమున్నను దానిక భేదమిటఁ జెప్పుటవలన భేదాతిశయోక్తి.

చంచువు యొక్కయు చరణముల యొక్కయు నెపముచే నాంతరంగిక మైన రాగము వెలుపలనంకురించినదో యని యుత్ప్రేక్షాలంకారమభేదాతిశయోక్తిచే ధ్వనించుటవలన నలంకారముచే నలంకార ధ్వని.

సమాసములు :

రతిక్షమాసు :- రతేః క్షమాః = రతిక్షమాః, తాసు = రతిక్షమాసు,

ద్విపత్రితమ్ :- ద్వే పత్రే అస్య సంజాతే ఇతి ద్విపత్రితః, తం, ద్విపత్రితమ్

పల్లవితమ్ :- పల్లవః అస్య సంజాత ఇతి పల్లవితః, తం, పల్లవితమ్-

స్మరార్జితమ్ :- స్మరేణ ఆర్జితః. స్మరార్జితః తం స్మరార్జితమ్-

రాగమహీరుహాంకురమ్ :- రాగ ఏవ మహీరుహః = రాగమహీరుహః, రాగమహీరుహస్య అంకురః = రాగమహీరుహాంకురః, తం రాగమహీరుహాంకురమ్,

చరణద్వయస్య :- చరణయోః ద్వయం, చరణద్వయం,

భావము :

ఆ హంసకు ముక్కు, రెండు పుటములుగ చీలియున్నది. కాలి వ్రేళ్లు సందులు గల్గి విస్తరించి యున్నవి. అందువలన నాహంస ఆసన్నయౌవనము గల బాలల విషయమునందును, రతికి తాళఁగల యువతుల విషయమందును చీలిన ముక్కు నెపమున, రెండాకులు తొడిగినదియు, విస్తరించిన కాలివ్రేళ్ల నెపమున చిగిర్చినదియు నై మన్మథునిచే మొలపింపఁబడిన, రాగమను వృక్షము యొక్క మొలకను ధరించుచున్న దో యనునట్లుండినది.

శ్లో॥ మహీమహేంద్ర స్తమవేక్ష్య స క్షణం
శకుంత మేకాంతమనోదినోదినమ్ ।
ప్రియావియోగాద్విధురోఽపి నిర్భరం
కుతూహలాక్రాంతమనా మనాగభూత్॥ ౧౧౫

ప॥ వి॥ మహీమహేంద్రః । తమ్ । అవేక్ష్య । సః । క్షణం । శకుంతమ్ । ఏకాంతమనోవినోదినమ్ । ప్రియావియోగాత్ । విధురః । అపి । నిర్భరం । కుతూహలాలక్రాంతమనాః । మనాక్ । అభూత్ ।

టీక॥ మహీమహేంద్రః మహీ = భూమికి, మహేంద్రః = ఇంద్రు డైన సః ఆ నలుఁడు, ఏకాంత మనోవినోదినమ్, ఏకాంత = మిక్కిలిగ, మనః = మనస్సును, వినోదినం = వినోదపఱచుచున్న, శకుంతం = పక్షియైన హంసను, క్షణం = క్షణకాలము, అవేక్ష్య = చూచి, ప్రియావియోగాత్ ప్రియా = ప్రియురాలైన దమయంతి యొక్క, వియోగాత్ = విరహము వలన నిర్భరం = మిక్కిలి, విధురోఽపి = దుర్దశ పొందిన వాడైనను మనాక్ = కొంచెము, కుతూహలాక్రాంతమనాః, కుతూహల = ఉత్కంఠతో, ఆక్రాంత = ఆక్రమింపఁబడిన మనాః = మనస్సు గలవాఁడుగ అభూత్ = ఆయెను.

సమాసములు :

మహీమహేంద్రః :- మహ్యాః మహేంద్రః = మహీమహేంద్రః.
ఏకాంతమనోవినోదినమ్ :- మనసః వినోదీ = మనోవినోదీ, ఏకాంతం మనోవినోదీ = ఏకాంతమనోవినోదీ = తమ్ = ఏకాంతమనోవినోదినం.

ప్రియావియోగాత్ :— ప్రియాయాః వియోగః = ప్రియావియోగః తస్మాత్ ప్రియావియోగాత్॥

కుతూహలాక్రాంతమనాః :— కుతూహలేన ఆక్రాంతం = కుతూహలాక్రాంతం. కుతూహలాక్రాంతం మనః యస్య సః = కుతూహలాక్రాంతమనాః.

భావము :

భూమికి దేవేంద్రుఁడైన ఆ నలమహారాజు మనస్సును మిక్కిలి వినోదపఱచుచున్న యా పక్షిని క్షణకాలము జూచి యొక వైపు ప్రియురాలి వియోగబాధననుభవించుచు నిరుత్సాహుఁడై యున్నను నొక విధమగు కుతూహలముఁ బొంది దానినిఁ బట్టుకొనుట కుపక్రమించెను.

శ్లో॥ అవశ్యభవ్యేష్వనవగ్రహగ్రహా
యయా దిశా ధావతి వేధసః స్పృహా।
తృణేన వాత్యేవ తయానుగమ్యతే
జనస్య చిత్తేన భృశావశాత్మనా॥ ౧౨౦

ప॥ వి॥ అవశ్యభవ్యేషు। అనవగ్రహగ్రహా। యయా। దిశా। ధావతి। వేధసః। స్పృహా। తృణేన। వాత్యా। ఇవ। తయా। అనుగమ్యతే। జనస్య। చిత్తేన। భృశావశాత్మనా।

టీక॥ అవశ్యభవ్యేషు। అవశ్య = మనకు వశ్యముగానివై తప్పకుండ. భవ్యేషు = జరుగఁగల విషయముల యందు. అనవగ్రహగ్రహా; అనవగ్రహ = ప్రతిబంధనిర్బంధములు లేని, వేధసః = బ్రహ్మయొక్క, స్పృహా = ఇచ్ఛ, యయా = ఏ, దిశా = దిక్కుతో, ధావతి = పరుగిడుచున్నదో, తయా = ఆ దిక్కుతోడనే, భృశాఽవశాత్మనా:భృశ = మిక్కిలి, అవశ = పరాధీనమైన, ఆత్మనా = స్వభావము గల, జనస్య = జనము యొక్క, చిత్తేన = మనస్సుచే, తృణేన = గడ్డిపోచచే, వాత్యేవ = వాతసమూహము వలె, అనుగమ్యతే = వెంబడింపఁబడుచున్నది.

సమాసము :

అవశ్యభవ్యేషు:- వశే భవం = వశ్యం న వశ్యం అవశ్యం అవశ్యం, భవ్యాని = అవశ్యభవ్యాని = తేషు = అవశ్యభవ్యేషు.

అనవగ్రహగ్రహా: అవగ్రహశ్చ గ్రహశ్చ అవగ్రహగ్రహౌ, అవిద్యమానౌ అవగ్రహగ్రహౌ యస్యాః సా, అనవగ్రహగ్రహా.

వాత్యా వాతానాం సమూహః వాత్యా.

భావము :

భూమికి మహేంద్రుఁడుగను, ధీరోదాత్తుడుగను, వాసికెక్కిన నలమహారాజునకు హంసను పట్టవలయునను చపలమేల యేర్పడినదను విషయ మిట సమర్థింపఁబడుచున్నది. మనవశము దప్పి తప్పక జరుగఁగల కార్యములలో ప్రతిబంధనిర్బంధములు లేని యీశ్వరేచ్ఛ యేత్రోవయందుఁబోవునో, ఆ త్రోవయందే మిగుల పరాధీనమగు మనుష్యుని చిత్తముగూడ గడ్డిపోచ, గాలివెంటఁబడి పోవునట్లు వెళ్లుచుండును. కావున నవశ్యము జరుగ వలసిన విషయముల యందు జంతువున కెట్టి స్వాతంత్ర్యమును లేదు. భగవంతుని యిచ్ఛయే జంతువులనుఁ బ్రేరేపించుచుండును. కాన నలమహారాజెంత ధీరోదాత్తుడైనను, భగవదిచ్ఛ నెదుర్కొని స్వతంత్రముగ తన భవిష్యద్విషయములను దాను నిర్ణయించుకొనుట కతని కధికారము లేదు. కాననిట నంతటి వానియందును భగవదిచ్ఛచే హంసను పట్టుకొనుటకై యల్పవిషయచాపల్యము కలుగక తప్పినది గాదు. కావున నదిదైవాయత్తము.

శ్లో॥ అథావలంబ్య క్షణమేకపాదికాం
తదా నిదద్రావుపపల్వలం ఖగః।
స తిర్యగావర్జితకంధరః శిరః
పిధాయ పక్షేణ రతిక్లమాలసః ॥ ౧_౨౧

ప॥ వి॥ అథ। అవలంబ్య। క్షణం। ఏకపాదికాం। తదా। నిదద్రౌ। ఉపపల్వలం। ఖగః। సః। తిర్యగావర్జితకంధరః। శిరః। పిధాయ। పక్షేణ। రతిక్లమాలసః।

టీక॥ అథ = నలుని దృష్టి పడిన పిదప, రతిక్లమాలసః; రతి = సంభోగము వలని, క్లమ = శ్రమముతో, అలసః = మాంద్యము వహించిన, సః = ఆ, ఖగః = హంస, తదా = నలునకు కుతూహలము గల్గినప్పుడే, క్షణం = క్షణకాలము, ఏకపాదికాం = ఒంటి పాదముతోమనికిని, అవలంబ్య = అవలంబించి, తిర్యగావర్జితకంధరః; తిర్యక్ = అడ్డముగ, ఆవర్జిత = వాల్చఁబడిన, కంధరః = మెడ గల్గినదై, పక్షేణ = ఱెక్కతో, శిరః = తలను, పిధాయ = కప్పికొని, ఉపపల్వలం = తటాకమునకు సమీపమున, నిదద్రౌ = నిద్రించెను.

ఏకపాదికామవలంబ్య తిర్యగావర్జితకంధరః, పక్షేణ పిధాయ శిరః అని హంస యొక్క స్వభావస్థితిని వర్ణించుట వలన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

ఏకపాదికాం : ఏకః పాదః యస్యాం సా = ఏకపాదికా, తాం, ఏకపాదికామ్.

ఉపపల్వలం: పల్వలస్య సమీపే = ఉపపల్వలమ్.

తిర్యగావర్జితకంధరః : తిర్యక్ ఆవర్జితా = తిర్యగావర్జితా తిర్యగావర్జితా కంధరా యస్య సః = తిర్యగావర్జితకంధరః.

రతిక్లమాలసః : రతేః క్లమః = రతిక్లమః రతిక్లమేన అలసః = రతిక్లమాలసః।

భావము :

నలుని దృష్టి యా పక్షిపైఁబడిన వెంటనే, సంభోగముచే నలసిన యా హంస యప్పుడే క్షణకాలమొక్క కాలిపై నిలచి మెడను వంచి, ఱెక్కలతో తలను గప్పికొని నిద్రించినది,

శ్లో॥ సనాళమాత్మా నన్నిర్జితప్రభం
హ్రియా నతం కాంచనమంబుజన్మ కిమ్।
అబుద్ధ తం విద్రుమదండమండితం
స పీతమంభః ప్రభుచామరం చ కిమ్ ? ౧౨౨

పద. వి॥ సనాళమ్ । ఆత్మాననవిర్జిత ప్రభం। హ్రియా। నతం। కాంచనమ్ । అంబు జన్మ । కిమ్ । అబుద్ధ । తం । విద్రుమమదదండమండితం। సః । పీతమ్। అంభః ప్రభుచామరం । చ । కిమ్.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, తం = ఆ నిద్రించు హంసను, ఆత్మాననవిర్జిత ప్రభం; ఆత్మ = తనయొక్క, ఆనన = ముఖముచే, నిర్జిత = జయింపఁ బడిన, ప్రభం = కాంతిగల్గినదై, అతఏవ = కావుననే, హ్రియా = సిగ్గుచే, నతం = వంగిన, సనాళం = కాడతోఁ గూడిన, కాంచనం = బంగారు వన్నెగల్గిన, అంబుజన్మ కిం? = తామరసపుష్పమాయేమి? (లేదా) విద్రుమదండమండితం; విద్రుమదండ = పగడపు ఁగఱ్ఱలచే, మండితం = అలంకరింపబడిన, పీతం = పసుపు వన్నె గల్గిన, అంభః ప్రభుచా మరం చ కిం? = అంభ ప్రభు = ఉదకములకురాజైన వరుణుని యొక్క, చామరం చ కిమ్? = వింజామరయాయేమి? (ఇతి = అని) అబుద్ధ = భావించెను.

"అంబుజన్మ కిం? అంభః ప్రభుచామరం చ కిమ్?" అని నిద్రించుచున్న యా హంసను, తామరసపుష్పమా? లేక వరుణచామ రమా? యని ఉత్ప్రేక్షించుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము

సమాసములు :

సనాళమ్ : నాళేన సహితమ్ = సనాళమ్.

ఆత్మాననవిర్జిత ప్రభమ్: ఆత్మనః ఆననమ్, ఆత్మాననం, ఆత్మాననేన, నిర్జితా ఆత్మాననవిర్జితా, ఆత్మాననవిర్జితా ప్రభా యస్యతత్, ఆత్మాననవిర్జిత ప్రభం

వింద్రుమదడమండితం: విద్రుమస్య దండః విద్రుమదండః = విద్రుమ దండేన మండితం = విద్రుమదండమండితం.

అంభః ప్రభుచామరం: అంభసాం ప్రభుః = అంభః ప్రభుః, అంభః ప్రభోః చామరం; అంభః ప్రభుచామరమ్.

భావము:-

అట్లు నిద్రించుచున్న యా హంసను నలుఁడు జూచి ఇది తన మోముచే నోడించఁబడినదై సిగ్గుచే తలవంచు కొనిన బంగారు తామరస పుష్పమా? లేక పగడపుకట్టుచే నలంకరింపబడిన పసుపుపచ్చనిదైన, జలాధిపతియగు వరుణుని చామరమా? అని యుత్ప్రేక్షించెను.

శ్లో॥ కృతావరోహస్య హయాదుపానహౌ
తతః పదే రేజతురస్యబిభ్రతీ।
తయోః ప్రవాళై ర్వనయోస్తథాంబుజై
ర్నియోద్ధుకామే కిము బద్ధవర్మణీ॥ ౧౨౩

ప॥ వి॥ కృతావరోహస్య । హయాత్ । ఉపానహౌ । తతః । పదే । రేజతుః। అస్య। బిభ్రతీ । తయోః । ప్రవాళైః । వనయోః । తథా । అంబుజైః । నియోద్ధుకామే । కిమ్ । ఉ । బద్ధవర్మణీ ।

టీక॥ తతః = ఆ హంస నిద్రించిన పిదప, హయాత్ = గుఱ్ఱమునుండి, కృతావరోహస్య = కృత = చేయబడిన, అవరోహస్య = దిగడముగల్గిన, అస్య = ఇతనియొక్క ఉపానహౌ = పాదరక్షలను, బిభ్రతీ = ధరించుచున్న, పదే = పాదములు, తయోః = ప్రస్తుతములైన వనయోః = వనమందును, జలమందునున్నటువంటి; ప్రవాళైః = చిగుళ్లతోడను, తథా = అట్లే, అంబుజైశ్చ = తామరసపుష్పములతోఁడను,నియోద్ధుకామే యుద్ధముచేయఁగోరినవై బద్ధవర్మణీ కిము = బద్ధ = బంధించుకొనఁబడిన వర్మణీ కిము = కవచములు గల్గినవోయని రేజతుః = ప్రకాశించినవి

"పదే బద్ధవర్మణీ కిము'' అని పాదములు కవచబంధము చేసికొనినవా ఏమి యని భావించుట వలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

"కృతావరోహస్య'' :- కృతః అవరోహః యేన సః = కృతావరోహః తస్య కృతావరోహస్య.

"నియోద్ధుకామే" నియోద్ధుం కామః యయోస్తే నియోద్ధుకామే.

బద్ధవర్మణీ :- బద్ధే వర్మణీ యాభ్యాం తే = బద్ధవర్మణీ.

భావము :-

ఆ హంస నిద్రించిన పిదప గుబ్బమునుండి దిగిన యా నలుని పాద రక్షలతోఁగూడిన పాదములు రెండును, వనమందున్నటువంటి, చిగుళ్లతోఁదను; జలమందున్నటు వంటి పద్మముల తోఁడను యుద్ధమాడగోరి, పాదములకు కవచములను ధరించినవో యనునట్లు గానవచ్చినవి, అనగా అతనిపాదములు చిగుళ్లను పద్మములనుఁ బోలి యున్నవని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ విధాయ మూర్తిం కపటేన వామనీం
స్వయం బలిధ్వంసివిడంబనీమయమ్ ।
ఉపేతపార్శ్వశ్చరణేన మౌనినా
నృపః పతంగం సమధత్త పాణినా॥ ౧౨౪

ప॥ వి॥ విధాయ । మూర్తిం । కపటేన । వామనీం । స్వయం : బలిధ్వంస విడంబనీమ్ । అయమ్ । ఉపేతపార్శ్వః । చరణేన । మౌనినా । నృపః। పతంగం । సమధత్త । పాణినా।

టీక॥ అయం = ఈ నలుఁడు, స్వయం = తనంతటనే, కపటేన = కపటముతో, వామనీం = కుఱుచనైన, బలిధ్వంసివిడంబనీం బలిధ్వంసి = బలిచక్రవర్తిని నాశము గావిఁచిన వామనుననుకరించునట్టి, మూర్తిం = శరీరమును, విధాయ = కావించి, మౌనినా = నిశ్శబ్దమైన, చరణేన = పాదముచే, ఉపేతపార్శ్వః- ఉపేత = పొందిన, పార్శ్వః = హంస యొక్క సమీపదేశము గలవాడై, పాణినా = చేతిచే, పతంగం = పక్షిని సమధత్త = పట్టుకొనెను.

ఇందు నలుఁడు హంసను పట్టునట్టి స్వభావము వర్ణింపఁబడినది గాన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

బలిధ్వంసివిడంబనీమ్ :- బలినః ధ్వంసీ బలిధ్వంసీ బలిధ్వంసినః విడంబినీ = బలిధ్వంసి విడఁబినీ తాం బలిధ్వంసివిడంబినీమ్.

ఉపేతపార్శ్వః :— ఉపేతః పార్శ్వః యేన సః = ఉపేతపార్శ్వః.
మౌనినా :— మునేః కర్మ = మౌనమస్యాఽస్తీతి = మౌనీ = తేన =
మౌనినా.

భావము :

ఈ నలుఁడు కపటముతో, వామనావతారమున, బలిని నిగ్రహించిన విష్ణువు యొక్క పొట్టి దేహముగ తన దేహమును కుఱుచబఱచి, చప్పుడు లేక హంసవద్దకుఁబోయి తన చేతితో దానినిఁబట్టుకొనెను.

శ్లో॥ తదాత్తమాత్మానమవేత్య సంభ్రమాత్
పునః పునః ప్రాయసదుత్ప్లవాయ సః ।
గతో విరుత్యోడ్డయనే నిరాశతాం
కరౌ నిరోద్ధుర్దశతి స్మ కేవలమ్॥ ౧౨౫

ప॥ వి॥ తదాత్తమ్।ఆత్మానమ్ । ఆవేత్య । సంభ్రమాత్।పునః। పునః। ప్రాయసత్ ॥ ఉత్ప్లవాయ । సః । గతః । విరుత్య । ఉడ్డయనే । నిరాశతాం । కరౌ నిరోద్ధుః । దశతి । స్మ కేవలమ్ ।

టీక॥ సః = ఆ హంస ఆత్మానం = తనను, తదాత్తం; తత్ = ఆ నలునిచే ఆత్తం = పట్టుఁబడినదిగా, అవేత్య = తెలిసికొని, ఉత్ప్లవాయ = వైకెగిరి పోవుటకు, పునః పునః = మాటిమాటికి, ప్రాయసత్ = ప్రయత్నించెను. ఉడ్డయనే = ఎగిరిపోవుటయందు, నిరాశతాం = ఆశలేమిని, గతః = పొందినదై, విరుత్య = గట్టిగఁగూతవేసి నిరోద్ధుః = తనను పట్టుకొనిన యానలమహారాజుయొక్క కరౌ కేవలం = హస్తములు మాత్రము, దశతిస్మ = గ్రుచ్చుచుండెను.

ఇచ్చట నలునిచేఁబట్టువడిన హంస తప్పించుకొని పోవుటకు చేసిన ప్రయత్నములు, అవి విఫలమైన పిదప నతని చేతినే తన ముక్కుతో గ్రుచ్చుచున్నవిధమును, ఆ హంసయొక్క స్వభావమునుఁ జెప్పుచున్నవి. గాన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

తదాత్తమ్ :- తేన ఆత్తః = తదాత్తః తం = తదాత్తమ్.
నిరాశతామ్ :- నిర్గతా ఆశా యస్మాత్సః = నిరాశః, నిరాశస్య భావః
= నిరాశతా, తాం = నిరాశతామ్.

భావము :

నిద్రించుచున్న యా హంస నలుఁడు తననుఁ బట్టుకొనెనని గ్రహించి యెగిరి పోవుటకు పలుమాఱు ప్రయత్నించినది. కాని అది సాధ్యము కానందు వలన దాని యందు నిరాశఁజేసికొని నలుని చేతులను దనముక్కుచేఁ బొడచు చుండెను.

శ్లో॥ ససంభ్రమోత్పాతి పతత్కులాకులం
సరః ప్రపద్యోత్కతయానుకంపితాం ।
తమూర్మిలోలైః పతగగ్రహాన్నృపం
న్యవారయద్వారిరుహైః కరైరివ॥ ౧౨౬

ప॥ వి॥ సః-సంభ్రమోత్పాతి పతత్కులాకులం । సరః । ప్రపద్య । ఉత్కతయా । అనుకంపితామ్ । తమ్ । ఊర్మిలోలైః । పతగగ్రహాత్ । నృపం । న్యవారయత్ । వారిరుహైః । కరైః । ఇవ ।

టీక॥ ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులాకులం, ససంభ్రమ = తత్తరపాటుతోఁ గూడినవిగ, ఉత్పాతి = ఎగురుచున్న-పతత్కుల = పక్షిసంఘముచే, ఆకులం = కలతనొందిన, సరః = తటాకము, ఉత్కతయా = వికారముఁజెందిన మనస్సుగల్గియుండుటచే, అనుకంపితాం = దయాళుత్వమును, ప్రపద్య = పొంది. తం = ఆన్నృపం = నలమహారాజును ఊర్మిలోలైః. ఊర్మి = ఆలలచే, లోలైః = కదలుచున్నవారిరుహైః = తామరసపుష్పములను, కరైః = చేతులతో, పతగగ్రహాత్ = పతగపక్షియొక్క, గ్రహాత్ = గ్రహణమునుండి న్యవారయదివ = నివారించెనో యనునట్లుండెను.

"వారిరుహైః కరైః," యని తామరసపుష్పములను హస్తములతో రూపించుట వలన వ్యస్తరూపకము.

"నృపం న్యవారయదిత" యని రాజును వారించెనో యనునట్లుం డెనని చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులాకులమ్ :– సంభ్రమేణ సహితం యథా తథా = ససంభ్రమం, ససంభ్రమముత్పాతి, ససంభ్రమోత్పాతి పతతాం కులం = పతత్కులం, ససంభ్రమోత్పాతి–పతత్కులం యస్య తత్ = ససంభ్రమోత్పాతి పతత్కులమ్ = తత్ = ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులమ్.

అనుకంపితామ్ :– అనుకంపః–అస్య అస్తీతి = అనుకంపి. అనుకంపినః భావః. అనుకంపితా, తాం, అనుకంపితాం.

ఊర్మిలోలైః :– ఊర్మిభిః లోలాః, ఊర్మిలోలాః, తైః, ఊర్మిలోలైః

పతగగ్రహాత్ః పతగస్య గ్రహః = పతగగ్రహః తస్మాత్ పతగగ్రహాత్.

భావము :

ఆ హంసను నలమహారాజు పట్టగనే, అందలి సోదరపక్షులన్నియు నెగిరినవి. దానిచే కలతఁబొందిన యాతటాకము, దయవహించి, అలల కల్లోలాను తామరసపుష్పములను హస్తములతో రాజును హంసను పట్టనీయక వారించెను.

శ్లో॥ పతత్రిణా తద్రుచిరేణ వంచితం
శ్రియః ప్రయాంత్యాః ప్రవిహాయ పల్వలమ్ ।
చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా
చుకూజ కూలే కలహంసమండలీ॥ ౧_౨౭

ప॥ వి॥ పతత్రిణా । తత్ । రుచిరేణ । వంచితమ్ । శ్రియః । ప్రయాంత్యాః । ప్రవిహాయ । పల్వలమ్ । చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా । చుకూజ । కూలే । కలహంసమండలీ ।

టీ॥ రుచిరేణ = అందమైన, పతత్రిణా = హంసచే, వంచితం = పోగొట్టుకొనుటచే రహితమైన, తత్ = ఆ పల్వలం = తటాకమును, ప్రవిహాయ = వదలి ప్రయాంత్యాః = వెళ్లుచున్న శ్రియః = తటాకశోభయగు లక్ష్మి

యొక్క, చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా; చలత్ = కదలుచున్న, పదాంభోరుహ = తామరసపుష్పములవంటి పాదములయందలి నూపుర = అందెలతో, ఉపమా = సామ్యముగల్గిన కలహంస మండలీ = కలహంసల గుంపు కూలే = గట్టునందు, చుకూజ = కూతలుబెట్టినది.

ప్రయాంత్యాః శ్రియః యని సరస్సును వదలి పెట్టిపోవుచున్న సరశ్శోభకు లక్ష్మితో నభేదము నధ్యవసించి కూయుచున్న కలహంసల గుంపుపై నూపురత్వమను ధర్మముత్ప్రేక్షింపఁబడినది గాన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :-

చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా పదే అంభోరుహే ఇవ = పదాంభోరుహే పదాంభోరుహయోః నూపురౌ, పదాంభోరుహనూపురౌ, చలంతౌ చ తౌ పదాంభోరుహనూపురౌ చ చలత్పదాంభోరుహనూపురౌ, చలత్పదాంభోరుహనూపురాభ్యా ముపమా యస్యాస్సా = చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా-

కలహంసమండలీ :- కలహంసానాం మండలీ = కలహంసమండలీ-

భావము :

ఆతటాకమునుండి యాయందమగు హంస తొలగిపోగనే యందలి కలహంసల గుంపు తమసోదరపక్షికై కూతలు వేయసాగినని. హంస తొలగిపోవుటచే ఖిన్నురాలైన తటాకలక్ష్మి యా తటాకమును వీడిపోవుచున్నప్పుడామె యొక్క కాలి యందెల మ్రోతయే మో యని భావింపఁబడినది. అందెల మ్రోతను హంసలకూతలతో పోల్చుట కవిసమయము.

శ్లో॥ న వాసయోగ్యా వసుధేయమీదృశ
స్త్వమంగ యస్యాః పతిరుజ్ఝితస్థితిః ।
ఇతి ప్రహాయ క్షితిమాశ్రితా నభః
ఖగా స్తమాచుక్రుశురార్తవైః ఖలు॥ ౧౨౮

ప॥ వి॥ న । వాసయోగ్యా । వసుధా । ఇయమ్ । ఈదృశః । త్వమ్ । అంగ।
యస్యాః । పతిః । ఉజ్ఝితస్థితిః । ఇతి । ప్రహాయ । క్షితిం । ఆశ్రితా ।
నభః । ఖగాః । తమ్ । ఆచుక్రుశుః । ఆరవైః । ఖలు ।

టీక॥ ఇయం = ఈ, వసుధా = భూమి, న వాసయోగ్యా = వాసయోగ్యము
గాదు (కుతః = ఏలయనగా) అంగ = ఓ నలమహారాజా, యస్యాః =
ఏభూమికి, ఉజ్ఝితస్థితిః, ఉజ్ఝిత = విడువఁబడిన స్థితిః = మర్యాదగల్గిన,
ఈదృశః = ఇటువంటి (ఘాతుకుడవగు) త్వం = నీవు, పతిః = పాల
కుడవైతివి, ఇతి = ఇట్లు, ఖగాః = పక్షులు, క్షితిం = భూమిని,
ప్రహాయ = వదలి, నభః శ్రితాః = ఆకసమునాశ్రయించినవై, తం =
ఆనలునిగూర్చి, ఆరవైః = బిగ్గరకూతలచే ఆచుక్రుశుః ఖలు = ఆక్రో
శమును వెళ్లబుచ్చినట్లుండినవి.

"ఆరవైరాచుక్రుశుః" అని హంసల కూజిత ధ్వనుల నాక్రోశ
ముగనుత్ప్రేక్షించుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

వాసయోగ్యా :— వాసస్య యోగ్యా = వాసయోగ్యా.

ఉజ్ఝితస్థితిః :— ఉజ్ఝితా–స్థితిః యేన సః ఉజ్ఝితస్థితిః

భావము :

ఓ నలమహారాజా! ఈ భూమికిఁ బ్రభువగు నీవు మర్యాదను వదలి
యింతటి ఘాతుకుడవైతివి గాననీభూమి మాకు వాసయోగ్యముకాదని హంసలు
భూమిని వదలి యాకసమునకెగిరి బిగ్గరగా నానలునిపై దమ యాక్రోశమును
వెళ్లబుచ్చుకొన్నట్లు ధ్వనులు జేసినవి.

శ్లో॥ న జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా
ద్విజస్య దృష్టేయమితి స్తువన్ ముహుః ।
అవాది తేనాథ స మానసౌకసా
జనాధినాథః కరపంజరస్పృశా॥ ౧౨౯

ప॥ వి॥ న । జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా । ద్విజస్య । దృష్టా । ఇయం । ఇతి । స్తువన్ । ముహుః । అవాది । తేన । అథ । మానసౌకసా । జనాధినాథః । కరపంజరస్పృశా ।

టీక॥ ఇయం = ఇటువంటి జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా; జాతరూప = సువర్ణమయములగు చ్ఛద = రెక్కలతో జాత = జన్మించిన రూపతా = రూపము గల్గియుండుట, ద్విజస్య = పక్షికి న దృష్టా = ఎప్పుడును చూడఁబడలేదు. ఇతి = ఇట్లు ముహుః = పలుమాఱు స్తువన్ = కొనియాడుచున్న సః = ఆ జనాధినాథః = నలమహారాజు, అథ = తర్వాత కరపంజరస్పృశా: కరపంజర = పంజరమువంటి చేతిని, స్పృశా = తాకుచున్న తేన = ఆ మానసౌకసా = (మానససరస్సునందు నివసించు జాతికిఁజెందిన) హంసచే, అవాది = చెప్పఁబడెను.

సమాసములు :

జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా :- జాతరూపమయాశ్చతే చ్ఛదాశ్చ = జాతరూపచ్ఛదాః జాతరూపచ్ఛదైః జాతం, జాతరూపచ్ఛదజాతం, జాతరూపచ్ఛదజాతం రూపం యస్య సః జాతరూపచ్ఛదజాతరూపః జాతరూపచ్ఛదజాతరూపస్య భావః జాతారూపచ్ఛదజాతరూపతా.

మానసౌకసా :- మానసమ్, ఓకః యస్య సః = మానసౌకాః, తేన = మానసౌకసా.

జనాధినాథః :- జనానామధినాథః = జనాధినాథః కరౌ పంజర మివ = కరపంజరం, కరపంజరం స్పృశతీతి = కరపంజరస్పృక్, తేన = కరపంజరస్పృశా

భావము :

ఈ విధముగ బంగారు రెక్కలతో నుత్పన్నమైన సౌందర్యము పక్షికిఁ గానరాదు. బంగారు హంసలెచ్చటను గనఁబడవు: అని పలుమాఱు పొగడుచున్న నలమహారాజు తన చేతనున్న యా హంసచే చెప్పబడెను.

శ్లో॥ ధిగస్తు తృష్ణాతరళం భవన్మన
స్సమీక్ష్య పక్షాన్మమ హేమజన్మనః ।
తవార్ణవస్యేవ తుషారశీకరై
ర్భవేదమీభిః కమలోదయః కియాన్॥ ౧౩౦

ప॥ వి॥ ధిక్ । అస్తు । తృష్ణాతరళం । భవన్మనః । సమీక్ష్య । పక్షాన్ । మమ । హేమజన్మనః । తవ । అర్ణవస్య । ఇవ । తుషారశీకరైః । భవేత్ । అమీభిః । కమలోదయః । కియాన్ ।

టీక॥ హేమజన్మనః, హేమ = బంగారు నుండి జన్మనః = పుట్టుక గలిగిన, మమ = నాయొక్క పక్షాన్ = ఱెక్కలను సమీక్ష్య = చూచితృష్ణాతరళం; తృష్ణా = ఆశచే తరళం = చంచలమైన, భవన్మనః = నీ మనస్సును గూర్చి ధిక్ = నింద, అస్తు = అగుగాత, తుషారశీకరైః = మంచు బిందువులచే అర్ణవస్యేవ = సముద్రమునకువలె తవ = నీకు, అమీభిః = ఈ ఱెక్కలచే, కియాన్ = ఎంతటి, కమలోదయః; కమలా = లక్ష్మి యొక్క ఉదయః = వృద్ధి కమల = జలముయొక్క ఉదయః = వృద్ధి భవేత్ = అగును.

సమాసములు :

"తృష్ణాతరళమ్" తృష్ణయా-తరళమ్ తృష్ణాతరళమ్

"హేమజన్మనః" హేమ్నః జన్మ యస్య సః = హేమజన్మా = తస్య = హేమజన్మనః.

తుషారశీకరైః :— తుషారాణాం శీకరాః, తుషారశీకరాః, తైః తుషారశీకరైః .

కమలోదయః :— కమలాయాః ఉదయః = కమలోదయః, కమలస్య ఉదయః కమలోదయః,

భావము :

నాయొక్క బంగారు ఱెక్కలను జూచి యాశచేఁ జపలమయిన నీ మనస్సు నింద్యమైనది. మంచు బొట్టులతో సముద్రమునకు జలసమృద్ధి యెంత మాత్రమేర్పడునో, అంత మాత్రమే నీకును నా బంగారు ఱెక్కలతో, లక్ష్మి సమృద్ధి యేర్పడును. అనగా నీకేలాటి సంపదలు దీని వలన చేకూరవని యాశయము,

శ్లో॥ న కేవలం ప్రాణివధో వధో మమ
త్వదీక్షణాద్విశ్వసితాంతరాత్మనః ।
విగర్హితం ధర్మధనై ర్నిబర్హణం
విశిష్య విశ్వాసజుషాం ద్విషామపి ॥౧౩౧॥

వ॥ వి॥ న। కేవలం। ప్రాణివధః। వధః। మమ। త్వదీక్షణాత్। విశ్వసితాంత రాత్మనః। విగర్హితం। ధర్మధనైః। నిబర్హణం। విశిష్య। విశ్వాసజుషాం। ద్విషామ్। అపి।

టీక॥ హే నృప = నలమహారాజా! త్వదీక్షణాత్ = నిన్ను చూచుట వలననే, విశ్వసితాంతరాత్మనః; విశ్వసిత = నమ్మకము పొందిన, అంతరాత్మనః మనస్సుగల్గిన, మమ = నాయొక్క, వధః = హింస, కేవలం = కేవలము, ప్రాణివధః = ప్రాణులను వధించుట మాత్రమే, న = కాదు (కింతు = యేదేమనగా) విశ్వాసజుషాం = విశ్వాసమును బొందిన ద్విషామపి = శత్రువులను సైతము, నిబర్హణం = హింసించుట, ధర్మధనైః = ధర్మమే ధనముగా గల్గిన మన్వాదులచే, విశిష్య = విశేషించి, విగర్హితం = నిందింపబడినది.

సమాసములు :

ప్రాణివధః : ప్రాణినాం వధః = ప్రాణి వధః

త్వదీక్షణాత్: తవ ఈక్షణం = త్వదీక్షణం, తస్మాత్, త్వదీక్షణాత్

విశ్వసితాంతరాత్మనః : విశ్వసితః అంతరాత్మాయస్య సః, విశ్వసితాంత రాత్మా తస్య విశ్వసితాంతరాత్మనః

ధర్మధనైః : ధర్మః ధనం యేషాం తే, ధర్మధనాః, తైః, ధర్మధనైః

విశ్వాసజుషామ్: విశ్వాసం జుషంతీతి = విశ్వాసజుషః తేషాం = విశ్వాస జుషామ్.

భావము :

ఓ రాజా! నీ మూర్తిని దర్శించుట వలన నేను ఘనవిశ్వాసమందితిని. అటువంటి నన్ను వధించుట కేవలము ప్రాణిహింసయే గాదు మఱేమన విశ్వాస

ఘాతపాతకము గూడ సంభవించును. విశ్వాసము బొందిన శత్రువులనుఁగూడ హింసించుట మిక్కిలి యధర్మమని ధర్మధనులగు మన్వాదులచే నిందింపఁ బడి యున్నది గాన, నన్ను హింసించుటలో, విశ్వాసఘాతదోషము గూడ నీకు సంప్రాప్తించును.

శ్లో॥ పదే పదే సంతి భటా రణోద్భటాః
న తేషు హింసారస ఏష పూర్యతే।
ధిగీదృశం తే నృపతేః కువిక్రమం
కృపాశ్రయే యః కృపణే పతత్రిణి ॥ ౧౩౨

ప॥ వి॥ పదే। పదే। సంతి। భటాః। రణోద్భటాః। న। తేషు। హింసారసః। ఏషః। పూర్యతే। ధిక్। ఈదృశం। తే। నృపతేః। కువిక్రమం। కృపాశ్రయే। యః। కృపణే। పతత్రిణి.

టీక॥ రణోద్భటాః; రణ = యుద్ధమందు, ఉద్భటాః = ఎదురు లేని, భటాః యోధులు, పదే పదే = అడుగడునందును అనగా నంతట, సంతి = = కలరు, ఏషః = ఈ, హింసారసః = హింసించుటఃభిలాష, తేషు = వారియందు, న పూర్యతే (కిం)? = పూరింపఁబడుట లేదేమి? నృపతేః = మహారాజైన, తే = నీయొక్క, ఈ దృశం = చంపఁదగని వారిని చంప వలయుననెడి. కువిక్రమం = కుత్సితమైన పరాక్రమమునుఁ గూర్చి, ధిక్ = నింద యుక్తము, యః = ఏ కుత్సితమగు పరాక్రమము, కృపాశ్రయే = కనికరింపఁదగిన, కృపణే = దీనమైన, పతత్రిణి = పక్షి యందు (క్రమతే = అడుగుపెట్టు చున్నది)

సమాసము లు :

రణోద్భటాః : రణేషు ఉద్భటాః రణోద్భటాః.

హింసారసః ; హింసాయాం రసః = హింసారసః.

నృపతేః : నృణాం పతిః = నృపతిః, తస్య = నృపతేః.

కువిక్రమమ్ : కుత్సితశ్చాసౌ విక్రమశ్చ = కువిక్రమః, తం = కువిక్రమమ్,

కృపాశ్రయే: కృపాయాః ఆశ్రయః కృపాశ్రయః తస్మిన్ = కృపాశ్రయే.

భావము :

ఓ రాజా! యుద్ధమందు ప్రచండముగఁ బోరాడు యోధులీభూమి యందంత టను గలరు. ఈ హింసాభిలాషను నీవు వారియందేలఁ బూర్తి జేసికొనరాదు మహారాజైన నీ కుత్సితపరాక్రమము మిక్కిలి నింద్యమైనది ఏల యనగా నీ యీ పరాక్రమము కనికరింపఁదగిన నావంటి దీనమగు పక్షిపైననే గానవచ్చు చున్నది గాని యట్టి యోధులపైనఁగానవచ్చుట లేదు.

శ్లో॥ ఫలేన మూలేన చ వారిభూరుహాం
మునేరివేత్థం మమ యస్య వృత్తయః ।
త్వయాఽద్య తస్మిన్నపి దండధారిణా
కథం న పత్యా ధరణీ ఘృణీయతే॥ ౧౩౩

ప॥ వి॥ ఫలేన । మూలేన । చ । వారిభూరుహాం। మునేః । ఇవ । ఇత్థం । మమ। యస్య । వృత్తయః । త్వయా। అద్య। తస్మిన్ । అపి । దండధారిణా। కథం । న । పత్యా । ధరణీ । ఘృణీయతే ।

టీక॥ యస్య = ఏ మమ = నాకు, మునేరివ = మునికివలె వారిభూరుహాం = తటాకములయందు మొలచిన తామర లనెడి వారిరుహములయొక్కయు భూమిపై మొలచినవృక్షములు మున్నగు భూరుహములయొక్కయు మూలేన = కందములతోడను, ఫలేన = ఫలములతోఁడను, ఇత్థం = ఈ, కనఁబడు విధమున. వృత్తయః = బ్రతుకు తెరువులు, తస్మిన్నపి = అట్టి నిరపరాధుని యందును, దండధారిణా = దండనము విధించు చున్న పత్యా = పాలకుఁడవైన. త్వయా = నీవనుకారణముచే అద్య = ఇప్పుడు ధరణీ - భూదేవి కథం = ఎట్లు న ఘృణీయతే = ఏవగించదు.

సమాసములు:

వారిభూరుహాం : వారిణః భూః = వారిభూః, వారిభువి రోహంతీతి వారిభూరుహాః,

వారి చ భూశ్చ = వారిభువౌ, వారిభువోః రోహంతీతి = వారిభూరుహమ్ భూరుతేషాం, వారిభూరుహామ్.

దండధారిణా : దండం ధరతీతి = దండధారీ తేన = దండధారిణా॥

భావము :

ఓరాజా! తటాకములందు మొలచిన తామరతీగల యొక్కయు, నీటి యందును నేలయందును మొలచిన వృక్షముల యొక్కయు ఫలమూలములచే ముని జీవనముఁజేయునట్లు నేనును జీవనము జేయుచున్నాను, అట్లు కందమూల ఫలములతో మునివృత్తి గడుపు నావంటి నిరపరాధియందును దండమును విధించు నీవంటి పాలకుడు సంభవించుట యను కారణముచే నీభూదేవి యేల యేవగింపు జెందదు తప్పక చెందగలదని యాశయము.

శ్లో॥ ఇతీదృశైస్తం విరచయ్య వాఙ్మయై
స్సచిత్రవైలక్ష్యకృపం నృపం ఖగః ।
దయాసముద్రే స తదాశయేఽతిథీ
చకార కారుణ్యరసాపగా గిరః ॥ ౧౩౪

వ॥ వి॥ ఇతి । ఈదృశైః । తం । విరచయ్య । వాఙ్మయైః । సచిత్రవైలక్ష్య కృపం । నృపం । ఖగః । దయాసముద్రే । సః । తదాశయే। అతిథీచకార। కారుణ్యరసాపగాః । గిరః ।

టీక॥ ఇతి = ఇట్లు సః = ఆ ఖగః = పక్షి; తం = ఆ నృపం = నలమహా రాజును, ఈదృశైః = ఇటువంటి నిందోపాలంభములతోఁ గూడిన వాఙ్మయైః = వాగ్వికారములైనమాటలతో, సచిత్రవైలక్ష్యకృపం; పక్షిమాట్లా డుట వలని యాశ్చర్యము, తనతప్పుఉద్ఘాటింపఁబడినటు వలని లజ్జ, పరుల బాధను తొలగింప వలయుననెడి దయ యను నీమూడింటితోఁ గూడిన, వానినిగ, విరచయ్య = చేసి, దయాసముద్రే = దయకు సముద్ర మైన తదాశయే, తత్ = అతనియొక్క ఆశయే = చిత్తమందు గిరః = వాక్కులనెడి కారుణ్యరసాపగాః; కారుణ్యరస = కరుణారసప్రవాహము తోఁగూడిన ఆపగాః = నదులను, అతిథీచకార = ప్రవేశము బొందునట్లు చేసెను.

"గిరః = కారుణ్యరసాపగాః" అని వాక్కులను కారుణారసమయములగు నదులుగ నిరూపించుట వలన రూపకాలంకారము.

వాఙ్మయైః వాచాం వికారాః = వాఙ్మయాని తైః = వాఙ్మయైః

సచిత్రవైలక్ష్యకృపమ్:- చిత్రం చ వైలక్ష్యం చ = కృపాః చ = చిత్రవైలక్ష్యకృపాః = చిత్రవైలక్ష్యకృపాభిః సహ వర్తత ఇతి = సచిత్రవైలక్ష్యకృపః = తం సచిత్రవైలక్ష్యకృపమ్

దయాసముద్రే = దయాయాః సముద్రః = దయాసముద్రః తస్మిన్ = దయా ముద్రే

తదాశయే, తస్య ఆశయః = తదాశయః తస్మిన్ = తదాశయే.

కారుణ్యరసాపగాః :- కారుణ్యమేవ రసః = కారుణ్యరసః, అపాం సమూహః ఆపం, ఆపేన గచ్ఛంతీతి = ఆపగాః కారుణ్యరసస్య ఆపగాః కారుణ్యరసాపగాః తాః = కారుణ్యరసాపగాః

భావము :

ఈ విధముగ హంస యిట్టి నిందావచనములతో నా నలునకు, పక్షియై తాను మాట్లాడినందుల కాశ్చర్యమును, నతడు జేసినతప్పులను బయటపెట్టినందులకు సిగ్గును తన బాధచూపుట చేకనికరమును గల్గించినది. పిదప దయాసముద్రమయిన నలుని చిత్తమందు తన మాటలనెడి కరుణారసనదుల ప్రవహింప జేసినది

శ్లో॥ మదేకపుత్రా జననీ జరాతురా
నవప్రసూతిర్వరటా తపస్వినీ।
గతిస్తయోరేష జనస్తమర్దయ
న్నహో! విధే! త్వాం కరుణా రుణద్ధి నో ॥ ౧౩౫

ప॥ వి॥ మదేకపుత్రా । జననీ । జరాతురా । నవప్రసూతిః । వరటా । తపస్వినీ । గతిః । తయోః । ఏషః । జనః । తమ్ । అర్దయన్ । అహో । విధే । త్వాం । కరుణా రుణద్ధి । నో।

టీక॥ జననీ = తల్లి మదేకపుత్రా; మత్ = నేనొక్కడనే పుత్రుడుగఁ గల్గినది జరాతురా; జరా = ముసలితనముచే, ఆతురా = బాధపడునది. వరటా =

నా భార్య నవప్రసూతి; నవ = క్రొత్తదైన. ప్రసూతిః = ప్రసవముగలది. తపస్వినీ = దీనురాలు, ఏషః = ఈ, జనః = జనము అనగా హంస తయోః = ఆ తల్లికిని, భార్యకును. గతిః = శరణ్యము. తం = అటు వంటిజనమును, అర్దయన్ = పీడించుచున్న విధే = దైవమా! త్వాం = నిన్ను కరుణా = దయ, నోరుణద్ధి = అడ్డగించుటలేదా ఏమి అహో! = అయ్యో!

సమాసములు :-

మదేకపుత్రా! ఏకశ్చాసౌ పుత్రశ్చ = ఏకపుత్రః, అహమేవ ఏకపుత్రః, యస్యాస్సా = మదేకపుత్రా.

జరాతురా: జరయా ఆతురా = జరాతురా
నవప్రసూతిః; నవా ప్రసూతిః యాస్సాస్సా = నవప్రసూతిః

భావము :

నా తల్లికినేనొక్కఁడనే కుమారుఁడను. నేను నశించినచో నామెకు మఱి యొక బిడ్డలేదు. అది గాక యామె ముసలితనముచే బాధ పడుచు నశక్తురాలై నది. నా భార్య యిటేవలనే బిడ్డనుఁగనిన పచ్చిబాలింత. కావుననామెయు శక్తిలేని దీనురాలు. ఇచ్చట నున్న నేను వారిఱువురికిని గతియైయున్నాను. అట్టినన్ను పీడించునోదైవమా! నిన్ను కరుణ యడ్డగించుటలేదా! ఇది యెంత శోచనీయము.

శ్లో॥ ముహూర్తమాత్రం భవనిందయా దయా
సఖా స్సఖాయః స్రవదశ్రవో మమ।
నివృత్తిమేష్యంతి పరం దురుత్తర
స్త్వయైవ మాతస్సుతశోకసాగరః ॥ ౧౩౬

వ॥ వి॥ ముహూర్తమాత్రం । భవనిందయా । దయాసఖాః । సఖాయః । స్రవదశ్రవః । మమ । నివృత్తిం । ఏష్యంతి । పరం । దురుత్తరః । త్వయా । ఏవ । మాతః । సుతశోకసాగరః ।

టీక॥ హేమాతః = ఓతల్లీ, మమ = నాయొక్క సఖాయః = స్నేహితులు. దయాసఖాః = దయతో(గూడినవాడై, (అతఏవ = కావుననే) స్రవదశ్రవః; స్రవత్ = స్రవించుచున్న అశ్రవః = కన్నీళ్లుగలవారై ముహూర్తమాత్రం = ముహూర్త కాలముమాత్రము, భవనిందయా, భవ = సంసారము యొక్క నిందయా = నిందచే నివృత్తిం = దుఃఖవిరామమును ఏష్యంతి = పొందగలరు. కింతు = కాని. త్వయైవ = నీచేతనే సుతశోకసాగరః. సుతశోక = పుత్రశోకమను సాగరః = సముద్రము పరం = మిక్కిలి దురుత్తరః = తరింపసాధ్యముకాదు.

సమాసములు :

ముహూర్తమాత్రం ముహూర్తఏవ = ముహూర్తమాత్రమ్ = తత్ = ముహూర్తమాత్రమ్

భవనిందయా: భవస్య నిందా = భవనిందా, తయా భవనిందయా

దయాసఖాః: దయాయాః సఖాః = దయాసఖాః

స్రవదశ్రవః: స్రవంతి అశ్రూణి = యేషాం తే స్రవదశ్రవః

దురుత్తరః: దుఃఖేన ఉత్తరీతుం శక్యః = దురుత్తరః

సుతశోకసాగరః: శోక ఏవ సాగరః = శోకసాగరః సుతస్య శోక సాగరః = సుతశోకసాగరః

భావము :

ఓతల్లీ, నా చెలికాండ్రు దయగలవారై కన్నీళ్లు, గార్చుచు, ముహూర్త **కాలము** సంసారమును నిందించి దుఃఖనివృత్తిన(బొందగలరు. కాని నీకు **మాత్రము** పుత్రశోకమను సముద్రముతరింప సాధ్యము గాదు.

శ్లో॥ మదర్థసందేశమృణాళమంథరః
ప్రియః కియద్దూర ఇతి త్వయోదితే।
విలోకయంత్యా రుదతోఽథ పక్షిణః
ప్రియే స కీదృగ్భవితా తవ క్షణః॥ ౧౩౨

ప॥ వి॥ మదర్థసందేశమృణాళమంథరః । ప్రియః । కియద్దూరే । ఇతి । త్వయా । ఉదితే । విలోకయంత్యాః । రుదతః । అథ । పక్షిణః । ప్రియే । సః । కీదృక్ । భవితా । తవ । క్షణః ।

టీక॥ హే ప్రియే = ఓ ప్రియురాలా. మదర్థసందేశమృణాళమంథరః; మదర్థ = నా కొఱకైన సందేశ = సమాచారమును మృణాళ = తామర తూండ్లను మంథరః = పంపుటలో నాలస్యము చేయుచున్న ప్రియః = ప్రియుడు కియద్దూరే = ఎంతదూరమందు వర్తతే = ఉన్నాడు ఇతి = అని, త్వయా = నీచే. ఉదితే సతి = ప్రశ్నింపబడగా, అథ = తర్వాత రుదతః = (భర్త గతించెనను నసిష్ట విషయమును చెప్పుటకు శక్తిలేక) కన్నీళ్ళు కార్చుచున్న పక్షిణః = ఇచ్చటనుండి వెళ్ళిన పక్షులను, విలోకయంత్యాః = చూచుచున్న తవ = నీకు సః = ఆ క్షణః = కాలము కీదృక్ = ఎట్టిదిగ భవితా = ఉండగలదు.

సమాసములు:

మదర్థసందేశమృణాళమంథరః :- మహ్యామి మే = మదర్థే, సందేశశ్చ మృణాళం చ = సందేశమృణాళే మదర్థే చ తే సందేశమృణాళే చ = మదర్థసందేశమృణాళే మదర్థసందేశమృణాళయోః మంథరః = మదర్థ సందేశమృణాళమంథరః

కియద్దూరే :- కియచ్చ తత్ దూరం చ = కియద్దూరం, తస్మిన్ = కియద్దూరే.

భావము :

ఓ ప్రియురాలా! నాకొఱకు సమాచారమును తామరతూండ్లను పంపుటలో నాలస్యము చేయుచున్న నా ప్రియు డెంతదూరమందున్నాడని నీవు ప్రశ్నించిన వెంటనే, నీ భర్త గతించెనని యశుభము నీకు చెప్పుటకు శక్తి లేని వై కన్నీళ్లను గార్చుచున్న పక్షులను నీవు చూచెడి యా క్షణకాలము నీ కెట్లుండగలదో? అది నీకు పిడుగువంటి దిగ నుండగలదు.

శ్లో॥ కథం విధాతర్మయి పాణిపంకజాత్
తవ ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః ।
వియోక్ష్యసే వల్లభయేతి నిర్గతా
లిపిర్లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా॥ ౧౩౮

వ. వి. కథం । విధాతః । మయి । పాణిపంకజాత్ । తవ । ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః । వియోక్ష్యసే । వల్లభయా । ఇతి । నిర్గతా । లిపిః । లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా।

టీక॥ హే విధాతః = ఓ బ్రహ్మదేవుఁడా, ప్రియాయాః = నా ప్రియురాలికి, శైత్యమృదుత్వ శిల్పినః; శైత్య = శరీరమునకుజల్లదనమును, మృదుత్వ = మెత్తఁదనమును, శిల్పినః = నిర్మించునట్టి, తవ = నీ యొక్క పాణి పంకజాత్ = తామరసపుష్పము వలె మెత్తనిదియును, జల్లనిదియునగు పాణేః = హస్తమునుండి మయి = నా విషయమందు, వల్లభయా = ప్రియురాలిచే, వియోక్ష్యసే = విడువఁబడెదవు, ఇతి = అని లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా; లలాటంతపం = నొసటి నిందపింపఁ జేయునట్టి నిష్ఠుర = కర్ణకఠోరములగు, అక్షరా = అక్షరములు గల, లిపిః = అక్షరరచన, కథం = ఎట్లు నిర్గతా = వెల్వడినవి.

శైత్యమృదుత్వ శిల్పినః పాణిపంకజాత్ లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా లిపిర్నిర్గతా అని, బ్రహ్మయొక్క చల్లని హస్తమునుండి, లలాటమునఁ గాల్చెడి, కఠినాక్షరవచన యెట్లు వచ్చినదని చెప్పుటచే, విషమాలంకారము. కారణమునకు విరుద్ధమైన కార్యముఁ బుట్టినచో, విషమము, ఇచ్చట చల్లదనము మెత్తదనము నొసంగు బ్రహ్మహస్తము నుండి కఠినమయిన లలాటలిపి వచ్చిన దనుటచే విషమాలంకారము.

సమాసములు :

పాణిపంకజాత్ :- పాణిః పంకజమివ = పాణిపంకజమ్ తస్మాత్ = పాణిపంకజాత్.

ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః :- శైత్యం చ మృదుత్వం చ = శైత్య మృదుత్వే ప్రియాయాః శైత్యమృదుత్వే = ప్రియాశైత్యమృదుత్వే, ప్రియాశైత్యమృదు త్వయోః శిల్పం = ప్రియాశైత్యమృదు త్వశిల్పమ్ ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పమస్య అస్తీతి = ప్రియాశైత్యమృదుత్వ శిల్పి = తస్మాత్ = ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః

లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా :- లలాటంతపంతీతి = లలాటంతపాని, నిష్ఠు రాని చ తాని అక్షరాణి చ = నిష్ఠురాక్షరాణి లలాటంతపానినిష్ఠురాక్షరాణి యస్యాం సా, లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా.

భావము :

ఓ విధాతా! ప్రియురాలి శరీరమునకుఁ జల్లదనమును మెత్తఁదనమును సృజించెడి నీ హస్తకమలము నుండి నా విషయమున ప్రియురాలితో వియోగము కొందగలవనెడి నొసటిని కాల్చెడి కఠినాక్షరములు గల లిపి యెట్లు వెల్వడినది! చల్లదనమునొసంగెడి చేతినుండి యిట్టి కఠినమగు లిపి వచ్చుట చాల విరుద్ధము.

శ్లో॥ అపి స్వయూథ్యైరశనిక్షతోపమం
మమాఽద్య వృత్తాంతమిమంబతోదితా ।
ముఖాని లోలాక్షి దిశామసంశయం
దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి॥ ౧౩౫

ప. వి. అపి । స్వయూథ్యైః । అశనిక్షతోపమం । మమ । అద్య । వృత్తాంతమ్ । ఇమం । బత । ఉదితా । ముఖాని । లోలాక్షి । దిశామ్ । అసంశయం । దశ । అపి । శూన్యాని । విలోకయిష్యసి ।

టీక॥ అపి = ఇంకను, అద్య = ఇప్పుడు, స్వయూథ్యైః, స్వ = తనయొక్క, యూథ్యైః = గుంపునందుండెడి హంసలచే, అశనిక్షతోపమం; అశని పిడుగు యొక్క, క్షత = దెబ్బచే, ఉపమం = సమానమైన, మమ = నాయొక్క, ఇమం = ఈ వృత్తాంతం = సమాచారమునుఁగూర్చి, ఉదితా సతీ = చెప్పఁబడినదానవై, హే లోలాక్షి! = ఓ చంచలాక్షీ! దశాఽపి = పదియునైన, దిశాం = దిక్కులయొక్క ముఖాని = ముఖములను

శూన్యాని = శూన్యములుగ అనగా రక్షకరహితములుగ విలోకయిష్యసి = చూడగలవు, అసంశయం = సంశయములేదు బత = కష్టము.

సమాసములు ;

స్వయూథ్యైః :— యూథే భవాః = యూథ్యాః. స్వస్య యూథ్యాః = స్వయూథ్యాః తైః, స్వయూథ్యైః

అశనిక్షతోపమమ్:— అశనేః క్షతం = అశనిక్షతం, అశనిక్షతము ఉపమా యస్య సః = అశనిక్షతోపమః. తమ్, అశనిక్షతోపమమ్,

లోలాక్షి :— **లోలే అక్షిణీ** యస్యాః సా **లోలాక్షీ**, తస్యాః సంబుద్ధిః హే **లోలాక్షి**.

అసంశయం :— న విద్యతే సంశయః యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా భవతి తథా = అసంశయమ్.

భావము :

ఓ ప్రియురాలా ఈదినము నా గుంపునందలి హంసలు, పిడుగు దెబ్బతో సమానమైన నా యీసమాచారమును నీకుజెప్పినచో చంచలాక్షివైన నీవు దశ **దిశాముఖ**ములను, రక్షకరహితములుగఁ జూడఁగలవు, ఇందు సంశయము లేదు

శ్లో॥ మమైవ శోకేన విదీర్ణవక్షసా
త్వయా విచిత్రాంగి! విపద్యతే యది।
తదస్మి దైవేన హతోఽపి హా హత
స్స్ఫుటం యతస్తే శిశవః పరాసవః॥ ౧౪౦

వ. వి. మమ। ఏవ। శోకేన, విదీర్ణవక్షసా। త్వయా। విచిత్రాంగి। విపద్యతే। యది। తత్। అస్మి। దైవేన। హతః। అపి। హా। హతః। స్ఫుటం। యతః। తే। శిశవః। పరాసవః।

టీక॥ హే విచిత్రాంగి = వివిధవర్ణములతోఁగూడిన శరీరము గలదానా! మమ = నన్ను విషయీకరించిన శోకేనైవ = దుఃఖముచేతనే విదీర్ణవక్షసా = విదీర్ణ = చీలిన వక్షసా = హృదయముగల్గిన, త్వయా = నీచే, విప

ధ్యతే యది = మరణింపఁబడినచో, తత్ = అప్పుడు, దైవేన = దైవముచే, హతోఽపి = చంపఁబడినను, స్ఫుటం = స్పష్టముగా పునః = మఱల, హతః = చంపఁబడినవాడనుగ, అస్మి = అగుచున్నాను. యతః = ఏల యనగా, తే = నీయొక్క, శిశవః = బిడ్డలు. పరాసవః = మరణించిరి.

సమాసములు :

విదీర్ణవక్షసా :— విదీర్ణం—వక్షః యస్యాస్సా = విదీర్ణవక్షాః తయా = విదీర్ణవక్షసా.

విచిత్రాంగి :—విచిత్రం అంగం యస్స్యాస్సా = విచిత్రాంగీ; తస్యాస్సంబుద్ధిః = హే విచిత్రాంగి.

పరాసవః :— పరాః—అసవః యేషాం తే = పరాసవః.

భావము :

ఓ వింతరంగులతో మెఱయు శరీరము గల ప్రియురాలా! నా యాపద విని యాదుఃఖముతో హృదయము భగ్నమై నీవును మరణింతువేని అప్పుడు దైవముచేనొకతడవ జంపఁబడిన నేను మఱలను చంపఁబడెదను- ఏలయనగా నీవు నా యాపద, విని మరణించిన పిదప, పోషణ చేసెడి తల్లి లేనందువలన శిశువులు గూడ మరణింతురు. శిశువుల మరణమును భావించుటచే నాకు మరణ దుఃఖము రెట్టింపుకాఁగలదు.

శ్లో॥ తవాఽపి హా హా విరహాత్క్షుధాకులాః
కులాయకూలేషు విలుఠ్య తేషు తే।
చిరేణ లబ్ధా బహుభిర్మనోరథై
ర్గతాః క్షణేనాస్ఫుటితేక్షణా మమ॥ ౧౪౧

ప. వి. తవ। అపి। హాహా। విరహాత్। క్షుధా। ఆకులాః। కులాయకూలేషు। విలుఠ్య। తేషు। తే। చిరేణ। లబ్ధాః। బహుభిః। మనోరథైః। గతాః। క్షణేన। అస్ఫుటితేక్షణాః। మమ।

టీక॥ హే ప్రియే = ఓ ప్రియురాలా! బహుభిః = పెక్కైన మనోరథైః = కోరికలచే, చిరేణ = చాల కాలమునకు లబ్ధాః = పొందఁబడినటువంటి, అస్ఫుటితేక్షణాః; అస్ఫుటిత = ఇప్పటికిని. తెరువని ఈక్షణాః = కనులుగల్గిన మమ = నాకును, తే = నీకును. శిశవః = బిడ్డలు, పితృహాత్ = తల్లి దండ్రుల వియోగము వలన క్షుధాకలాః = ఆకలిచే పీడింపఁబడినవారై తేషు = ఆ కులాయకూలేషు కులాయ = గూండ్ల యొక్క కూలేషు = లోపలి భాగములయందు, విలుఠ్య = పొరలి, క్షణేన = క్షణకాలముచే, గతాః = గతించినవారుగ (భవంతి = అగుచున్నారు) హాహా = (అయ్యయ్యో) కష్టము.

సమాసములు :

కులాయానాం కూలాని = కులాయకూలాని తేషు-కులాయకూలేషు.

అస్ఫుటితేక్షణా :- స్ఫుటితాని ఈక్షణాని యేషాం తే స్ఫుటితేక్షణాః న స్ఫుటితే క్షణాః = అస్ఫుటితేక్షణాః

భావము :

ఓ ప్రియురాలా! పెక్కు మనోరథములతో, చిరకాలమునకు సంప్రాప్తించిన వారై యిప్పటికిని కనులు తెఱవలేని మనబిడ్డలు మన ఎడబాపుచే నాకలి వలన బాధలకు గుఱియై ఆ గూండ్ల యందే యటునటు పొరలి మరణింతురు. అయ్యో! ఎంతకష్టదశ,

శ్లో॥ సుతాః కమాహూయ చిరాయ చుంకృతై
ర్విధాయ కంప్రాణి ముఖాని కంప్రతి।
కథాసు శిష్యధ్వమితి ప్రమీల్య స
స్రుతస్య సేకాద్బుబుధే నృపాశ్రుణః॥ ౧౪౨

ప॥ వి॥ సుతాః। కమ్। ఆహూయ। చిరాయ। చుంకృతైః। విధాయ। కంప్రాణి। ముఖాని। కం। ప్రతి। కథాసు। శిష్యధ్వమ్। ఇతి। ప్రమీల్య। సః। స్రుతస్య। సేకాత్। బుబుధే। నృపాశ్రుణః॥

టీక॥ హే సుతాః = ఓపుత్రులారా! చుంకృతైః = చుంకారధ్వనులతో, చిరాయ = చాలాకాలము కమపి = ఎవరినైనను ఆహూయ = పిలచి,

కమపి ప్రతి = ఎవరినైనను ద్దేశించి, ముఖాని = చంచువులను. కంప్రాణి = కంపముతోఁగూడిన విగ విధాయ = చేసి, కథామాత్రశేషాః = కథ మాత్రమేమిఁగిలినవారు గాఁగలరు అనగా మరణించుఁడు ఇతి = ఇట్లు చెప్పి. ప్రమీల్య = మూర్ఛిల్లి సః = ఆహంస ప్రుతస్య = దయచే ప్రవహించుచున్న. నృపాశ్రుణః నృప = నలమహారాజుయొక్క అశ్రుణః = కన్నీటియొక్క సేకాత్ = తడుపుటవలన బుబుధే = మేల్కొనెను.

"చుంకృతైః ముఖాని కంప్రాణి" ఇత్యాదిగ పక్షిస్వభావము చిత్రింపఁబడినదిగాన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

నృపాశ్రుణః నృపస్య అశ్రు = నృపాశ్రు తస్య = నృపాశ్రుణః

భావము :

"ఓబిడ్డలారా! చుంకారములతో, నెవరినైనను బిలిచి, ఏవరినైనను ద్దేశించి మీముఖములను ముక్కులను ఆడించి, మీరు తల్లిదండ్రులు లేనందువలన మరణింపుడు" అని యా హంస చెప్పినవెంటనే మూర్ఛిల్లినది. వెంటనే దయాహృదయుఁడగు నలమహారాజు యొక్క కన్నీటిబిందువులు పైన రాలుటచే, మూర్ఛదొలగి మేల్కొనినది,

శ్లో॥ ఇత్థమముం విలపంతమముంచ
దీనదయాళుతయాఽవనిపాలః ।
రూపమదర్శి ధృతోఽసి యదర్థం
గచ్ఛ యథేచ్ఛ మథేత్యభిధాయ॥ ౪౩౧

ప॥ వి॥ ఇత్థమ్ । అముం । విలపంతం । అముంచత్ । దీనదయాళు తయా । అవనిపాలః । రూపం । అదర్శి । ధృతః । అసి । యదర్థం । గచ్ఛ । యథేచ్ఛం । అథ । ఇతి । అభిధాయ ।

టీక॥ ఇత్థం = ఇట్లు విలపంతం = విలపించుచున్న, అముం = ఆహంసను అవనిపాలః = నలమహారాజు, దీనదయాళుతయా; దీన = దీనులయందు దయాళుతయా = దయగల్గి యుండుటచే, రూపం = నీయపూర్వమగు నాకృతి, అదర్శి = చూడఁబడినది యదర్థం = ఏరూపదర్శనమునకై

ధృతోఽసి = పట్టుకొనఁబడితివో అథ = పిదప యథేచ్ఛం = ఇచ్చ వచ్చిన విధముగ గచ్ఛ = పొమ్ము ఇతి = ఇట్లు అభిధాయ = చెప్పి అముంచత్ = విడిచిపెట్టెను.

సర్గ ముగియునప్పుడు భిన్నవృత్తములు వాడవలెయునను కావ్య లక్షణముననుసరించి యీశ్లోకమునుండి భిన్నవృత్తములు ప్రయోగింపఁబడినవి. ఇచ్చట ప్రతిపాదమందును వరుసగా మూడు భగణములు, చివర రెండు గురువులు చెప్పుటవలన నిది దోధకవృత్తము

సమాసములు :

దీనదయాళుతయా, దీనేషు, దయాళుః = దీనదయాళుః, దీనదయాళోః భావః దీనదయాళుతా, తయా, దీనదయాళుతయా

శ్లో॥ ఆనందజాశ్రుభిరనుస్రియమాణమార్గాన్
ప్రాక్శోకనిర్గమితనేత్రపయఃప్రవాహాన్ ।
చక్రే స చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన
నీరాజనాం జనయతాం నిజబాంధవానామ్ ॥ ౧౪౪

ప॥ వి॥ ఆనందజాశ్రుభిః, అనుస్రియమాణమార్గాన్। ప్రాక్। శోకనిర్గమిత నేత్రపయః ప్రవాహాన్ । చక్రే । సః । చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన। నీరాజనాం । విదధతాం । నిజబాంధవానామ్।

టీక॥ సః = ఆ హంస, చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన; చక్రనిభ = మండలాకారమైన, చంక్రమణ = తిరుగుట యొక్క ఛలేన = నెపముచే, నీరాజనాం = హారతిని జనయతాం = చేయుచున్న నిజబాంధవానాం = బంధువులకు ప్రాక్ = తన్ను రాజు విడిపించుటకుముందు శోకనిర్గమిత నేత్రపయః ప్రవాహాన్; శోక = దుఃఖముచే, నిర్గమిత = వెడలింపఁబడిన నేత్రపయః = కన్నీటియొక్క ప్రవాహాన్ = ప్రవాహములను ఆనందజాశ్రుభిః; ఆనందజ = సంతోషమువలనఁగల్గిన, అశ్రుభిః = కన్నీళ్ళతో, అనుస్రియమాణమార్గాన్, అనుస్రియమాణ = అనుసరింపఁబడుచున్నమార్గాన్ = త్రోవలు గలవిగ చక్రే = చేసెను.

ఇచ్చట బంధవిముక్తమైన పక్షులు మఱల తమ సోదరపక్షుల కూటమియందు సంచరించునట్టి స్వభావము ఛలశబ్దముచే మఱుగుచేయఁబడి దానియందు "నీరాజనాం జనయతా నిజబాంధవానామ్" అని నీరాజనత్వ ధర్మము నారోపించుటవల నపహ్నువాలంకారమున చమత్కారహేతువుగను, మంగళాచరణరూపముగనునుండుటకు సర్గకు జివర ఆనందశబ్దప్రయోగముఁజేయబడినది।

ఇచ్చటఁ బ్రతిపాదమునందును తగణ-భగణ-జగణజగణ-గ-ములున్న విగాన వసంతతిలకావృత్తము,

సమాసములు :-

ఆనందజాశ్రుభిః :- ఆనందాజ్జాయంత ఇతి = ఆనందజాని, ఆనందజాని చ తాని అశ్రూణి చ = ఆనందజాశ్రూణి, తైః ఆనందజాశ్రుభిః

అనుస్రియమాణమార్గాన్ :- అనుస్రియమాణఃమార్గః- మార్గాః, తాన్, అనుస్రియమాణమార్గాన్-

శోకనిర్గమిత నేత్రపయః ప్రవాహాన్ :- శోకేన-నిర్గమితాని = శోకనిర్గమితాని నేత్రయోః పయాంసి నేత్రపయాంసి శోకనిర్గమితాని చ తాని నేత్ర పయాంసి చ = శోకనిర్గమిత నేత్రపయాంసి, శోకనిర్గమితనేత్రపయసాం ప్రవాహాః = శోకనిర్గమిత నేత్రపయః ప్రవాహాఃతాన్ = శోకనిర్గమిత నేత్రపయః ప్రవాహాన్,

చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన :- చక్రేణ సదృశం = చక్రనిభం చక్రనిభం చ తత్ చంక్రమణం చ = చక్రనిభచంక్రమణంచక్రనిభచంక్రమణమేవ ఛలమ్ = చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలమ్, తేన, చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన, నిజబాంధవానాం నిజాశ్చ తే బాంధవాశ్చ = నిజబాంధవాః, తేషాం నిజ బాంధవానామ్.

భావము :-

ఆ హంస నలమహారాజునుండి విముక్తిబొందగనే దాని బంధువులగు హంసలు దానిఁజుట్టునుఁ చేరి చుట్టు తిరగడమను నెపమున దానికి హారతిఁ బట్టినవి. దానికి పూర్వము తనబంధువులకు దుఃఖముచే వెల్వడిన కన్నీటివెల్లు

వలను ఆనందబాష్పప్రవాహములు గలియునట్లు చేసెను. అనగా బంధవిముక్తి బొందినందువలన హంస బంధువులందఱును నానందభరితులైరని యాశయము.

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యం।
తచ్చింతామణిమంత్రచింతనఫలే శృంగారభంగ్యా మహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోఽయమాదిర్గతః॥ ౧౪౫

ప. వి. శ్రీహర్షం । కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః । సుతం । శ్రీహీరః । సుషువే । జితేంద్రియచయం । మామల్లదేవీ । చ । యం । తచ్చింతామణి మంత్రచింతనఫలే । శృంగారభంగ్యా । మహాకావ్యే । చారుణి । నైషధీయ చరితే । సర్గః । అయమ్ । ఆదిః । గతః ।

టీక॥ కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః: కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠుల యొక్క, రాజి = శ్రేణి, యొక్క మకుట = కిరీటములకు, అలంకార = భూషణమైన, హీరః = వజ్రమణి, యగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుడను కవి శ్రేష్ఠుడు, జితేంద్రియచయం: జిత = జయింపఁబడిన ఇంద్రియచయం ఇంద్రియ సమూహములుగల శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుడను నామముగల యం = ఏ, సుతం = కుమారుని సుషువే = పుట్టించెనో, మామల్లదేవీ చ = మామల్లదేవియను తల్లియు సుషువే = కనెనో, తచ్చింతామణి మంత్రచింతన ఫలే; తత్ = ఆశ్రీహర్షుని యొక్క చింతామణి మంత్ర = చింతామణి మంత్రము యొక్క చింతన = ఉపాసనకు ఫలే = ఫలమును శృంగారభంగ్యా = శృంగారరసప్రవృత్తిచే, చారుణి = రమ్యమైన, నైషధీయచరితే = నైషధీయ = నిషధదేశములకు రాజైన నలునికి సంబంధించిన, చరితే = చరిత్రమున, నలచరితమను నామముగల మహాకావ్యే = మహాకావ్య లక్షణములుగల కావ్యమందు, అయం = ఈ, ఆదిః = ప్రథమసర్గ గతః = సమాప్తము.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః :— కవీనాంరాజానః = కవిరాజాః, కవిరాజానాం రాజిః = కవిరాజరాజిః, కవిరాజరాజేః మకుటాని = కవిరాజ

రాజిమకుటాని కవిరాజరాజి మకుటేష్వలంకారః, కవిరాజరాజిమకుటాలంకారః కవిరాజరాజిమకుటాలంకారశ్చాసౌ హీరశ్చ = కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః,

జితేంద్రియచయమ్ :— ఇంద్రియాణాం చయః = ఇంద్రియ చయః, జితః ఇంద్రియచయః యేన సః—జితేంద్రియచయః, తం, జితేంద్రియచయమ్.
తచ్చింతామణి మంత్రచింతనఫలే :— చింతామణిరితి మంత్రః = చింతామణిమంత్రః చింతామణి మంత్రస్య చింతనం = చింతామణి మంత్ర చింతనం, చింతామణిమంత్రచింతనస్య ఫలం = చింతామణిమంత్ర చింతనఫలం, తస్మిన్ = చింతామణి మంత్రచింతన ఫలే.

శృంగారభంగ్యా :— శృంగారస్య—భంగిః = శృంగారభంగిః, **తయా**, శృంగార భంగ్యా.

భావము :

కవిరాజశ్రేణి మకుటములలో నలంకారమైన వజ్రమణియగు శ్రీహీరుఁడును మామల్లదేవియు- జితేంద్రియుఁడైన శ్రీహర్షుని కనిరి. ఆశ్రీహర్షుని చింతామణిమంత్రోపాసనకు ఫలముగా రచింపఁబడిన శృంగారరసబంధురమైన నైషధీయచరితమునందు ప్రథమసర్గ సమాప్తము

ఇతి

శ్రీమదాత్రేయగోత్ర శ్రీ మదుడాలి నృసింహశాస్త్రి తనూజ
విక్రమసింహ పురీ వేద సంస్కృత కలాశాలా ప్రాధానోపాధ్యాయ

శ్రీసుబ్బరామశాస్త్రి
విరచితమగు
నైషధాంధ్ర వ్యాఖ్యానమునకు
ప్రథమసర్గ
సమాప్తము.